КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ВИПУСК 87

(ЧАСТИНА II)

КИЇВ – 2009

Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць.
Випуск 87. Частина II (у двох частинах).
К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин, 2009. – 240 с.

У збірнику розглянуто актуальні питання розвитку сучасних міжнародних відносин, міжнародного права, міжнародних економічних відносин та міжнародної інформації.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

Редакційна колегія:

Губерський Л. В.,	д-р філософ. наук, проф., академік НАН України (головний редактор);
Вергун В. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Дайнеко В. В.,	канд. філол. наук, проф.;
Денисов В. Н.,	д-р юрид. наук, проф.;
Довгерт А. С.,	д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України;
Кисіль В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Копійка В. В.,	д-р політ. наук, проф.;
Коппель О. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Крижанівський В. П.,	д-р істор. наук, проф.;
Крушинський В. Ю.,	д-р політ. наук, проф.;
Макаренко Є. А.,	д-р політ. наук, проф.;
Манжола В. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Матвієнко В. М.,	д-р істор. наук, проф.;
Муравйов В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Пахомов Ю. М.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Перепелиця Г. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Пирожков С. І.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Пузанов І. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Рижков М. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Рогач О. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Скороход Ю. С.,	д-р політ. наук, проф.;
Філіпенко А. С.,	д-р екон. наук, проф.;
Фурса С. Я.,	д-р юрид. наук, проф.;
Шемшученко Ю. С.,	д-р юрид. наук, проф., академік НАН України;
Циганов С. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Шнирков О. І.,	д-р.екон. наук, проф. (заст. головного редактора).

Відповідальний редактор: **Римська Т.Ю.**

Адреса редакційної колегії: 04119, Київ, вул. Мельникова, 36/1,
Інститут міжнародних відносин; тел. 481-44-14.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей.

© **Інститут міжнародних відносин, 2009.**

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Галака С.П. *

ІДЕЯ НОВОГО ДОГОВОРУ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

У статті розглядається пропозиція Росії щодо розробки та підписання нового Договору щодо європейської безпеки.

The article deals with the Russian proposal to work out and sign a new treaty on the European security.

Двадцять років пройшли від часу падіння Берлінського муру. Ця подія надала прискорення процесам, що не тільки радикально змінили Європу, але й призвели до докорінних геополітичних змін, краху біполярного світу. Аналізуючи наступні події, важливо бачити не тільки позитивні їх наслідки, але й проблеми, що стали їх результатом.

Домінуючими на європейському просторі стали процеси європейської та євроатлантичної інтеграції, що призвели до розширення НАТО на схід та приєднання до Європейського Союзу більшості держав, що входили раніше до радянської зони впливу, і навіть трьох колишніх радянських республік Балтії.

Такий перебіг подій виявився неприйнятним для Російської Федерації, яка звинувачувала Захід в отриманні односторонніх переваг і відходу від попередніх домовленостей. У 1990-х роках внаслідок слабкості Росії та неконсолідованості її еліти ці протести Заходом практично ігнорувалися. Останніми ж роками, коли російська держава почала відновлювати свій економічний та воєнний потенціал і більш жорстко вести себе на зовнішньополітичній арені, подальше ігнорування стало неможливим. До того ж, Росія є важливою для Заходу, особливо для США, як партнер у вирішенні проблеми Афганістану, проблеми нерозповсюдження ядерної зброї, особливо ядерної програми Ірану, а у середньостроковій перспективі – як ключова країна у спробах стримування Китаю. Не варто забувати, що Російська Федерація, попри поступову деградацію її ядерного потенціалу, залишається єдиною країною світу, яка фізично може знищити США. Тому пошук нових домовленостей з Росією у галузі стратегічних наступальних озброєнь залишається серед важливих пріоритетів зовнішньої політики адміністрації Б.Обами.

На європейському континенті внаслідок змін, що відбулись впродовж останніх двох десятиліть та неприйнятності цих змін для Росії, яка є ключовим регіональним актором, утворилась системна напруга регіонального рівня. Пошуки шляхів виходу із невизначеної ситуації, що може мати негативні наслідки для європейської безпеки, носять об'єктивний характер, але саме Російська Федерація стала першою, яка порушила це питання, проголосивши необхідність досягнення нових угод щодо європейської безпеки, що відбивали б нову ситуацію у Європі.

Вперше на найвищому рівні Росія озвучила своє бачення можливого виходу із ситуації, що склалася у сфері європейської безпеки, 5 червня 2008 року. Виступаючи на зуст-

---

* доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Галака С.П., 2009

річі із представниками політичних, парламентських та суспільних кіл Німеччини у Берліні, президент Росії Д.Медведєв запропонував скликати загальноєвропейський саміт, на якому започаткувати розробку юридично зобов'язуючого договору про європейську безпеку у вигляді регіонального пакту, який спирався би на принципи Статуту ООН і дозволив би комплексно вирішити питання неподільності безпеки та проблеми контролю над озброєннями в Європі [1].

На 22 саміті Росія-ЄС, що відбувся у Ніцці (Франція) у листопаді 2008 року, президент Д.Медведєв запропонував провести саміт ОБСЄ за участі НАТО, Євросоюзу, ОДКБ, СНД, що отримало підтримку президента Франції Н.Саркозі. Президент Росії заявив, що «новий договір про європейську безпеку чи про приєднання усіх сторін до такого пан-європейського простору міг би стати принципом роботи, зведенням правил на майбутнє»[2].

Реакція Заходу була обережною. Як вказує М.Перрен де Брічамбо, головним застереженням було «небажання надавати Росії «право вето» на розширення та розвиток інших організацій, зокрема, НАТО. Сумніви щодо намірів Росії посилились після конфлікту в Грузії у серпні 2008 р». У більш широкому сенсі Росію підозрюють у намаганнях встановити та зафіксувати свою сферу впливу в Європі[3].

Хоча президент Франції Н.Саркозі підтримав ідею започаткування переговорного процесу в рамках ОБСЄ, однак уже взимку 2008/2009 років ця позиція змінюється на більш стриману. На Мюнхенській конференції з питань безпеки 7 лютого 2009 року та у спільному листі з канцлером Німеччини А.Меркель він робить акцент на існуючій системі безпеки, що спирається на НАТО, та на розвитку спільної політики ЄС у галузі оборони [4].

Якщо Росія чекала на радикальну зміну політики США після приходу нової адміністрації Б.Обами, то її чекало розчарування. Цілком однозначно про неприйнятність для США пропозицій Російської Федерації заявив у виступі на Мюнхенській конференції з проблем безпеки 7 лютого 2009 року віце-президент Сполучених Штатів Дж.Байден: «Ми не визнаємо сфери впливу. ...суверенні держави мають право приймати власні рішення і обирати для себе союзи»[5].

США вважають неприйнятними намагання Російської Федерації утворювати і легітимізувати власну сферу впливу в Європі. На Віденській оглядовій конференції ОБСЄ 15 вересня 2009 року тимчасовим повіреним у справах США при ОБСЄ Керол Фуллер було заявлено з приводу виступу міністра закордонних справ Росії С.Лаврова, що неподільність безпеки «включає право усіх держав «вільно обирати для себе союзи» і «жодній державі не повинно бути дозволено мати «сферу привілейованих інтересів»[6].

Сполучені Штати намагаються каналізувати російські пропозиції у русло існуючих інституцій – для їх обговорення на платформі ОБСЄ. Заступник державного секретаря США Дж.Стейнберг ще 28 червня 2009 року підкреслив необхідність «підтримувати базові принципи ОБСЄ», намагаючись «адаптувати їх до нових викликів нашого часу». Він підкреслив, що саме в цьому полягає значення «процесу Корфу». Для цього, на його думку, «потрібний такий форум, як ОБСЄ» [7].

Євросоюз, який спочатку поставився до ідеї ДЄБ скептично, після серпневих подій 2008 року на Кавказі та поетапного наповнення ідеї, висунутої Д.Медведєвим, конкретним змістом, погодився на обговорення ідеї як такої, але робить акцент на необхідності спочатку дотримуватись принципів Заключного Акту Гельсінкі 1975 року і виконувати попередні домовленості у повному обсязі. За часів головування Швеції в ЄС на Спільній зустрічі Форуму за співробітництво у галузі безпеки та Постійної Ради 15 вересня 2009 року у Відні було прийнято Заяву Євросоюзу з приводу «процесу Корфу». У Заяві підкреслюється вірність низці угод та рішень ОБСЄ у безпековій сфері і вказується, що «пріоритетом повинно бути їх повне та безумовне втілення і водночас – подальше вдосконалення та посилення з метою протидії загрозам та викликам 21 століття»[8].

Фактично, Євросоюз у своїй Заяві виступив за виконання існуючих безпекових домовленостей в рамках ОБСЄ із можливістю їх посилення з метою адаптації до нових загроз та викликів.

Проти радикальної зміни формату, у якому мають обговорюватись питання європейської безпеки, виступало й керівництво НАТО. Генеральний секретар Альянсу Яап де Хооп-Схеффер заявив у січні 2009 року, що пропозиція президента Росії Д.Медведєва може обговорюватись Радою «Росія-НАТО» та ОБСЄ, і він «задоволений існуючою структурою(безпеки – С.Г.)»[9].

27-28 червня 2009 р. На о. Корфу(Греція) відбулась неформальна зустріч міністрів закордонних справ країн-членів ОБСЄ. У підсумковій Заяві для преси Дора Бокояніс - міністр закордонних справ Греції – країни, що головувала в ОБСЄ, - заявила, що її учасники вирішили започаткувати «процес Корфу» – у вигляді кроків до просування діалогу щодо європейської безпеки» [10].

У Заяві йшлося, що «настав час підтвердити стандарти, оглянути стан європейської безпеки та оновити механізми протидії традиційним та новим викликам». Заява констатує, що у регіоні ОБСЄ продовжують існувати старі конфлікти, несучи у собі потенціал перетворення на нові кризи, процес контролю за озброєннями у Європі паралізований на протязі двох років і підтверджує необхідність повного виконання сторонами зобов'язань у галузі безпеки, прийнятих НБСЄ/ОБСЄ. У Заяві йдеться, що сторони погодились на діалог з питань безпеки у рамках ОБСЄ, яка є «природним форумом для нього», оскільки є єдиною регіональною організацією, до якої входять усі держави від Ванкувера до Владивостока»[11].

Започатковуючи «процес Корфу», Заява проголошувала намір вивчити шляхи до «більш структурованого діалогу» в рамках підготовки до засідання Ради міністрів закордонних справ, призначеної на грудень 2009 року в Афінах. Сторони підтвердили, що Заключний Акт Гельсінкі та наступні документи ОБСЄ залишаться основою безпеки у регіоні ОБСЄ і їх метою є «відновлення концепції неділимої, кооперативної та всеосяжної безпеки, передбаченої документами ОБСЄ[12].

Результати неформальної міністерської зустрічі на Корфу можна вважати, у цілому, успішними для російської дипломатії, якій вдалося добитися включення пропозицій щодо переговорів про європейську безпеку у нових європейських реаліях до порядку денного Афінського засідання Ради міністрів закордонних справ, хоча у Заяві Корфу і підкреслюється, що діалог має відбуватися в рамках ОБСЄ, на чому наполягав Захід.

Російське керівництво приділяє постійну увагу ідеї нового договору щодо європейської безпеки, настійливо просуваючи її за кожної можливості, розвиваючи та деталізуючи зміст своїх пропозицій. У щорічному посланні президента Російської Федерації до російського парламенту 12 листопада 2009 року президент Росії Д.Медведєв знову звернувся до проблеми розробки і підписання нового договору щодо європейської безпеки. Він, зокрема, заявив таке: «У галузі безпеки головні зусилля зараз зосереджені на договорі щодо європейської безпеки. Юридичне, тобто міжнародно-правове оформлення принципу неподільності безпеки у Євроатлантиці стає для нас імперативом. Рівним чином як і розробка механізмів практичної реалізації зобов'язань, що випливають з нього». Відкидаючи звинувачення у антинатовській спрямованості російських пропозицій, він аргументував необхідність нового договору тим фактом, що Росія і низка інших європейських держав не увійшли до НАТО, а «серйозні рішення, необхідні для зміцнення безпеки у Європі нам треба приймати вже зараз», і для цього «потрібна нова ефективна площадка» [13].

29 листопада 2009 року на сайті президента Російської Федерації було опубліковано проект «Договору про європейську безпеку», який став першою консолідованою пропо-

зицією Росії щодо розробки та підписання нового документу, який регулював би безпекові питання на євразійському континенті.

Вже у першій статті проекту ДЄБ учасникам договору пропонується співробітничати «на основі принципів неподільної та рівної безпеки, ненанесення шкоди безпеці один одного». Серед цих принципів ключовим є принцип неподільної та рівної безпеки, що його Росія настійливо просуває як основу будь-якої можливої домовленості щодо європейської безпеки. Ця ж стаття проекту ДЄБ передбачає, що «будь-які заходи у галузі безпеки...здійснюються із врахуванням інтересів безпеки усіх інших учасників». Мета цього положення проглядається досить прозоро – зв'язати держави-підписанти зобов'язанням не робити односторонніх кроків, що не враховують без пекові інтереси інших учасників. Незрозуміло, що при цьому має виступати критерієм, згідно якого ті чи інші кроки можуть вважатися такими, що йдуть врозріз із інтересами інших учасників договору, який механізм оцінки характеру цих кроків. Виглядає на те, що це положення в ході розширеної інтерпретації даватиме навіть одній державі, особливо якщо це впливова держава, «право вето» на доволі широкий спектр дій інших держав-підписантів[14].

Фактично подібне ж спрямування має і п.1 статті 2 проекту. У ньому йдеться про зобов'язання Учасників не здійснювати «дій та заходів, що суттєво зачіпають безпеку одного чи кількох учасників даного Договору», не брати у них участі або не підтримувати їх. Незрозуміло також і у цьому випадку, як визначатимуть, чи зачіпають ті чи інші дії одного із Учасників Договору безпеку іншого Учасника чи Учасників, які критерії і механізми будуть задіяні у ході процедури визначення характеру цих дій і як визначити, що є «суттєвим» для безпеки того чи іншого учасника. Згідно п.2 ст.2 Учасник ДЄБ, що є членом «воєнних союзів, коаліцій та організацій» має добиватися того, щоб вони дотримувались принципів Статуту ООН, Хельсінкського заключного акту та ін. документів з безпеки та співробітництва у Європі з тим, щоб рішення цих союзів, коаліцій та організацій «не зачіпали суттєвим чином безпеку» одного або кількох Учасників даного Договору. Пункт 3 ст.2 проекту Договору фіксує заборону Учасникам ДЄБ використовувати власну територію чи територію інших Учасників для «підготовки чи здійснення збройного нападу проти одного чи кількох Учасників Договору або інших дій, що суттєво зачіпають безпеку» іншого Учасника чи Учасників ДЄБ[15].

Вельми цікавою видається пропозиція розробників проекту Договору щодо механізму розгляду питань, що підпадають під дію ДЄБ. У ст. 4 пропонується такий механізм розгляду питань, що стосуються ДЄБ та розбіжностей і спорів, що можуть виникнути... у зв'язку із його тлумаченням та застосуванням:

A)Консультації Учасників;

B)Конференція Учасників;

C)Надзвичайна Конференція Учасників.

Ст.5 передбачає право Учасників на консультації з іншими Учасниками з питань, що відносяться до даного Договору, а ст.6 – право Учасників запропонувати Депозитарію скликати Конференцію Учасників, якщо пропозицію підтримають не менше 2-х Учасників. При цьому рішення Конференції будуть правомочними за умови участі у ній 2/3 Учасників Договору та повинні прийматися консенсусом. Хоча теоретично це розширює права усіх Учасників, але фактично це давало б можливість впливовій державі, що здатна менше зважати на зовнішній тиск, блокувати будь-які рішення Конференції[16].

Згідно п.2 ст.7 збройний напад на іншого Учасника може розглядатися як напад на нього самого і дає йому право діяти згідно ст. 51 Статуту ООН для того, як РБ ООН не застосує усіх заходів для підтримання міжнародного миру та безпеки. У випадку нападу чи загрози нападу згідно п.1 ст.8 інформація про нього передається депозитарію, який скликає «Надзвичайну Конференцію Учасників для визначення необхідних колективних за-

ходів. Надзвичай на конференція є правомочною за умови участі у ній не менше 4/5 Учасників ДЄБ. На практиці це означатиме, що якась група Учасників(скажімо, переважно з країн СНД(що орієнтуються на Росію)) може заблокувати початок роботи Конференції. Рішення Конференції має бути обов'язковим для виконання, але воно приймається лише консенсусом, що надає додаткові можливості для блокування рішення меншою гру3пою, або й одним Учасником(крім випадку, коли ця спроба виходить від учасника нападу, бо його голос не враховується)[17].

Вельми неординарними видаються п.2 та п.3 ст.9 проекту. Згідно п.2 Учасники ДЄБ мають підтвердити, «що їх зобов'язання, що витікають з інших діючих на дату підписання даного Договору угод у галузі безпеки, не суперечать даному Договору»[18]. Якщо це положення проекту увійде до тексту майбутнього Договору, це означатиме визнання його домінуючого характеру щодо усіх інших міжнародно-правових документів, підписаних державами-учасницями ДЄБ.

П.3 ст.9 проекту ДЄБ твердить, що його Учасники «не приймають міжнародних зобов'язань, несумісних з даним Договором». Фактично це встановлювало б жорсткі обмеження для Учасників щодо підписання інших безпекових угод. Ст.10 проекту визначає коло потенційних учасників ДЄБ, відносячи до них «усі держави євроатлантичного та євразійського простору від Ванкувера до Владивостока» та такі міжнародні організації: ЄС, ОБСЄ, ОДКБ, НАТО та СНД[19].

П. 2 ст.11 проекту передбачає, що «міжнародна організація у повідомленні про прийняття чи затвердження даного Договору окреслює сферу своєї компетенції щодо питань, що регулюються Договором» і «повідомляє Депозитарію про будь-яку відповідну зміну своєї компетенції»[20]. Цим положенням автори проекту фактично підпорядковують усі організації, перераховані у ст.10, майбутньому Договору.

Проект ДЄБ спрямований на те, щоб цей Договір став всеохоплюючою угодою у сфері безпеки у регіоні між Ванкувером та Владивостоком і фактично зайняв у міжнародно-правовому регулюванні цієї сфери місце, яке поступається лише Статуту ООН. Умови, які містяться у низці провідних статей проекту ДЄБ, фактично можуть зробити його інструментом зовнішньої політики Росії, який дасть Москві великий ступінь свободи дій на міжнародній арені.

Які ж мотиви спонукають Росію до посиленої активності, спрямованої на розробку та підписання нового договору щодо європейської безпеки? Для розуміння цього варто розглянути політику Російської Федерації у більш широкому контексті. Країна знаходиться у непростій стратегічній ситуації. Її намагання відновити свої позиції на світовій арені об'єктивно ускладнюються обмеженими економічними, демографічними, військовими ресурсами, незавершеністю реформ, технологічною відсталістю країни, соціальним розшаруванням у суспільстві та хронічною корупцією. Проблема відносин із Китаєм, що вже фактично перетворився на другу наддержаву і з нетерпінням поглядає на величезні російські природні ресурси, необхідні для подальшого успішного розвитку КНР, необхідність оновлення політики щодо Індії – ще одного азійського гіганта, що претендує на статус наддержави, численні виклики з боку ісламських держав та ісламістських рухів

не залишають Росії великого вибору. Вона мусить шукати порозуміння та співпраці із Заходом – єдиним джерелом фінансових ресурсів та технологій, життєво необхідних Росії для модернізації своєї економіки.

Можливо, з огляду на перспективу зростання загроз безпеці Російської Федерації з південного та східного напрямків правлячі кола прийшли до висновку про доцільність фіксації та, по можливості, посилення російських позицій на західних кордонах. Вірогідно, розрахунки будуються на можливості спиратися на стабільність відносин із Заходом, відмові від не підйомної для країни у сьогоднішніх умовах масштабної гонки

озброєнь, на спробах реформування та модернізації Росії за підтримки того ж Заходу задля того, щоб зустріти наростаючі виклики та проблеми в інших важливих для країни регіонах.

Водночас, російський істеблішмент не хоче вести справи із Заходом з «позиції слабкості», не готовий грати роль молодшого партнера, а прагне рівноправності. Кремль прагне уникнути ролі буфера між ЄС та ісламськими країнами чи «сторожового собаки» у західній політиці стримування Китаю, від якої відхрещуються США та їх союзники на офіційному рівні, хоча вона реалізується Заходом впродовж низки років.

Як цілком справедливо відмічає китайська газета-офіціоз «Женьмінь жибао», «Росія хоче поєднання з Європою. Питання лише у тому, за яких умов це відбудеться? Адже Російська Федерація не хоче поєднуватись з Європою як слаба, залежна країна, що не має права голосу та рішення»[21].

Офіційний Київ обережно ставиться до пропозицій Російської Федерації щодо розробки та підписання нового договору щодо європейської безпеки. Виступаючи на Мюнхенській конференції з питань безпеки у лютому 2009 року, прем'єр-міністр України Ю.Тимошенко висловилась за співробітництво з ЄС, яка розробляє спільну політику у галузі оборони та безпеки, а також з ОБСЄ та НАТО[22].

Попри позитивну ідею зміцнення європейської безпеки, Україну турбує можливість як мінімум надовго потрапити у «сіру зону» між ОДКБ з одного боку і ЄС та НАТО – з іншого. Серед стурбованостей України варто виділити також питання, чи не створить фіксація нових реалій у Європі нову лінію, що поділить континент надовго, позбавляючи Київ шансів інтегруватись у західному напрямку, що означатиме втрату більшості можливостей для співпраці з найбільш розвинутою частиною континенту, звідки очікують надходження фінансових ресурсів та технологій, необхідних для давно назрілої модернізації економіки країни. Інтеграція ж у східному напрямку може забезпечити переважно відновлювальне зростання для економіки і розширення присутності українських товарів на ринках країн СНД, особливо Росії. Це може дати тимчасовий позитивний ефект, але у перспективі означатиме прогресуюче відставання країни у своєму розвитку.

Актуальність питання для України загострюється невдачами у спробах швидкої інтеграції до ЄС та НАТО, що стали очевидними останнім часом. Європейський Союз, який останніми роками спіткала інституційна криза, був неспроможний навіть теоретично розширюватись колишніми темпами. До того ж, територіальні, демографічні параметри України непорівняні з низкою невеликих держав, щодо входження яких до ЄС було прийнято політичне рішення. Провідні держави Євросоюзу, перш за все – Німеччина та Франція, - гальмують зближення України з Євросоюзом і дивляться на нашу країну значною мірою крізь призму відносин з Росією. Не сприяють перспективі євроінтеграції й фінансово-економічна криза, і внутрішньополітична нестабільність України, неспроможність швидко й ефективно провести навіть найнеобхідніші реформи, недостатня адаптація її правової сфери до стандартів ЄС, хронічна корупція, тощо.

Ідея ж «Східного партнерства», до якого пропонують приєднатися Україні, попри позитивні можливості для співпраці не дає нашій країні чіткої перспективи членства у Євросоюзі, що не може її влаштувати.

Із серйозними проблемами сторони зіткнулись і в процесі підготовки угоди про асоціацію, підписання якої планувалось на 4 грудня 2009 року в ході саміту Україна-ЄС. Поки що не вдалося домовитись ні з політичних питань, де основною перешкодою залишається введення безвізового режиму для громадян України, ні з економічних, де головними перешкодами стали проблеми на шляху до зони вільної торгівлі.

Ще проблематичнішими виглядають перспективи членства України в НАТО. Основними противниками ідеї входження України до Альянсу виступають також ФРН та Фран-

ція, які спочатку заблокували надання Україні ПДЧ, а після подій на Кавказі 2008 року зайняли ще обережнішу позицію з питання входження України до НАТО. Гальмують можливості членства і внутрішньоукраїнська нестабільність, недостатня підтримка населенням північноатлантичного вектора у зовнішній політиці держави, тощо. Характеризуючи стан інтеграційних зусиль України, спрямованих у західному напрямку, колишній міністр оборони України, голова комітету з питань національної безпеки і оборони А.Гриценко констатував, що шанси країни на вступ до НАТО і ЄС, «дорівнюють нулю» [23].

Підсумовуючи, можна сказати, що сьогодні шанси України на вступ до НАТО у короткостроковій перспективі виглядають нереальними, а у середньостроковій – невизначеними. Щодо ЄС, то вірогідним видається, що Брюссель затягуватиме паузу у процесі розширення Євросоюзу, принаймні щодо України. Перед ЄС зараз стоїть першочергове завдання запустити в роботу новостворені інституції – президента та верховного комісара із зовнішньої політики, визначитись з основними параметрами цієї політики. Усе це ускладнюється світовою фінансово-економічною кризою, вихід з якої супроводжуватиметься суттєвими змінами у світосистемі.

Пропозиція Д.Медведєва передбачає участь у процесі підготовки нового договору про європейську безпеку СНД та ОДКБ. Оскільки Україна не входить до ОДКБ, не є повноправним членом СНД, не ратифікувавши її статут, уникає участі у будь-яких організаціях на пострадянському просторі, які мають тенденцію до створення наднаціональних органів (наприклад, - ЄЕП), то її побоювання залишитись у «сірій зоні» надовго, без юридично зобов'язуючих гарантій безпеки не виглядають безпідставними. Як справедливо відмічав колишній провідний аналітик Центру Разумкова, а нині заступник міністра закордонних справ України В.Чалий, «зміцнення позицій Співдружності, ЄВРАЗЕС та ОДКБ як механізмів політико-економічного, воєнно-політичного, гуманітарного впливу РФ на пострадянському просторі не відповідає зовнішньополітичному курсу України»[24].

Водночас для України було б небезпечним і усунутись від активної участі у можливому переговорному процесі щодо розробки ДЄБ, бо це загрожує перетворити її на об'єкт майбутніх домовленостей між більш потужними і активними акторами, що не сприятиме врахуванню українських національних інтересів. Тому Україні варто не просто уважно спостерігати за розгортанням дипломатичних зусиль Росії та реакцією на них Заходу, але й розробляти власні обґрунтовані пропозиції щодо можливої домовленості про європейську безпеку.

Список використаних джерел

1. Дмитрий Медведев предложил созвать общеевропейский саммит для для запуска разработки нового договора о европейской безопасности - http://kremlin.ru/news/3222
2. Мировое сообщество должно отказаться от односторонних шагов при решении вопросов, касающихся европейской безопасности. В Ницце состоялся 22 саммит Россия-Евросоюз – http://kremlin.ru/news/2083
3. Marc Perrin de Brichambaut. The Return to the Pan-European Security Question//osce.org/documents/sg/2009/09/39347-en/pdf. – PP.8–10.
4. http:securityconference.de/Nicolas-Sarkozy.242.0.html.
5. Joseph R. Biden, U.S.Vice-President. Speech at Munich Security Conference//securityconference.de/Joseph Biden.234.0.html.
6. United States Mission to the OSCE Statement on the 2009 Annual Security review Conference, Vienna, Sept.15, 2009 // http://osce.usmission.gov/media/pdfs/2009-statements/st-9-15-09-fsc-pc.pdf. - P.2.
7. http://athens.usembassy.gov/steinberg-corfu.html. - P.1.

8. EU statement in the Joint FSC/PC on 15 September 2009//www.delvie.ec.europa.eu/en-osce/eu-statements/2009/September/joint%20FSC-PC%20-%EU%20 statement. – P.1-2.
9. Transatlantic Leadership for a New Era. Speech by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer at the Security and Defence Agenda/Brussels, 26 Jan. // www.nato.int/docu/speech/2009/s090126a.html.
10. «Corfu Process» launched to take European security dialogue forward, says OSCE Chairperson //www.osce.org/item/38493.html/
11. Corfu Informal Meeting of OSCE Foreign Ministers on the Future European Security. Chair`s Statement to the Press //www.osce.org/documents/cio/2009/06/38505-en.pdf. – PP.1-3.
12. Ibid. – P.4.
13. http://kp.ru/daily/24393.
14. http://www/kremlin.ru/news/6152
15. Ibid.
16. Ibid.
17. Ibid.
18. Ibid.
19. Ibid.
20. Ibid.
21. «Большой Европе» трудно осуществить маргинализацию России // Женьминь жибао – 2009. – ноя. - 18 // http: inosmi.ru. 21.11.2009
22. http://securityconference.de/Yulia-Tymoshenko.250.0.html.
23. Анатолий Гриценко: «Руководители страны должны смотреть в окно и видеть мир» // Зеркало недели. – 2009. - 24-31 октября.
24. Валерий Чалый. Кризис доверия // Зеркало недели. – 2009. – №29 - 8-14 августа.

Коппель О.А.*[*], Кісільова З.[**]

НОВИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК: СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

Присвячено важливій науковій проблемі - теоретичним моделям дослідження сучасного міжнародного порядку. Особливу увагу приділено дослідженню парадигми світового порядку. Визначено рівні і форми залежності міжнародного порядку від характеру міжнародної системи, структурних характеристик системи, особливостей ієрархії її елементів і взаємозв'язків між ними.

The article is dedicated to the one of the most important problems - theoretical models of investigation of the new world order. Special attention is paid to investigation of the paradigm of world order, methods and up-to-date status of this problem. Defined are levels of dependence of international order on the character of international system within frames of its historical development type, structural characteristics, hierarchic peculiarities of its elements and their system cross relations, specific features of implementation at the definite stage of international system evolution.

Ідея впорядкування міжнародних відносин була актуальною з моменту їх виникнення. Виникаючи як явище, міжнародні (праміжнародні) відносини являли собою, за образним порівнянням М.О.Косолапова, «дике поле», в якому не діяли жодні закони і влада. Основними формами взаємодії були обмін (торгівля) та збройні зіткнення (війни). В результаті вступу людей в економічні, політичні, торгові та інші відносини поступово формуються звичаї торгових обмінів, війн та миру, підтримання «дипломатичних» контактів. Формуються перші «міжнародні порядки» - в стародавніх імперіях, система грецьких полісів тощо, тобто стійкі стани найважливішої для даної епохи, періоду частини міжнародних відносин.

З часом такі періоди набувають характер деякого міжнародного, а із становленням капіталістичних відносин – світового порядку. В такому розумінні міжнародний порядок можна визначити як чітко ідентифікований за часом, в фізичному та міжнародно-політичному просторі період, на протязі якого залишаються незмінними склад системостворюючих суб'єктів міжнародних відносин; конфігурація зв'язків, відносин та взаємодій між ними; межі і можливості, які цей порядок об'єктивно встановлює для всіх інших суб'єктів і учасників системи міжнародних відносин.

Світове співтовариство та його члени не можуть діяти інакше, ніж на основі традицій, звичаїв чи норм міжнародного права. В цьому співтоваристві його учасники добровільно погоджуються визнавати придатність таких норм до кожного окремо і до всього

[*] доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносині зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

[**] студентка 4 курсу спеціальності «міжнародні відносини» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Коппель О.А., Кісільова З., 2009

співтовариства в цілому на рівній основі. Подібна схема в ідеалі має базуватись на добрій волі держав підтримувати такий порядок [1].

В той же час функціонування світового співтовариства пов'язане перш за все з інтересами держав і наслідками реалізації цих інтересів для всього співтовариства. З'являється рівнодіюча інтересів, а в ряді випадків – баланс сил з конкретної проблеми чи у світі в цілому. Міжнародний порядок в такому випадку виступає як стан динамічної рівноваги системи міжнародних відносин. Але стан рівноваги постійно піддається впливу різних факторів, перш за все прагненню держав, великих соціально-економічних, політичних, ідеологічних та релігійних систем порушити цю рівновагу на свою користь.

Терміни «міжнародний порядок»(«international order») та «світовий порядок» («world order») вводиться в науковий обіг на межі XIX-XX століття, що пов'язують з назвою книги Х.Уєльса, члена заснованого в 1884 році в Лондоні Фабіанського товариства, в якому широке коло інтелектуалів-соціалістів обговорювало різноманітні соціальні і політичні питання . Фабіанський підхід до політичних дій базувався на необхідності їх раціонального планування [2].

Питання формування «нового світового порядку» активно обговорювалось в науковій літературі після Кувейтської кризи 1990-1991 рр. і розпаду СРСР. Згадаємо найбільш відому статтю Д.Найя «Який новий світовий порядок?», надруковану в журналі «Foreign Affairs» [3]. Український дослідник Є.Є.Камінський під порядком міжнародним розуміє організацію міждержавних відносин, спрямовану на забезпечення потреб основних міжнародних акторів, а під світовим порядком – організацію міжнародних відносин, спрямовану на забезпечення гегемонії одного з міжнародних акторів [4].

На відміну від нього, більшість авторів схиляється до бачення порядку як втілення розумно-обмежуваль¬ного початку у зовнішній політиці держав та їхніх взаємовідносинах, пов'язуючи з функцією такого обмеження зміцнення стабільності світової системи. Британський дослідник Р.Купер запропонував кілька можливих інтерпретацій міжнародного порядку: по-перше, таким може вважатися переважаючий тип зовнішньополітичної поведінки держав (pattern of action), незалежно від того, служить він упорядкуванню або дезорганізації системи; по-друге, порядок може означати певну форму стабільності й цілісності системи; по-третє, порядок можна розуміти як правила, які управляють системою й підтримують її у стані стабільності, їх моральний зміст [5]. Г.Кіссінджер висловлював точку зору, що мир неможливо забезпечувати без рівноваги (структурне розуміння), а справедливість без самообмеження (поведінкове розуміння) [6].

За визначенням Г.Х. Шахназарова, світопорядок – це сукупність домінуючих в міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм і умов економічного обміну, які формуються під впливом об'єктивних процесів суспільного розвитку і співвідношення соціальних сил в кожній історичній епосі, і являє собою результат взаємодії держав та інших учасників міжнародного життя (міжнародні рухи, світова суспільна точка зору, міжнародні організації). Світопорядок, в свою чергу, здійснює вплив на хід на наслідки подій у світі, їх загальну тенденцію [7].

На підставі вищенаведених точок зору, О.Д.Богатуров запропонував «комплексне» визначення «порядку». Під порядком ним розуміється система міждержавних відносин, які регулюються сукупністю принципів зовнішньополітичної поведінки (за Х.Буллом); узгоджених на основі конкретних постанов (за Р.Купером); набору санкцій за їх порушення, які визнаються моральними та припустимими (за Н.Ренгером); потенціалу вповноважених країн чи інститутів виконувати ці санкції (за Г.Кіссінджером); політичній волі країн використовувати цей потенціал [8].

Враховуючи відсутність єдиної точки зору у визначенні міжнародного порядку як серед науковців, так і серед громадських діячів, узагальнимо основні підходи до тлумачення цього поняття:

- сукупність юридичних норм;
- міжнародна стабільність;
- збереження статус-кво у відношеннях між державами;
- система міжнародних угод, яка узаконює баланси сил після найбільших політико-військових трансформацій (війни, розпад держав, об'єднання держав): конфігурація кордонів, структура дво- та багатосторонніх відносин, права власності, сфери впливу, зони інтересів, інструменти безпеки, правила підтримання миру, принципи взаємодії;
- організація міжнародних відносин, спрямована на забезпечення основних потреб міжнародних акторів, їх існування, функціонування, гарантування безпеки.

Пропонуємо під «міжнародним порядком» розуміти ідентифіковану за часом, в фізичному та міжнародно-політичному просторі структуру взаємозв'язків, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародної системи на певному історичному етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цієї системи, які відповідають потребам найвпливовіших суб'єктів міжнародної системи даної історичної епохи. Він утворюється поміж складовими елементами міжнародної системи в процесі їх внутрішньої взаємодії та під впливом зовнішнього середовища.

Зміст обумовлює розвиток форми, що передбачає дослідження форми як зовнішнього упорядкування цієї єдності, її стійкий прояв, спосіб існування змісту. Визначення порядку як структури відносин передбачає, що він має спиратись на формальну юридичну базу – договір або комплекс взаємопов'язаних угод, статут міжнародної організації, якщо звичайно не мається на увазі порядок в умовах однополярного світу.

В сучасному світі міжнародні відносини регулюються нормами, процедурами, інститутами чи структурами транснаціонального або навіть наднаціонального характеру. Транснаціональний міжнародний порядок характеризується витісненням держав з арени міжнародних відносин іншими акторами (міжнародними, регіональними організаціями, ТНК).

Системний підхід до аналізу структури поняття « міжнародний порядок» дозволяє виокремити економічний, політичний, військовий, інформаційний та інші види порядку. Цілісність світу передбачає, що вони являють собою взаємопов'язані елементи міжнародного порядку як системи, яка реалізує суперечливість світу на основі взаємозв'язку, взаємозалежності і цілісності людської цивілізації. Взаємодія внутрішніх процесів в різних системах з зовнішніми умовами та можливостями також є вирішальним фактором міжнародного порядку.

Еволюція міжнародних порядків є безперервним процесом, в ході якого кожен з них проходить фази становлення, розквіту, занепаду й руйнації. Значущість різного роду криз та революцій для еволюції міжнародного порядку полягає в тому, що в процесі їх подолання міжнародна система позбавляється застарілих, безперспективних елементів та механізмів, які вже вичерпали свій потенціал. На зміну ним приходять нові структури, що відповідають вимогам нових реалій.

Порядок є таксономічною категорією міжнародних відносин. Розуміння міжнародного порядку як системи міжнародних угод, яка узаконює баланси сил після найбільших політико-військових трансформацій дозволяє виокремити його історичні типи.

Вестфальським миром 1648 р., який поклав початок впорядкованим міжнародним відносинам були закладені основи нового міжнародного порядку. Головний зміст Вестфальського миру полягав в тому, що європейські держави, зрозумівши подібність своїх інтересів, вирішили об'єднатись у світове співтовариство для обговорення політичних намірів кожного з них і всіх разом. Ця система являла собою сукупність націй-держав, які проводять самостійну зовнішню політику. Були сформульовані основні принципи нових

міжнародних відносин – принципи зовнішнього і внутрішнього державного суверенітету, принцип дії міжнародного права та застосування дипломатії у міжнародних відносинах. Відтоді за ґрунтовну форму політичної організації суспільства править «держава-нація», а домінуючим принципом міжнародних відносин стають засади національного суверенітету.

Найбільшими системами міжнародного порядку були системи в межах Утрехтського (1713) – Раштаттського (1714) миру – системи договорів, що фактично завершили війну за іспанську спадщину 1701-1714 рр.; Версальсько-Вашингтонська система, Ялтинсько-Потсдамська система. Першою практичною формою реалізації загального міжнародного порядку вважається Ліга Націй – перша універсальна міжнародна організація.

Міжнародний порядок являє собою втілення співвідношення силових потенціалів всередині міжнародної системи та розподілу сили і впливу поміж державами як головними складовими елементами системи; Постійний перерозподіл сил поміж головними суб'єктами міжнародної системи рано чи пізно призводить до розпаду старого та формуванню нового порядку, який відображає змінене співвідношення і розклад сил всередині міжнародної системи. Геополітичні зміни на межі тисячоліть не тільки змінили структуру системи міжнародних відносин та характер зв'язків між її основними елементами. Їх наслідками стала руйнація Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та формування нової постбіполярної системи. Елементи старої структури системи міжнародних відносин частково зникли, частково відбувається їх еволюція та адаптація до нових умов сучасного світу. Постає і проблема перегляду та адаптації механізмів регулювання міжнародного порядку.

Міжнародний порядок зазвичай трансформувався в ході системних війн, функцією яких була руйнація старого міжнародного порядку, що стає перепоною на шляху формування нового порядку, необхідного для підтримки існування та подальшого розвитку міжнародної системи.

Руйнація Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин принципово відрізнялася від усіх попередніх історичних аналогів. Вона відбувалася мирним шляхом, тому не призвела до переговорів щодо зміни принципів організації міжнародного порядку . Отже, закладення нових принципів співіснування відбувалось при відсутності серії мирних договорів. Це призвело до багатьох протиріч та ускладнень, що знайшло відображення у посиленні конфліктогенності. Період руйнації супроводжувався серією локальних конфліктів. Відбувся зсув основних викликів та загроз, перехід міжнародної конфліктності з глобального на регіональний та субрегіональний рівні.

Особливістю цього періоду стала і нова ситуація в Європі. Ялтинсько-Потсдамська система була заснована на чіткому розподілі сил в Європі за умови її пасивної ролі у світовій політиці. Об'єднання Німеччини, поява в Центральній Європі могутньої економічної та політичної сили, сфера інтересів якої виходила за межі власної території, поширюючись перш за все на країни Центрально-Східної Європи, привела до нової конфігурації сил. Додатковий імпульс отримала європейська інтеграція.

У той же час уперше новий міжнародний порядок формувався за умови існування багатополярного ядерного світу. Було необхідно також виробити та відпрацювати конкретні механізми взаємодії та вирішення протиріч між кількома центрами сили зі значними цивілізаційними розбіжностями.

Аналіз основних концепцій, присвячених характеристикам нового міжнародного порядку дає підстави для висновків, що будь-які концепції міжнародного порядку, що виробляються тим чи іншим соціумом, є породженням існуючої в ньому свідомості і дають про нього цілком реальну інформацію, яка дозволяє краще зрозуміти це суспільство. Ці концепції використовуються владою в якості основи для формування зовнішньополітич-

ної стратегії своєї країни. З цієї точки зору вони являють собою цілком реальне відображення і втілення політичної свідомості, яка сформувалась у відповідному суспільстві.

Сучасна міжнародна система перебуває в стані турбулентності, коли порядок, що утворився поміж її головними суб'єктами після закінчення Другої світової війни розпався, а новий, через ускладненість та інтенсивність трансформаційних процесів у всіх сферах людської діяльності, знаходиться лише на початковій стадії свого формування.

Одночасно з руйнацією біполярного світового порядку відбувається прискорений процес трансформації більш глобального Вестфальського порядку. Дж.Розенау висловлює припущення, що політична структура світу XXI століття буде нагадувати особливим чином організовану мережу, на зразок Інтернету – з багатьма вузлами та переплетіннями. Світова політика, з його точки зору, перебуває в точці біфуркації між анархічною системою національних держав і багатоцентричною системою недержавних акторів. Якщо для загальної характеристики міжнародних відносин Вестфальського архетипу використовують метафору більярдного стола, на якому переміщуються, зіштовхуючись один з одним, абсолютно однакові більярдні кулі, у світлі сьогоднішніх внутрішніх і зовнішніх викликів верховенству влади сучасної «суверенної» держави, більш доречною представляється аналогія з багаторівневою мережею, що в своєму розвитку охоплює комплексом взаємодій широке розмаїття міжнародних акторів. Тобто якщо картина світу Вестфальської системи міжнародних відносин може бути символічно представлена у формі двомірної площини, на якій територіальні одиниці розташовані в горизонтальній системі координат, то структуру міжнародних відносин у постбіполярній системі можна зрівняти з тривимірним зображенням, на якому територіальні держави оточені нашаруванням комплексів мереж взаємодій.

З одного боку, держави – головні суб'єкти міжнародних відносин – перетворюються в структури, що продовжують діяти на світовій політичній арені як унітарні суверенні об'єднання, хоча насправді їх складові частини вже ввійшли до складу більших мережних утворень на кшталт ЄС і перестали функціонувати як внутрішньо цілісні одиниці.

Базові принципи підтримки стабільності міжнародного порядку сьогодні намагаються переглянути. Найголовнішим принципом підтримки стабільності міжнародного порядку був принцип балансу сил. Але він працює лише в таких міжнародних системах, які мають чітку ієрархічну структуру, відбудовану на основі силових потенціалів наймогутніших держав. В результаті збільшення кількості складових елементів та їх взаємопов'язаності поміж собою трансформується сама структура системи і, відповідно, порядок, що в ній утворюється. Сучасна міжнародна система еволюціонує і ускладнюється за рахунок створення мереж і нових корелятивних взаємозв'язків між її елементами.

Країни-члени ЄС зацікавлені в подоланні «вестфальського комплексу» задля подальшої політичної інтеграції і досягнення наступного рівня самоорганізації складної багатовимірної соціально-економічної системи, якою є Європейський Союз.

Країни світ-системного ядра вживають спроби доповнити звід правил і принципів, на яких ґрунтується сучасний міжнародний порядок.

Відбувається еволюція механізмів регулювання міжнародного порядку. В спадщину від Ялтинсько-Потсдамської системи залишилися:

- універсальний механізм – ООН;
- інституційно-груповий механізм регулювання міжнародного порядку – «Велика вісімка»(«Велика сімка» – група найрозвиненіших економічно держав світу, до складу яких входять США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада, частка яких у світовому ВНП та промисловому виробництві становить понад 50%) плюс Росія. Регулярні зустрічі на найвищому рівні керівників Великої вісімки проводяться з 1978 року (Бонн, ФРН) для вироблення спільних політичних та економічних рішень стратегічного

характеру. Із середини 90-х рр. XX ст. розпочалося перетворення Великої сімки в Велику вісімку завдяки залученню Росії до співробітництва (наприкінці 90-х рр. XX ст. форум став офіційно називатись Велика вісімка) . Росія є повноправним учасником форуму в обговоренні політичних питань та питань міжнародної безпеки. При обговоренні економічних питань Президент Росії запрошується, як правило, лише для неформальних переговорів. Головні питання порядку денного – це економічна політика (саміти в Сі-Айленді 2004 р., Гленіглсі 2005 р.), режиму нерозповсюдження ядерної зброї (Санкт-Петербург 2006 р.), більш активне підключення Китаю та Індії до існуючих механізмів регулювання світової економіки (Хайлігендамм 2007).

- військовий механізм регулювання міжнародного порядку – НАТО.

Провідну роль у формуванні сучасного міжнародного порядку відіграє система міжнародної безпеки.

В другій половині 90-х рр. створювалось враження, що зниження інституційної керованості міжнародної системи може бути компенсоване за рахунок НАТО. Стає популярною ідея перетворення НАТО в універсальний механізм прийняття та виконання рішень, які потребують використання сили. Ця роль знайшла відображення в Стратегічній концепції альянсу 1999 року та була апробована на колишній Югославії. Але вже на початку XXI століття роль НАТО знов почала знижуватись. Причинами стало гегемоністська спрямованість зовнішньої політики США і різке неприйняття універсалізації Альянсу з боку Росії, Китаю, Індії, Бразилії, а також з боку окремих країн-членів альянсу.

Відмова США від пропозиції союзників застосувати статтю 5 НАТО після подій 11 вересня 2001 року а також неучасть альянсу в іракській війні завдали удару по перспективам наділення організацією функцій глобального поліцейського. Але вже починаючи з 2005 року внаслідок посилення складнощів в Іраку та зниження впливу США ідея надання НАТО універсального статусу знов набуває популярності в США. Але вона починає блокуватись з боку деяких європейських держав НАТО, які не бажали нести більшу відповідальність за військово-політичні аспекти глобального регулювання та сплачувати за помилки США.

Наприкінці XX – на початку XXI століття почав формуватись індивідуально-груповий механізм – «США плюс коаліція обраних для виконання конкретної мети держав».

Дуже перспективною моделлю подальшого вдосконалення і легітимізації неформального механізму регулювання міжнародного порядку, який з часом може стати ключовим у вирішенні глобальних проблем людства є формат «Велика вісімка плюс п’ять». Легітимність «Великої вісімки» значно підвищилась завдяки присутності на її самітах групи «Плюс п’ять» у складі Бразилії, Індії, Китаю, Мексики та ПАР.

Таким чином, формування сучасного світового порядку відбувається як діалектичний процес взаємодії тенденцій збереження наступальності з попередньою історичною формою існування міжнародного порядку і його радикального оновлення в найбільш істотних рисах. Його суть характеризується терміном «глобалізація», він формується як порядок глобальної спільноти, порядок на базі глобалізації, як глобальний порядок.

Література

1. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. М.: Междунар. Отношения, 2003. – С.20-21.
2. Короткий Оксфордський політичний словник. \ За редакцією І. Макліна й А. Макмілана. Київ. Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – С.715-716.
3. Nye J. What New World Order? \\ Foreign Affairs.1994 P.83-96.
4. Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. \ Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004.. – Т.2. – С. 325.

5. Мальський М., Мацях М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 2-е вид., перероблене і доп. – К.: Кобза, 2003.
6. Ялі М.Х. Формування нового світового порядку в умовах глобалізації. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Київ, 2007. – С. 9-10.
7. Цыганков П.А. Теория международных отношений. - М.: Гардарики, 2002. – С. 278.
8. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А.,Хрусталев М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С.159.

Грубінко А.В.*

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ БІЛЯ ВИТОКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ: РОЛЬ, ПРІОРИТЕТИ, СУПЕРЕЧНОСТІ

The article deals with the analysis of reasons, pre-conditions and consequences concerning the transformation of UK approaches towards British participation in ESDP. The very idea of ESDP is analyzed considering its historical roots and particulars of its evolution after the «cold war». The impact of the US-UK «special relations» is considered.

Історія Європи другої половини XX ст. нерозривно пов'язана з втіленням ідеї європейської інтеграції у формі Європейського Співтовариства, безпеку якого з початку заснування гарантував військово-політичний альянс зі США у вигляді структур НАТО. Значні зміни у системі міжнародних відносин на початку 1990-х рр. мали наслідком трансформації системи безпеки, пов'язані з ліквідацією конфігурації сил, притаманної для біполярного протистояння часів «холодної війни». Ці зміни поставили на порядок денний міжнародної спільноти ряд питань: про подальшу роль НАТО у забезпеченні європейської безпеки в нових геополітичних умовах і стратегію його взаємин з ЄС; роль і можливості ЄС на континенті та в міжнародній системі; можливості європейських держав взяти на себе відповідальність за побудову нової системи європейської безпеки у відповідності з сучасними викликами і загрозами. Певною спробою відповідей на ці питання стала розбудова в рамках ЄС Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (далі – СЗППБ) та Європейської політики безпеки і оборони (далі – ЄПБО) як її складової. Зважаючи на комплексність та важливість зазначених питань видається актуальним дослідження участі Великої Британії в розбудові європейської безпеки з огляду на специфіку її зовнішньої політики, традиційних підходів до євроінтеграції та їх трансформації наприкінці 1990-х років.

Наукова проблематика становлення і розвитку СЗППБ ЄС у європейській та американській історіографіях здобула велику популярність. Певну частину публікацій західних вчених присвячено участі Великої Британії у цих процесах. Серед праць, що привернули нашу увагу, виділимо публікації Г. Андреані, К.Бертрама, П. Волтена, Н. Гнесотто, Ч. Гранта, М. Матіопулос, Дж. Ховарта, в яких розглянуто різноманітні аспекти розвитку ЄПБО. Праці Р. Вайтмена, Т.Гардена, Ч. Гранта, К. Марсдена, К. Язвінскі присвячені безпосередньо проблемі участі Британії в процесі розбудови європейської безпеки і ЄПБО. Серед російських вчених окрему увагу вивченню вказаних проблем приділили британісти А.Валуєв, О. Громико, Н.Капітонова та ін. Ряд вчених розглядають британський внесок в євробезпеку у загальному контексті євроінтеграції (Ю.Борко, Д.Давидов, В.Журкін, В.Тіхова, А.Уткін). В українській історіографії проблемі ролі Британії в розбудові ЄПБО у різній мірі приділили увагу британісти Н.Яковенко, В.Крушинський, В.Неприцький, С.Пик, І.Храбан, які переважно акцентували увагу на особливостях реалізації основних

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету

© Грубінко А.В., 2009

напрямів зовнішньої політики країни, серед яких виділяли європейський та американський. Однак в цілому увага вітчизняних вчених до зазначеної проблеми є недостатньою. Публікації В.Копійки, А.Мартинова та ін. присвячені загальним проблемам розбудови СЗППБ ЄС.

Центральною проблемою статті є дослідження підходів Великої Британії до процесів становлення, розвитку та участі в ЄПБО ЄС, причин, передумов і наслідків їх трансформації наприкінці 1990-х рр. як для самої країни, її міжнародного становища в Європі, так і для процесів євроінтеграції в цілому.

Європейський Союз у формі його основного попередника ЄЕС стереотипно сприймався як насамперед економічна організація, покликана відродити економічний добробут Західної Європи у післявоєнні десятиліття. Унікальний успіх європейської економічної інтеграції ігнорує той факт, що паралельно з економічним її ідеологи ставили за мету розвиток політичного й оборонного союзів, що засвідчило підписання у 1952 р. Договору про Європейське оборонне співтовариство та паралельне виношування ідеї Європейського політичного співтовариства. Однак ці ідеї не були реалізовані через побоювання самих ініціаторів (насамперед Франції) щодо втрати національного суверенітету та розбалансування післявоєнної безпекової конфігурації. Тому європейці вирішили сконцентруватися на економічних проблемах, віддавши ініціативу у питаннях безпеки НАТО і створеному у 1948 р. самими ж європейцями Західноєвропейському Союзу (ЗЄС), який став сателітарною військово-політичною структурою Альянсу. Тобто основні важелі впливу на гарантування європейської безпеки фактично перейшли до США, що в умовах глобального блокового протистояння було стратегічно виправданим.

Запровадження механізму валютного союзу та вихід з кризи у 1980-х рр., розвиток з початку 1970-х Європейського політичного співтовариства (ЄПС) як системи взаємних консультацій, обміну інформацією та розробкою спільних рішень, а також міжнародна ситуація сприяли поверненню європейців до ідеї безпеки як необхідного елемента конструкції Європи. В Єдиному європейському акті 1987 р. вперше в установчих нормативних актах Співтовариства включено ЄПС, а також окремо відзначено, що більш тісна співпраця з питань європейської безпеки здатна внести істотний вклад у формування європейської ідентичності у сфері зовнішньої політики [1].

На цей час припало запровадження в офіційний обіг термінів, які стануть у подальшому знаковими для формування європейської безпеки. Перший – європейська оборонна ідентичність (ЄОІ) – запроваджено у 1987 р. у прийнятій на зустрічі Ради міністрів ЗЄС в Гаазі «Платформі європейських інтересів в сфері безпеки». Документ передбачав необхідність одночасного розвитку європейського виміру безпеки і зміцнення атлантичної солідарності [2, с. 33]. Згодом термін «ідентичність» отримав більш пронатовський зміст і набув популярності у формі «європейська ідентичність у сфері безпеки» (Стратегічна концепція НАТО, Рим, листопад 1991 р.), а після Берлінського саміту НАТО 1996 р. – «європейська ідентичність у сфері безпеки та оборони». Другий термін – «спільна зовнішня політика і політика безпеки» – вперше сформульований в лютому 1990 р. у спільному франко-німецькому листі до Ірландського президентства ЄС відображав як логічну єдність цих двох сфер діяльності Союзу, так і небажання на той час провідних країн ЄС окремо виділяти імовірний безпековий елемент діяльності об'єднання [3, с. 3]. У подальшому ці терміни (згодом виділилася Європейська політика безпеки та оборони) по суті визначили відмінності між відповідно атлантичною та проєвропейською концепціями розвитку системи європейської безпеки. Зрештою «європейська ідентичність у сфері безпеки» охоплювала усі європейські країни-члени НАТО, а Європейська політика безпеки та оборони – лише членів ЄС. У працях ряду дослідників помітне певне ототожнення цих

термінів. Проте їх чітке змістове розмежування має концептуальне значення для розгляду європейської безпекової інтеграції.

Геополітичні зміни початку 1990-х рр. супроводжувалися процесом формування євроспільноти у якісно новій формі Європейського Союзу. В Договорі про Європейський Союз 1992 р. закладено правову основу СЗППБ, яка стала т. зв. «другою опорою» ЄС поряд із спільним ринком та політикою юстиції і внутрішніх справ. У розділі V передбачено можливість розвитку спільної політики безпеки, «яка можливо у певний час призвела б до колективної оборони» [4]. Одночасно в документі зазначено, що політика ЄС не повинна перешкоджати виконанню зобов'язань країнами-членами НАТО і має бути сумісною з політикою безпеки Альянсу (Ст. J 4). Ці пункти договору відобразили його компромісний характер між позиціями т. зв. країн-європеїстів на чолі з Францією і Німеччиною та атлантистів на чолі з Великою Британією. Договір визначив лише загальний напрям майбутнього розвитку військово-політичної інтеграції ЄС, а формулювання щодо СЗППБ зумовили різночитання її завдань та особливостей реалізації. Основою спільної політики безпеки стали структури ЗЄС, що скерувало зазначені ініціативи в русло атлантистської (проамериканської) концепції європейської опори НАТО.

Зміст договору задовольняв лідера європейських атлантистів Велику Британію, яка завжди дозволяла собі мати окрему позицію з європейських питань та фактично опонувати франко-німецькому «ядру» європейського об'єднання. Неодмінними атрибутами британського бачення євроінтеграції є державоцентризм і прагматизм, які проявляються у стриманих підходах до наднаціональних тенденцій в розвитку інтеграційний структур. До того ж трансатлантичне співробітництво стало потужним фактором, що визначив особливе місце країни в європейській регіональній системі [5, с. 20].

Такі підходи Британії до європейської політики знайшли яскраве втілення у сфері європейської безпеки. Плекаючи ідею атлантизму, Лондон не розглядав ЄЕС/ЄС як дієвий механізм вирішення проблем безпеки. Зі змінами в системі міжнародних відносин Британія під проводом традиційно євроскептичних консерваторів була змушена коригувати зовнішньополітичні підходи. Прихильніше налаштований до євроінтеграції Дж.Мейджор, на відміну від своєї попередниці на посаді Прем'єр-міністра М.Тетчер, виявив готовність до активізації європейської політики країни, пішовши на поступки при підписанні Маастрихтського договору. Однак глобальні амбіції та інтереси, провідні ролі серед європейських учасників НАТО, наявність найбільш ефективних збройних сил в Європі дали можливість Великій Британії надати перевагу національній оборонній політиці перед наднаціональною [6, с. 480]. Це засвідчило небажання Лондона підтримати повну інтеграцію ЗЄС в ЄС, який розглядався як «європейська опора» НАТО та певна альтернатива нової оборонної структури в Європі [7, с. 26]. Британія також негативно відреагувала на створення франко-німецького військового з'єднання «Єврокорпус», надавши перевагу двостороннім міждержавним контактам, що засвідчило вірність традиційним атлантичним військово-політичним орієнтирам.

Підписання Маастрихтського договору викликало гостру полеміку в політичних колах країни та ледь не призвело до парламентсько-урядової кризи під час ратифікації документа в британському парламенті. Обмежені поступки щодо євроінтеграції зрештою поглибили розкол в рядах самих консерваторів. Це стало однією з головних причин втрати ними статусу правлячої партії у 1997 році. Вихід з європейського механізму обмінних курсів у 1992 р., відмова від підписання Соціальної хартії ЄС та інші кроки не сприяли посиленню позиції країни на європейському напрямі зовнішньої політики. Тривале правління консерваторів загалом негативно позначилося на іміджі Британії в Європі та виявило брак довіри до країни серед європейських партнерів [8, с. 1].

Незважаючи на прогресивне значення розділу V Договору про ЄС, розвиток спільної військово-політичної співпраці Союзу мав переважно декларативний характер. Пріоритетами спільної європейської політики залишалися елементи «першої опори» – спільний ринок, введення єдиної грошової одиниці, соціальна політика. Характерним є те, що Велика Британія не поспішала приєднуватися до цих благ, віддавши роль «двигуна» економічної інтеграції франко-німецькому тандему. Ініціативу у військовій сфері ЄС фактично віддав структурам ЗЄС, який за підтримки НАТО розпочав впровадження нової концепції на основі «петерсберзьких завдань», прийнятих в червні 1992 року. За ними міжнаціональні сили ЗЄС могли застосовуватися для вирішення трьох видів завдань – гуманітарних і рятувальних операцій, операцій з підтримання миру та управління кризами, включно з миротворчістю. Гарантування безпеки та колективної оборони як і раніше виконували структури Альянсу, який на середину 1990-х активізував роботу з розвитку ЄОІ. Офіційно про формування європейської безпекової ідентичності в рамках НАТО проголошено в червні 1996 року. Це рішення Альянсу та створення Багатонаціональних об'єднаних оперативних сил, що надавали реальні військові можливості для ЗЄС, засвідчили прагнення США попередити відокремлення власне європейських планів співпраці від атлантичних.

Незважаючи на зайнятість ЄС проблемами фінансово-економічної інтеграції, питання розвитку його безпеки не втрачали актуальності. Слабкість міжнародного впливу Союзу, що проявилася під час балканського конфлікту першої половини 1990-х рр. на противагу вирішальному дипломатичному та військово-політичному впливу США, показала нездатність ЄС як об'єднання до рішучих зовнішньополітичних дій. Комплекс нових проблем європейської безпеки підштовхнув європейські країни до зміни традиційно стриманої позиції щодо розвитку військово-політичної співпраці. Зрештою успіх економічної інтеграції, що проявився у виході ЄС на рівень глобальної конкуренції зі США на світових ринках наприкінці XX ст., поставив на порядок денний необхідність його підкріплення адекватними дипломатичними і безпековими засобами. Це також мало на меті розширити сфери глобального впливу Євросоюзу як «цивільної потуги» у напрямку його перетворення на повноцінного суб'єкта міжнародних відносин з глобальними можливостями політичного впливу за межами географічної зони зосередження, тобто досягнення статусу «стратегічної потуги» [9]. Це у різній мірі не могло не приваблювати країн-членів ЄС, насамперед Німеччину і Францію, які уже давно не могли самотужки досягнути впливу США на міжнародній арені.

Новий поштовх розвитку європейської політики безпеки надав Амстердамський договір ЄС. У ньому містилися три ключових нововведення: передбачено можливість інтеграції ЗЄС в ЄС за рішенням Європейської Ради; до сфери відповідальності спільної політики безпеки віднесено повний перелік «петерсберзьких завдань»; запроваджено посаду Верховного Представника ЄС з питань СЗППБ. Зберігалася двоїстість позиції ЗЄС як структури розвитку ЄОІ в межах НАТО і складової політики безпеки ЄС. Це залишалося однією з принципових вимог Британії, позиція якої на міжурядовій конференції 1996-1997 рр. не дозволила сторонам досягнути більш радикальних рішень [2, с. 48-49].

Посилення європейського напряму зовнішньої політики Британії з приходом до влади лейбористів сприяло позитивному завершенню Амстердамського процесу. Уряд Т. Блера завершив розпочату попередниками справу, підписавши у червні 1997 р. текст Амстердамського договору. Однак як показали події наступного року новий уряд виявив готовність піти значно дальше у європейській політиці безпеки. На неформальному саміті ЄС в Портшасі 24-25 жовтня 1998 р. Т.Блер несподівано для інших європейських лідерів виступив з ініціативою про активізацію дискусії з питань розвитку СЗППБ, що стало провісником змін у британській позиції. Прем'єр-міністр висловив занепокоєння слабкістю

механізмів спільної зовнішньої політики ЄС і закликав визначитися з оборонною складовою об'єднання, допустивши можливість інтеграції ЗЄС в ЄС як один із варіантів реформування механізмів ЄОІ [10, с. 7]. Також Т.Блер підтримав ідею розбудови сучасних європейських військових структур для операцій ЄС в рамках «петерсберзьких завдань». Хоча британська сторона не запропонувала конкретного проекту, заява британського прем'єра засвідчила, що Сполучене Королівство має наміри відігравати провідні ролі у формуванні європейської політики безпеки. Це засвідчила перша в історії зустріч міністрів оборони країн Євросоюзу у Відні 4 листопада 1998 р., де міністр оборони Дж.Робертсон підтвердив ініціативи Т.Блера [11, с. 12]. У свою чергу уряд Франції висунув пропозицію, за якою ЗЄС мав стати агенцією безпеки ЄС. Французький варіант інтеграції був погоджений з німецькою стороною на двосторонньому саміті 2 грудня того ж року.

Ключовою подією, яка задала тон реалізації проекту ЄПБО, став британо-французький саміт в Сен-Мало 3-4 грудня 1998 року. У Спільній Декларації з європейської безпеки сторони висловили необхідність надати ЄС можливість відігравати вагому роль на міжнародній арені. Документ передбачав надання можливості Союзу діяти військовими засобами для врегулювання міжнародних криз у тих ситуаціях, коли НАТО не бере в них участі. Такими засобами мали стати європейські збройні сили, «які можуть швидко реагувати на нові виклики і які підтримує сильна та конкурентноздатна європейська військова промисловість» [12, с. 8]. Передбачалося надати ЄС відповідні структури, які б могли проводити оперативний аналіз ситуації, мати доступ до джерел спеціальної інформації і здатність стратегічного планування без дублювання наявних структур ЗЄС і НАТО. Окремо відзначено непорушність зобов'язань країн-членів Альянсу щодо колективної безпеки в рамках Статей 5 Вашингтонського і Брюссельського договорів, а також можливість використання ЄС військових засобів НАТО.

За оцінками фахівців, Декларація Сен-Мало стала точкою відліку, першим кроком реального розвитку європейських безпекових можливостей в рамках ЄС, окремих від атлантичних структур [3, с. 1; 13, с. 76; 14, с. 25]. Формування ЄПБО, фактичним провісником якого стала зустріч в Сен-Мало, у прихильній до євроінтеграції західній історіографії знайшло відображення в епітеті «європейська військова революція» [15]. У свою чергу подальше закріплення і розвиток провідних позицій декларації визначили як «процес Сен-Мало». Значний резонанс, який викликала британо-французька зустріч та її результати в політичних і експертних колах Європи, мав об'єктивне підгрунтя, адже декларація стала першим офіційним документом, в якому відображено основні принципи і напрями формування військового виміру ЄС і контури нової системи європейської безпеки. Документ вперше офіційно зафіксував зміну британської позиції із зазначених проблем після міжурядової конференції 1996-1997 років.

Домовленості Сен-Мало засвідчили зближення позицій Великої Британії і Франції, які зазвичай є опонентами у питаннях європейської безпеки. Двостороння військова співпраця країн на час зустрічі досягла значних результатів. Для прикладу, у 1994 р. прийнято рішення про створення спільного військово-повітряного командування з метою покращення взаємодії ВПС в гуманітарних і миротворчих операціях. У 1996 р. підписано угоду про співпрацю ВМС. Велика Британія і Франція – два європейських постійних члени РБ ООН, ядерні держави. Країни володіють ефективними модернізованими збройними силами на основі професійної армії, які єдині в Європі (наприклад, на відміну від німецьких) здатні самостійно здійснювати операції за її межами [8, с. 44].

Лідерські амбіції двох держав у сфері розбудови європейської політики безпеки знайшли вияв у другому, менш афішованому документі, підписаному 3-4 грудня 1998 р. у Сен-Мало – Протоколі намірів про співпрацю в кризовому управлінні і діях. Документ передбачав поглиблення взаємодії збройних сил Великої Британії і Франції з врегулю-

вання криз. Співробітництво країн спрямоване на дії за межами території НАТО, тобто там, де не задіяні підрозділи Альянсу. Виходячи зі змісту документа, англо-французькі домовленості відповідали «петерсберзьким завданням», що переходили до сфери відповідальності новосформованої ЄПБО. Отже, в документах Сен-Мало закладено принцип «розподілу ролей» між ЄС і НАТО як втілення відповідно т.зв. «м'якої» (soft security) і «жорсткої» (hard security) безпеки [16, с. 52].

Згадані домовленості одразу знайшли схвальний відгук інших країн Євросоюзу, що засвідчила Європейська Рада у Відні 11-12 грудня 1998 року. Насамперед важливою була підтримка Німеччини, яка перебрала Президентство в ЄС у першому півріччі 1999 року. Саміт Європейської Ради в Кельні у червні 1999 р. фактично затвердив положення Спільної Декларації Сен-Мало на рівні ЄС, посилання на яку міститься у Звіті Президентства [12, с. 42-45]. Історична роль Саміту в Кельні визначається тим, що вперше на найвищому рівні йшлося про розвиток автономних можливостей безпеки ЄС, які отримали офіційне визначення як Спільна європейська політика безпеки і оборони. Декларація саміту закріпила передачу до кінця 2000 р. основних функцій ЗЄС у компетенцію ЄС. Погоджено кандидатуру на посаду Верховного Представника ЄС з питань СЗППБ, яку обійняв колишній Генеральний секретар НАТО Х.Солана, що стало своєрідним реверансом європейців у бік США у відповідь на схвалення ЄПБО на саміті НАТО у Вашингтоні.

Після рішень Кельнського саміту загальноєвропейська дискусія з проблем безпеки лише активізувалася. У ній знову провідні позиції займала Велика Британія. Важливу роль у подальшому розвитку ЄПБО знову відіграла британо-французька зустріч 25 листопада 1999 року. Головним її підсумком стало звернення до Європейської Ради з пропозиціями створити бойові сили швидкого реагування ЄС на рівні корпусу чисельністю 50-60 тис. чоловік з відповідними ресурсами та можливістю розгортання в зоні операції до 60 днів. Країни висловили готовність надати свої штабні оперативні центри для багатонаціональних командних структур ЄС, а Британія – виділити представників до об'єднаного штабу Єврокорпусу, підрозділи якого мали лягти в основу Сил швидкого реагування (далі – СШР) ЄС [12, с. 77-79]. Пропозиції зустрічі відображені в підсумкових документах саміту Європейської Ради в Хельсінкі 10-11 грудня 1999 р., головним рішенням якого стало створення до 2003 р. європейських СШР для здійснення антикризових і миротворчих операцій в рамках «петерсберзьких завдань».

Отже, як видно з вельми результативної динаміки процесу формування політики безпеки і оборони ЄС наприкінці 1990-х років, Велика Британія, переглянувши свої традиційно євроскептичні підходи, стала в авангарді будівництва оборонної складової об'єднання. Максимально повному розумінню сутності стратегії Британії щодо розвитку європейської системи безпеки у зазначений період сприятиме виділення головних причин зміни позиції країни у цій сфері європейської політики.

Насамперед необхідно врахувати відчутне посилення європейського напряму зовнішньої політики Британії після приходу до влади у травні 1997 р. лейбористського уряду Т.Блера. Прем'єр-міністр в одній із програмних промов проголосив п'ять головних принципів зовнішньої політики уряду, серед яких два перших – активна європейська політика під гаслом «Британія – частина Європи» і трансатлантичний альянс за принципом «сильний в Європі і сильний із США» та «ми – міст між США і Європою» [17]. Прагнення зайняти лідируючі позиції в Європі стали складовою загального курсу уряду, спрямованого на комплексне використання глобалізаційних процесів для повернення країні провідних позицій у світі. Висунуте гасло модернізації і концепція «третього шляху» лягли в основу бачення майбутнього європейської спільноти і дозволили керівництву Британії ширше розглядати проблеми євроінтеграції, ставши в авангарді європейського реформування. Під час головування в Раді ЄС протягом першого півріччя 1998 р. та

подальшою європейською політикою британське керівництво довело наміри трансформувати імідж і сутність здійснюваної ним зовнішньої політики в Європі з позиції «незручного» у надійного європейського партнера та продемонструвало прагнення уряду, за наявності союзницьких відносин із США, досягти позицій лідерства в Європі.

Мета вийти на провідні позиції в об'єднаній Європі, яка досягла значного успіху інтеграційного процесу та посилювала міжнародний вплив, стала стимулом для амбітного британського керівництва у європейській політиці. Роль рушія військово-політичної інтеграції для Лондона підходила найкраще, адже невизначеність з інтеграцією в зону євро та обмежене долучення до шенгенського процесу не давали йому практично жодної серйозної можливості проявити лідерські устремління в євроінтеграційній політиці.

Британським урядом також керувало прагнення уникнути другорядних ролей на фоні зростання впливу Франції і Німеччини в інтеграційних процесах, що вимагало сміливих рішень та активних дій. На такі дії була здатна лише сучасна політична сила європейського зразка на чолі з лідером-реформатором. Тому не варто ігнорувати й особистісний фактор, а саме харизматичність енергійного молодого політика Т.Блера. Лейбористи прийшли до влади на фоні втоми суспільства від тривалого правління консерваторів і не менших очікувань від нової урядової команди та їх яскравого лідера як в самій Британії, так і в Європі. Як зазначають європейські політологи, на момент приходу до влади та перших років правління лейбористів ЄС переживав «вакуум лідерства» в умовах ослаблення традиційних політичних сил. Тому майбутня стратегія розвитку ЄС могла бути сформована під проводом країни, здатної проявити лідерство [8, с. 2]. Одним з таких лідерів на момент створення ЄПБО стала Велика Британія, а процес його формування в політичних і експертних колах отримав неофіційну назву «ініціатива Блера» [18].

Не варто забувати й про традиційні прагматизм і виваженість зовнішньої політики Великої Британії. Небажання поступатися суверенітетом, невелика популярність участі країни у євроінтеграції в суспільстві продовжували формувати специфіку діяльності уряду на європейському напрямі. Проте з розвитком євроінтеграції все реальнішою ставала невідворотність формування оборонної складової політики ЄС. Більшої привабливості набирали перспективи розширення участі країни у військово-технічній співпраці, в якій Велика Британія займає провідні позиції. Окрім того ЄПБО первинно формувалася на основі принципу міжурядовості прийняття рішень, що не могло не імпонувати британському керівництву і було головним аргументом за участь у європейській політиці безпеки на дебатах в середині країни.

Впевненості зовнішньополітичним крокам лейбористів надавали їх міцні позиції на внутрішньополітичній арені, зокрема відчутна більшість в Палаті Громад. До того ж, якщо опозиційна Консервативна партія, яка має репутацію євроскептиків, висловлювала постійні критичні зауваження на рішення уряду з ЄПБО, то ліберал-демократи зайняли позицію поміркованої підтримки підписаних міждержавних документів [11, с. 13].

Вагомим фактором, що підштовхнув європейські країни до практичних рішень у сфері безпеки став Косовський конфлікт. Один з його наслідків – підтвердження відсутності у європейців стратегічного бачення шляхів протистояння новим загрозам безпеки та неспроможності конкурувати зі США у військовій сфері. Це дало підстави оцінювати СЗППБ ЄС як неефективну і декларативну [19, с. 44]. Вплив балканського конфлікту не оминув і британську урядову позицію з питань безпеки, що засвідчили згадані двосторонні домовленості з Італією і Францією у 1999 році. Однак події навколо Югославії вкотре виявили дієвість дихотомії ЄС – США в зовнішній політиці країни.

Британо-американські «особливі відносини» можна назвати головним чинником європейської політики Великої Британії у сфері безпеки і одночасно її головною пробле-

мою та суперечністю. Адже вони одночасно стимулювали і стримували активізацію проєвропейської урядової політики країни.

Прагнення британського уряду вивести відносини зі США на новий рівень мали об'єктивний характер, пов'язаний насамперед з європейськими перспективами країни. Лондон намагався зберегти роль медіатора між Європою та США, що могло додати йому політичної ваги у процесах євроінтеграції. Лейтмотивом діяльності на позиціях «між Америкою та Європою» стала заява Т.Блера наприкінці 1998 р.: «Слід розуміти раз і назавжди, що Велика Британія не має вибирати між США і Європою… Ми сильніші зі США завдяки нашій силі в Європі, ми сильніші в Європі завдяки нашій силі зі США» [20].

Одночасно з активізацією проєвропейської політики країни керівництво Великої Британії своїми діями на міжнародній арені підтверджувало стратегічну першорядність військово-політичної коаліції зі США. Уряд лейбористів підтримав рішення США про бомбардування Афганістану і Судану, єдиним серед урядів країн Європи підтримав застосування сили проти Іраку. Участь Британії в кампанії проти Іраку в грудні 1998 р. в цілому зіпсувала враження від досягнутих домовленостей в Сен-Мало у країнах Європи [21, с. 134]. У військовій операції НАТО проти Югославії у 1999 р. Велика Британія стала активним учасником антисербської кампанії.

В основі позиції Сполучених Штатів щодо формування автономних військових потужностей в Європі також лежить серйозна суперечність. З одного боку США традиційно зацікавлені у збереженні status quo в системі колективної безпеки Європи та непорушності трансатлантичних зв'язків, що десятиліттями не піддавалися сумніву самими європейцями (за винятком хіба що амбіцій Франції). Стратегічний союз з Європою є природнім і життєво важливим для Америки в усіх сферах взаємодії та гарантує її глобальний статус наддержави. З іншого боку США, як і НАТО в цілому, після завершення «холодної війни» зустрілися з необхідністю зміни акцентів у політиці безпеки, які полягали у зростанні необхідності посилення відповідальності європейських країн за власну (регіональну) безпеку в умовах прагнень США реалізувати власні глобальні амбіції. Це має наслідком неминуче скорочення чисельності їх військ в Європі та передачу частини повноважень і відповідальності структурам ЄС, що апріорі створює принаймні психологічний дискомфорт у значної частини американської еліти. У цьому плані Британія як надійний союзник і лідер європейської військової інтеграції підходила якнайкраще, що засвідчило важливість «особливих відносин» для самих Сполучених Штатів.

Зазначена суперечність американських інтересів проявилася як реакція на домовленості Сен-Мало у вигляді одночасної стурбованості та поміркованого схвалення. Державний Секретар США М.Олбрайт в грудні 1998 р., привітавши ініціативи Британії щодо посилення європейських військових можливостей, зазначила, що будь-які зміни мають проходити відповідно до принципів атлантичної співпраці і застерегла європейців від трьох «d»: decoupling (роз'єднання прийняття рішень в ЄС і НАТО); duplication (дублювання функцій структурами НАТО та ЄС); discrimination (дискримінація прав країн, що на той час не входили до ЄС, але стали членами НАТО) [12, с. 10-11]. США дали ясно зрозуміти, що бачать європейські структури безпеки в рамках НАТО, а ініціативи британського уряду узгоджуються з їх інтересами.

Одночасно політична еліта США усвідомлювала слабкість можливостей європейських партнерів у сфері безпеки. Особливо турбував і дивував американців феномен проголошення амбітних планів створення європейського війська в умовах постійного скорочення усіма країнами ЄС військових бюджетів. При такому підході країн Євросоюзу до фінансування безпеки стало зрозумілим, що завдання створення до 2003 р. численних укомплектованих і оперативних СШР є нереальними, що й довів час. До цього додамо значне технічне відставання європейських армій від армії США. Тому всім сторонам дис-

кусії було очевидно, що ЄС навіть при поступальному розвитку структур ЄПБО, підкріплених власними військами, тривалий час залежатиме від можливостей Альянсу.

У цілому рішення, прийняті за ініціативи та активної участі Великої Британії не давали підстав її «особливому» партнеру для надмірних хвилювань. У підсумкових документах зустрічей Т.Блера з європейськими лідерами та в рішеннях самітів Європейської Ради за наполяганням британської сторони включено пункти про збереження статусу НАТО як гаранта колективної безпеки країн Європи і зазначено, що ЄПБО покликана посилити Альянс на правах автономії з функціями, обмеженими «петерсберзькими завданнями». Офіційний Лондон супроводжував свою європейську політику періодичними заявами, що стратегічним завданням Великої Британії у відносинах з ЄС є прагнення поглибити його співпрацю зі США, а створення ЄПБО розглядається ним як зміцнення європейської складової НАТО. По завершенні Саміту ЄС в Хельсінкі в грудні 1999 р., де було прийнято рішення про створення європейських СШР, Т. Блер заявив, що це рішення не передбачатиме створення європейської армії, яка б конкурувала з НАТО [11, с. 36]. На Саміті ЄС в Ніцці (грудень 2000 р.) проявилися старі протиріччя між Великою Британією і Францією щодо статусу європейських військ. За наполяганням британської делегації у підсумковому рішенні закріплено положення про обов'язкове погодження з Альянсом діяльності європейських СШР.

Отже, в ході міжнародної дискусії наприкінці 1990-х рр., що характеризувала перший етап формування ЄПБО ЄС, Велика Британія як фактичний її ініціатор, маючи завдання посилити свої регіональні і глобальні міжнародні позиції, виконала роль провідника новітньої американської (ширше – атлантичної) стратегії безпеки за допомогою активного використання проєвропейської риторики. Це відповідало ідеологічно оновленій стратегії «сполучного моста» між об'єднаною Європою та США, узгоджувалося з концепцією «третього шляху» у зовнішній політиці та забезпечило контрольованість процесів євроінтеграції у сфері безпеки у відповідності з інтересами атлантизму. Висунуті британським урядом ініціативи і прийняті спільно з європейськими партнерами рішення не пов'язані з концептуальною переоцінкою місця країни в євроатлантичній системі безпеки, адже основним гарантом безпеки країни і регіону залишився Північноатлантичний Альянс.

Проте варто підкреслити історичне значення змін у підходах британського уряду до розбудови європейської військової здатності. Підтримка Британією розвитку ЄПБО на основі передачі основних повноважень ЗЄС до ЄС і згода щодо можливості створення спільних автономних європейських збройних формувань засвідчили прорив у порівнянні з попередньою позицією консервативних урядів і відкрили шлях Євросоюзу для створення відповідних структур. Британські ініціативи з ключових позицій сприяли налагодженню діалогу та співпраці між ЄС і НАТО на основі принципу «розподілу ролей», що було закріплено в домовленостях «Берлін-плюс» 2003 року.

В історіографії не склалося єдиної думки щодо ролі Великої Британії та конкретно лейбористського уряду у розвитку європейської безпеки та в цілому євроінтеграційних процесів. Немає однозначної відповіді й на питання про значення «ініціатив Блера» для самої Британії. За наслідками рішень кінця 1990-х уряд країни насамперед отримав вплив на формування ЄПБО ЄС. Певною мірою підвищилася популярність європейських ідей всередині країни. Принаймні європейські проблеми стали активніше обговорюватися на різних рівнях. У цьому безумовна заслуга лейбористського уряду і персонально Т.Блера, який здобув значну популярність на міжнародному рівні. Досягнуто покращення іміджу Британії як активного учасника європейських процесів. Однак з огляду на вірність традиційним проамериканським орієнтирам, які набули нового значення внаслідок змін у підходах США до реалізації міжнародної політики з приходом адміністрації Дж. Буша-молодшого, лідерські здобутки Британії на європейському напрямі викликають великий сум-

нів. Участь країни у вирішенні питань формування і розвитку європейської політики безпеки та оборони ЄС засвідчила дієвість перевіреного головного принципу її зовнішньої політики про вічність британських інтересів.

Проблема втілення здобутків розвитку європейських можливостей у сфері безпеки та оборони у 1998–2000 рр., досягнутих за активної участі Великої Британії, потребує подальшого дослідження. Для цього є важливим контекст новітніх процесів у міжнародних відносинах, як-то боротьба з міжнародним тероризмом та її наслідки, розширення і подальший структурно-інституційний розвиток Європейського Союзу, трансформація євроатлантичних відносин та участь у цих процесах Сполученого Королівства.

Література

1. Єдиний європейський акт 01.07.1987 / Довідник з Європейської інтеграції. – http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=5&id=74
2. Тихова В.В. Формирование Общей внешней политики и политики безопасности Европейского союза (1992–2004 гг.): Дис. канд. ист. наук: 07.00.15. – М.: МГИМО(У)МИД России. – 2006. – 233 с.
3. Howorth J. Saint-Malo plus five: an interim assessment of ESDP / Notre Europe. – Policy papers №7. – November 2003. – 36 p.
4. Treaty on European Union // Official Journal. – C 191. – 29 July 1992. – http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html
5. Крушинський В. Фактори формування «особливої» позиції Великої Британії стосовно європейських інтеграційних процесів // Вісник КНУ. Міжнародні відносини. – 2003. – Вип.25. – С.17-20.
6. Великобритания: эпоха реформ / Под ред. Ал.А. Громыко. – М.: Издательство «Весь Мир», 2007. – 536 с.
7. Капитонова Н.К. Великобритания в конце XX – начале XXI века: от консерваторов к лейбористам: Учебное пособие / Н.К. Капитонова. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2003. – 128 с.
8. Grant Ch. Can Britain lead in Europe? / Centre for European Reform. – 2002. – 90 p.
9. Garden T. Europe a Strategic Power? Lille, 1 April 1999. – http://www.tgarden.demon.co.uk
10. Whitman Richard G. Amsterdam's unfinished business? The Blair government's initiative and the future of the Western European Union / The Institute for Security Studies of WEU, January 1999. – 29 p.
11. European Defence: From Pörtschach to Helsinki / Library The House of Commons. Research Papers 00/20, 21 February 2000. – 48 p.
12. From St-Malo to Nice. European defence: core documents / Complited by Maartje Rutten / The Institute for Security Studies of Western Europe Union. Chaillot Papers 47. – Paris – May 2001. – 225 p.
13. Mathiopoulos M., Gyarmati I. Saint Malo and Beyond: Toward European Defense // The Washington Quarterly. – Autumn 1999. – pp. 65–76.
14. Jazwinski K. The Role of Britain in the Development of the ESDI and the Transatlantic Link // Institute of International Relations, Warsaw, Poland. – 2000.– 35 p.
15. Andreani G., Bertram Ch., Grant Ch. Europe's military revolution / Centre for European Reform. – 2001. – 86 p.
16. Валуев А.В. Европейское направление внешней политики Великобритании при «новых лейбористах»: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.15. – Санкт-Петербург.: Санкт-Петербургский государственный университет. – 2007. – 188 с.
17. Speech by the Prime Minister Tony Blair at Lord Mayor's banquet Friday 10th November 1997 / 10 Downing Street – the historic office and home of the British Prime Minister. – http://www.prime-minister.gov.uk/output/Page1070.asp

18. Garden T. British perspective on the European Union / Indiana University, 7 March 2001. – http://www.tgarden.demon.co.uk/
19. Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу: проблеми формування та перспективи реалізації (90-ті роки XX століття) // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 35-48.
20. Blair T. Britain's role in the EU and the Transatlantic Alliance, 15 December 1998 / Foreign and Commonwealth Office. – http://www.fco.gov.uk/servlet/Front?pagename=OpenMarket/Xcelerate/ShowPage&c=Page&cid=1007029391647&a= KArticle&aid=1013618395163
21. Яковенко Н. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.

Лещенко Л.*

СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ У СТАНОВЛЕННІ ІНСТИТУТУ ОМБУДСМЕНА В ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЧЛЕНАХ РАДИ ЄВРОПИ

In this article the process of creation of the ombudsman institutes in post-Soviet countries - members of the Council of Europe, is presented. The Council of Europe has defined some rules, which should guide the creation and the functioning of the ombudsman's institute, paying particular attention to its apolitical and neutral makeup. Consolidation of new democratic institutes in countries at an initial stage of democracy development has appeared to be a difficult task. Still, in spite of the problems of legal and organizational nature that get in the way of effective functioning of the ombudsman's institute in post-Soviet states, even during the shot period of time of its existence it became one of the most effective tools of human rights protection.

Розвиток інституту омбудсмена на пострадянському просторі розпочався в контексті змін суспільно-політичного ладу з початку 90-тих років XX століття [1]. Вплив на формування цього інституту мали як зовнішні так і внутрішні чинники. Запозичення точного зразка цього інституту від скандинавських країн і його інкорпорування у внутрішні правові системи пострадянських країн виявилося завданням досить складним. Брак традиції функціонування такого інституту, а також відмінність культурно-правових систем пострадянських країн від країн Західної Європи мали вплив на формування та якість функціонування інституту омбудсмена. Варто згадати, що винятково вдалою виявилася ідея започаткування інституту омбудсмена в Польщі, ще перед політичними змінами з 1989 року. Саме ця модель, в основному, була брана до уваги під час утворення подібних інститутів в пострадянських країнах.

На сьогоднішній день в понад 130 країнах світу функціонує інститут омбудсмена. Австрійський омбудсмен Петр Костелка вважає, що свою популярність цей інститут в світі завдячує тому, що назріває необхідність «нової якості правового захисту», а також для вирівнювання і компенсації недоліків, які мають місце в класичних правозахисних системах та пов'язана з ними надмірна бюрократизація [2].

Вступ шести пострадянських країн – України, Молдови, Російської Федерації, Грузії, Вірменії та Азербайджану [3] - до Ради Європи мав безпосередній вплив на формування інституту омбудсмена, як органу який стоїть на стражі захисту прав людини. Перед вступом до Ради Європи інститут омбудсмена існував лише в Грузії та в Російській Федерації, але формальні перешкоди та незацікавленість влади в функціонуванні такого органу маргіналізували значення інституту омбудсмена.

Розширення Ради Європи на пострадянські країни експертами вважалося політичним рішенням, оскільки країни-кандидати не відповідали багатьом критеріям організації, зрештою, деяких проблем не вдалося позбутися і після вступу до РЄ. Систематичні по-

*Інститут міжнародних досліджень Вроцлавського університету

© Лещенко Л., 2009

рушення під час виборів, порушення основних прав і свобод громадян, ігнорування уваг та рекомендацій РЄ – залишаються на порядку денному в пострадянських країнах.

При вищевказаних проблемах особливого значення набула можливість пересічних громадян звернутися зі скаргою до Європейського Суду з Прав Людини (ЄСПЛ). Саме вироки ЄСПЛ стають часто важелем змін у внутрішніх правових системах країн-членів РЄ. Імплементація універсальних норм захисту прав людини в пострадянських країнах сприяє також утвердженню ролі і місця людини, як самостійної одиниці в суспільстві [4]. Велика кількість скарг до ЄСПЛ не повинна стати переконанням, що саме Європейський Суд виконує роль посередника між владою та громадянами в країнах, які знаходяться на шляху будування демократії. Гарантію захисту громадяни повинні отримувати в першу чергу від власної держави, за допомогою судових і несудових інструментів захисту, передбачених законодавством.

В пострадянських країнах інститут омбудсмена набирає особливого значення в умовах коли громадянське суспільство залишається слабким, а влада не заслуговує на повну довіру громадян. Омбудсмен в посттоталітарних країнах найчастіше сприяє вирішенню проблем окремих людей. Така індивідуалізація допомоги «виправляє» помилки владних структур, а заразом вказує, що влада повинна зробити щоб в майбутньому ці помилки не повторювалися. В країнах «молодих демократій» омбудсмен має специфічне завдання гарантувати захист прав людини в індивідуальних випадках, а також сприяти відновленню довіри до влади та будуванню громадянського суспільства [5]. Необхідно зауважити, що навіть в країнах з великим досвідом демократії інститут омбудсмена залишається популярним і необхідним інструментом за допомогою якого вирішується ряд проблем на вертикалі « громадянин - держава» [6]. В останні роки помітна також тенденція посилення ролі омбудсмена в європейських організаціях, наприклад, омбудсмен Ради Європи чи Європейського Союзу.

Зміцненню ролі омбудсмена в суспільстві та створення такого інституту в країнах, які стали на шлях демократичних змін, приділяє особливу увагу саме Рада Європи. Свідчить про це ряд документів, ухвалених різними органами РЄ. Так, між іншим, Комітет Міністрів РЄ ухвалив *Рекомендацію № 13 (1985) про створення інституту Омбудсмена, Резолюцію № 8 (1985) про співпрацю між омбудсменами країн-членів та між омбудсменами і Радою Європи, Рекомендацію № 14 (1997) про створення незалежних національних інститутів які сприяють правам людини та їх захисту, Резолюцію № 11 (1997) про співпрацю між національними інститутами які сприяють правам людини та їх захисту в країнах-членах та між цими інститутами і Радою Європи.* В 1999 році Конгрес місцевих і регіональних влад РЄ прийняв *Рекомендацію № 61 (1999) та Резолюцію № 80 (1999) про роль уповноважених/омбудсменів в захисті прав громадян*.

Важливе значення в визначенні основних стандартів діяльності омбудсмена має Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1615 з 2003 року *Стосовно інституції омбудсмена*. При цьому в Рекомендації підкреслюється, що: «Національні конституційні та законодавчі особливості, притаманні кожній країні, у свою чергу можуть обумовлювати необхідність розширення мандатів омбудсменів з тим, щоб надати їм додаткові обов'язки щодо захисту прав людини. Тим не менше, Асамблея переконана в тому, що центральною функцією омбудсмена є роль посередника між особою та владою» [7]. Отож, Рекомендація передбачує наступне: взаємодію між представниками публічної влади та омбудсменом; збереження нейтральності як запоруки належного функціонування омбудсмена; невтручання в судові процеси.

В свою чергу ефективне функціонування омбудсмена можливе при наступних умовах: закріплення гарантій на конституційному рівні та в законах; гарантована незалежність від суб’єктів розслідування; вичерпні та прозорі процедури призначення і звільнення парла-

ментом кваліфікованою більшістю голосів; заборона діючому омбудсмену займатися будь-якою іншою оплачуваною діяльністю та брати будь-яку особисту участь в політичній діяльності; гарантування імунітету; призначення заступника; гарантування достатніх ресурсів для виконання всіх покладених на інституцію обов'язків; доступність для суспільства (з точки зору як наявності, так і зрозумілості) інформації про існування, особу, мету, процедури та повноваження омбудсмена; процедури подання скарг, які легко та широко доступні, прості та безкоштовні, а також які переконливо свідчать про їхню конфіденційність у будь-якому випадку; повноваження надавати висновки щодо проектів законів та регуляторних актів, а також пропонувати такі проекти *proprio motu* [за власною ініціативою]; вимога, щоб органи влади надавали впродовж розумного строку повні відповіді з описом того, як впроваджуються рішення, висновки, пропозиції та рекомендації [омбудсмена], або з поясненням, чому вони не можуть бути впроваджені; представлення омбудсменом щорічної доповіді парламенту, а також спеціальних доповідей щодо питань особливої уваги або у випадках, коли органи влади не змогли виконати рекомендації [омбудсмена] [8].

Вищевказані норми щодо діяльності омбудсмена становлять лише мінімум, яке повинно бути враховане як при ухваленні закону про омбудсмена так і при діяльності цього інституту. В процесі створення інституту омбудсмена в пострадянських країнах мали і мають місце негативні явища, які часто суперечать стандартам Ради Європи в цій галузі. Відносяться до них, між іншим, намагання вплинути на результат виборів омбудсмена, або ж визначити «свого кандидата». Так, на приклад, у Вірменії – перший омбудсмен (Алавердян Лариса) був визначений президентським наказом, але його діяльність виявилася на стільки самостійною та успішною, що з «омбудсмена президента» Алавердян швидко стала «народним омбудсменом». Така зміна не подобалася владі, яка докладала всіх зусиль аби цей орган дискредитувати в очах громадян.

У Вірменії утворення інституту омбудсмена було пов'язане безпосередньо зі вступом країни до Ради Європи в 2001 році і виконанням зобов'язань перед цією організацією [9]. Варто звернути увагу, що водночас з Вірменією до Ради Європи був прийнятий також Азербайджан. Подібне рішення було винятковим, тому що надавання переваги котрійсь з південнокавказьких країн могло стати причиною непередбачуваних реакцій в контексті конфлікту за Нагірний Карабах. Громадяни Нагірного Карабаху також іноді звертаються зі скаргами до ЄСПЛ, але ЄСПЛ їх не розглядає, оскільки Нагірний Карабах не є стороною ЄКПЛ. З такою позицією ЄСПЛ не погоджується суддя Конституційного Суду РВ. Оганесян, він вважає, що в подібній ситуації повинні переважати рації на користь прав людини, а не формальні питання пов'язані з ратифікацією ЄКПЛ. Тим більше, коли в даній ситуації, країни які безпосередньо мають відношення до проблеми Нагірного Карабаху – члени Ради Європи [10].

За рекомендацією ПАРЄ Вірменія після вступу до РЄ мала на протязі шести місяців представити закон про омбудсмена. Досить стислі терміни і помітний натиск зі сторони РЄ були зумовлені поважними проблемами в функціонуванні судової системи Вірменії та неефективними процедурами, які можна було б використати як інструмент захисту порушених прав і свобод громадян [11]. Саме омбудсмен, за словами Алавердян, має за завдання допомагати в процесі будування правової держави. Очікування на зміни і бездоганне функціонування судової системи, а вже потім започаткування інституту омбудсмена, перший Захисник РА вважає за неприпустиму розкіш [12].

Діючий омбудсмен в Республіці Вірменія Армен Арутюнян був обраний в лютому 2006 року вже після внесення змін до закону *Про захисника прав людини*. Не став він також «президентським омбудсменом», а його діяльність та зміст доповідей про стан прав людини в країні владою часто оцінюється як опозиційна діяльність.

Активні дії омбудсмена Грузії Созара Субарі – швидка реакція на події в суспільстві, оприлюднення невигідних для влади фактів в щорічних доповідях - також викликають різку оцінку представників влади і закиди в опозиційній діяльності. Варто підкреслити, що саме в Грузії, як в одній із перших пострадянських країн в 1996 році був ухвалений закон про Публічного Захисника [13]. Боротьба за крісло омбудсмена в цій країні була досить гострою, але перший Захисник – Давід Саларідзе, який в минулому був заступником міністра внутрішніх справ та начальником податкової міліції, за підтримки тодішнього президента Шеварнадзе, був в 1999 році обраний парламентом одноголосно. Протести представників правозахисних організацій, які вважали, що Саларідзе не відповідає критеріям як незаангажованого політично так і професійно підготовленого кандидата, були проігноровані владою. Цей вибір дискредитував саму ідею інституту омбудсмена в очах суспільства, тим більше, що після кількох місяців перебування на своїй посаді Саларідзе повернувся до політичної діяльності. Після кількамісячної перерви в функціонуванні інституту омбудсмена, в 2000 році Публічним Захисником була обрана Нана Давдаріані, депутат від Соціалістичної партії Грузії. Гарантії функціонування інституту омбудсмена в Грузії були також наслідком вступу країни в 1999 році до Ради Європи. Давдаріані, як і її попередник, також не допрацювала до кінця строку передбаченого законом, оскільки в 2003 році була призначена головою центральної виборчої комісії. Вибір Давдаріані на цю посаду мав гарантувати чесні і прозорі процедури під час президентських виборів. Майже рік Грузія знову не мала свого Захисника, лише у вересні 2004 року парламент підтримав кандидатуру Созара Субарі, яка була запропонована президентом Саакашвілі. Саме завдяки активній діяльності Субарі інститут Публічного Захисника в Грузії став розпізнавальним і високо оцінюється суспільством. У липні 2009 року грузинський Парламент обрав нового омбудсмена – Георгія Тугуші.

Створення інституту омбудсмена в Азербайджані подібно, як і в Вірменії, було наслідком вступу країни до Ради Європи. Закон про омбудсмена був ухвалений в останні дні грудня 2001 року, а першого азербайджанського омбудсмена обрано в липні 2002 року (Сулейманова Ельміра). Представники правозахисних організацій виражали свої обави щодо легітимності вибору омбудсмена, оскільки парламентська більшість представляє пропрезидентську партію («Ені Азербайджан»), а саме вона мала вирішальний голос в процедурі виборів першого Річника прав людини. Правозахисники вважали, що офіційна влада хоче покращити свій імідж перед Радою Європи, формально виконуючи чергове завдання, натомість ситуація в галузі захисту прав людини від цього не поліпшиться. Вибрані статті закону про Річника прав людини, які відносилися до безпосередніх рішень, мали характер рекомендацій, що могло допровадити до ігнорування цих рекомендацій представниками виконавчої влади [14]. Сильна президентська влада в країні, яка має виразні риси авторитаризму, помітно підпорядкувала також інститут омбудсмена. В такій ситуації, як вважає А. Сунгуров, можлива є діяльність омбудсмена на користь окремих людей, що виправдовує саме таку модель інституту, але при цьому повністю відсутня критика влади [15].

Утворення інституту омбудсмена в Україні відбулося також після вступу країни до Ради Європи. «Прийняття нової Конституції надало можливість Верховній Раді України створити орган парламентського контролю в особі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та прийняти 23 грудня 1997 року відповідний закон» [16]. На діяльності українського омбудсмена досить негативний відпечаток залишила політична заангажованість. Участь Ніни Карпачової в парламентських виборах 2006 року відразу була критично оцінена Радою Європи [17]. Поновний вибір Верховною Радою Карпачової на посаду омбудсмена зустрівся з гострою критикою громадських кіл та представників правозахисних організацій. Невдоволення правозахисників викликає також факт, що

діючий український омбудсмен не упублічнює результати своїх дій та не представляє вчасно річні доповіді [18].

Варто зауважити, що *План дій Ради Європи для України на 2008 - 2011* роки передбачає ряд заходів в галузі захисту та сприянню прав людини. В цьому документі вказано також на необхідність навчання та поширення практики серед представників секретаріату Уповноваженого з прав людини щодо стандартів Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини. Одним з проектів передбачених *Планом дій* є проект спрямований на формування мережі позасудових правозахисних структур. Велика кількість індивідуальних скарг до ЄСПЛ проти України вказує не лише на недосконале функціонування судової системи, а також на брак позасудових інститутів, які можуть допомогти вирішити ряд проблем на місці. Звичайно, Уповноважений з прав людини не в змозі вирішити всі проблеми пов'язані з порушеннями прав гарантованих ЄКПЛ, але його роль при цьому може бути значною.

В Російській Федерації інститут омбудсмена почав діяти ще перед ухваленням федерального закону про Уповноважено з прав людини – в січні 1994 року Державна Дума призначила на цю посаду відомого правозахисника та депутата Думи Сергія Ковальова. Своє рішення російський парламент обгрунтовував на основі Конституції з 1993 року, статті 103, яка передбачувала створення інституту омбудсмена в країні. Діяльність першого російського Уповноваженого з прав людини тривала лише рік. Перешкодою для дальшої діяльності Ковальова була не стільки відсутність закону про Уповноваженого з прав людини, скільки його різка критика влади та становчий протест, пов’язаний з початком першої Чеченської війни. Ці події викликали також поважні застереження серед представників ПАРЄ та правозахисників в самій Росії, щодо прийняття країни до РЄ. Рішення про прийняття Росії було все-таки ухвалене і країна стала членом Ради Європи в 1996 році. На думку деяких експертів, це рішення було досить ризиковане, тим самим Рада Європи погодилася на існування «подвійних стандартів» [19].

Другого російського омбудсмена було обрано лише в 1998 році – рік після схвалення відповідного закону, був ним Олег Міронов, депутат від КПРФ. Початок діяльності вже «законного» інституту був досить складним – новий омбудсмен змушений був практично від початку налагодити систему функціонування цього органу. Варто згадати, що лише російський омбудсмен, підготував спеціальну доповідь щодо виконання країною зобов’язань перед Радою Європи в галузі захисту прав людини [20]. В доповіді, між іншим, вказувалося на формальний аспект виконання Росією частини зобов’язань, натомість правова система країни, як підкреслювалося в доповіді, на протязі майже семи років залишалася надалі далекою від європейських гуманітарних стандартів.

В даний час в РФ діє вже третій омбудсмен – Володимир Лукін, якого Дума обрала в 2004 році. Його вибір був в дужій мірі зумовлений підтримкою тодішнього президента В. Путіна. В лютому 2009 року Лукін був обраний на другий строк, останнім разом вирішальною виявилася також пропозиція президента Д. Мєдвєдєва.

Інститут парламентських адвокатів в Молдові був утворений також після вступу країни до Ради Європи, а саме в 1998 році, рік раніше був ухвалений закон про парламентських адвокатів. Велику допомогу в підготовці і створенні цього інституту надало Бюро Верховного Комісара ООН та ПРООН. На протязі вже понад десяти років функціонування інституту парламентських адвокатів в країні правову допомогу отримали тисячі громадян, в досить короткий період став він одним з небагатьох державних інститутів, до яких суспільство ставиться з довірою. Не вдалося разом з тим уникнути досить поважних проблем, які довіру суспільства ставлять під загрозу. В 2008 році ряд молдовських та міжнародних неурядових організацій виступили зі спільною заявою щодо функціонування інституту парламентських адвокатів, в якій вказували на серйозні порушення, які супе-

речать відповідному законодавству на міжнародним нормам, між іншим, *Рекомендації ПАРЄ*. Серед порушень названо такі як: закрита процедура вибору кандидатів на парламентських адвокатів, затягування процесу виборів нових омбудсменів та омбудсмена з прав дитини, ігнорування строків виборів установлених законом [21].

В пострадянських країнах, де далі існує ряд проблем в стосунках «громадянин – держава», омбудсмен виконує особливо важливі функції в суспільстві: превенційну, захисну, освітянську, інформаційну, сприяє також будуванню правової культури в суспільстві. Тому успіх демократизації пострадянських суспільств в великій мірі залежить від якісного функціонування інституту омбудсмена за правилами які визначила ПАРЄ.

Таблиця 1. Інститут омбудсмена в пострадянських країнах членах Ради Європи.

Країна	Рік вступу до РЄ	Ухвалення закону про омбудсмена/Рік утворення інституту омбудсмена	Колегіальний або одноособовий орган	Кількість омбудсменів від початку заснування інституту	Назва органу
Україна	1995	1997/1998	Одноособовий	1	Уповноважений ВР з прав людини
Молдова	1995	1997/1998	Колегіальний	3	Парламентські адвокати
Російська Федерація	1996	1994 – перший омбудсмен/ 1997/1998	Одноособовий	3	Уповноважений з прав людини
Грузія	1999	1996/1999	Одноособовий	4	Публічний захисник
Вірменія	2001	2003/2004	Одноособовий	2	Річник з прав людини
Азербайджан	2001	2001/2002	Одноособовий	1	Річник з прав людини

1. Належить звернути увагу, що на пострадянському просторі інститут омбудсмена існує в десяти країнах: Вірменія, Азербайджан, Грузія, Казахстан, Киргистан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Узбекистан, Україна. Невизнані міжнародним правом республіки Нагірного Карабаху, Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії також створили свої інститути омбудсмена.
2. П. Костелька, Народная адвокатура – посредник между государством и гражданином, наполняющий демократию жизнью, http://members.aon.at/eoi/ru/varia40_ru.htm.
3. До Ради Європи були прийняті Україна в 1995 році, Молдова – 1995 рік, Російська Федерація – 1996 рік, Грузія – 1999 рік, Вірменія – 2001 рік, Азербайджан – 2001рік.
4. За даними ЄСПЛ в 2008 році було зареєстровано найбільшу кількість індивідуальних скарг до ЄСПЛ з Російської Федерації – 27246, серед пострадянських країн друге місце займає Україна – 8270, Молдова 2442, Грузія – 2022, Азербайджан – 1051, Вірменія - 800. Див.: Annual Report 2008, http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/B680E717-

1A81-4408-BFBC4F480BDD0628/0/Annual_Report_2008_Provisional_Edition.pdf.
5. Див.: Nikiforos Diamandouros,The role of the Ombudsman in future Europe and the mandates of Ombudsmen in future Europe, http://www.ioi-europe.org/index2.html.
6. Див.: П. Костелька, Народная адвокатура – посредник между государством и гражданином, Єфективне наполняющий демократию жизнью, op. cit.
7. Рекомендація ПАРЄ стосовно інституції омбудсмена (рекомендація № 1615 (2003), див.: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи, http://khpg.org.ua/index.php?id=1168593186.
8. Див.: Рекомендація ПАРЄ стосовно інституції омбудсмена (рекомендація № 1615 (2003), op. cit.
9. Перед вступом до Ради Європи Вірменія ратифікувала в 1997 році Європейську Культурну Конвенцію, в 1998 році Рамкову конвенцію про захист національних меншин.
10. Див.: В. Оганесян, Некоторые проблемы защиты прав человека в непризнанных государствах, «Международный Альманах. Конституционное правосудие в новом тысячелетии» 2005, сс. 214 - 218.
11. Вірменія ратифікувала ЄКПЛ в 2002 році, а перший вирок ЄСПЛ у вірменській справі був оголошений 9 січня 2007 року на користь позивача. Див.: Mkrtchyan v. Armenia (Unlawful administrative penalty imposed for breach of rules on holding demonstrations: violation).
12. М. Григорян, Права человека в Армении в 2005 году: годовой доклад первого омбудсмана, «Голос Армении» № 37 от 11.04.06.
13. Першою країною пострадянського простору, де був обраний омбудсмен, став Узбекістан, ця подія мала місце в 1996 році.
14. «Омбудсман» — новый участник игры в демократию, http://www.pressclubs.org/pages/russian/newsletter/news/09.11.2001.htm.
15. А. Сунгуров, Институт омбудсмана: эволюция традиций и современная практика. Опыт сравнительного анализа, Санкт-Петербург 2005, с. 135 -136.
16. 16.Веб-сайт Уповноваженого з прав людини, http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid%204/d_04_1_1.htm.
17. Совет Европы против Карпачевой, http://www.rupor.info/full.php?aid=69224.
18. Омбудсмен швидко і конструктивно реагує на критику, Інформаційний портал Харківської правозахисної групи, http://khpg.org.ua/index.php?id=1202647502.
19. R. Kuźniar, Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe, Warszawa 2002, s. 194.
20. О. Миронов, О выполнении Россией обязательств, принятых при вступлении в Совет Европы (20 мая 2002 года), http://www.ombudsman.gov.ru/doc/sp_doclad.shtml.
21. Див.: Необходима открытая процедура назначения парламентских адвокатов. Amnesty International Moldova,Заявление№132/08 от 16 сентября 2008, http://www.amnesty.md/library/documents.php?id=204&ln=ru&typ=news.

Запорожець О.Ю.*

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

The article focuses on the European Union's approach to the information security as well as to the fight against cybercrime. Besides conceptual aspects of EU policy the practice of information security policy implementation on national level is studied. Two leading countries in information security area Finland and Estonia are chosen as examples.

Домінантною рисою сучасних міжнародних відносин є стрімкий розвиток інформаційного суспільства, основу якого складають інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). Для інформаційного суспільства характерне перманентне вдосконалення інформаційних технологій й швидкі темпи їхнього впровадження у всі сфери суспільного життя. Результатом є віртуалізація значної частини суспільних відносин (розвиток державних он-лайн послуг, е-комерції, дистанційного навчання та ін.) і посилення залежності країн від електронних мереж та інформаційних систем.

Важливими тенденціями сучасного етапу розвитку людства є також інтенсифікація транскордонних інформаційних потоків, поширення різноманітних способів і засобів інформаційного обміну, які практично не контролюються державою. За цих умов набувають поширення нові – інформаційні – загрози та виклики, що вимагають від держав негайного реагування й застосування нестандартних заходів і рішень. В зв'язку з цим пріоритетним питанням «порядку денного» на міжнародному, регіональному та національному рівнях стає інформаційна безпека.

Активну політику в сфері інформаційної безпеки проводить Європейський Союз. Сьогодні Європейський Союз об'єднує високо розвинуті країни, які здійснюють неабиякий вплив на міжнародні відносини, встановлюючи норми і стандарти поведінки держав в політичній, економічній, соціальній, інформаційній та інших сферах. За цих умов актуальним є комплексне дослідження європейського підходу до інформаційної безпеки, особливо зважаючи на євроінтеграційні прагнення України.

В сучасній літературі досліджено окремі аспекти інформаційної безпеки. Залежно від висвітлюваних питань, публікації на тему європейської інформаційної безпеки можна розділити принаймні на такі групи: 1) механізми та правове забезпечення захисту інформації в європейських країнах; 2) безпека е-врядування та захист персональних даних в країнах ЄС; 3) загальна концепція політики інформаційної безпеки ЄС, ОБСЄ та НАТО; 4) сучасні інформаційні загрози і виклики, для європейських країн зокрема; 5) інформаційна безпека України в контексті європейської інтеграції тощо.

Метою даної роботи є всебічне висвітлення пріоритетних напрямів діяльності ЄС в сфері інформаційної безпеки та механізмів їхньої реалізації на національному рівні (на прикладі Фінляндії та Естонії).

В 2001 році Європейською Комісією було представлено перший документ під назвою *«Мережева та інформаційна безпека: європейський політичний підхід»* (Network and In-

* асистент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат політичних наук

© Запорожець О.Ю., 2009

formation Security: Proposal for A European Policy Approach), в якому окреслено європейський підхід до проблеми інформаційної безпеки. У документі використовується термін «мережева та інформаційна безпека», який трактується як здатність мережі або інформаційної системи чинити опір випадковим подіям або зловмисним діям, які становлять загрозу доступності, автентичності, цілісності та конфіденційності даних, що зберігаються або передаються, а також послуг, що надаються через ці мережі і системи [1].

Дії, що порушують безпеку інформаційних мереж і систем, згруповані таким чином: перехоплення електронної комунікації, копіювання або модифікація даних; неавторизований доступ до комп'ютера або комп'ютерних мереж; деструктивні атаки на мережі, зокрема атаки на доменні імена, перевантаження мережі штучними повідомленнями, атаки, спрямовані на порушення маршрутизації; шкідливе програмне забезпечення; підробка веб-сайтів; безпекові інциденти як наслідок непередбачених і ненавмисних подій, таких як природні катаклізми, збої у роботі апаратних засобів та програмного забезпечення, людські помилки.

В документі визначено такі основні напрями європейської політики інформаційної безпеки:

1. *Підвищення обізнаності користувачів щодо можливих загроз під час користування комунікаційними мережами.*

В рамках цього напряму пріоритетними заходами є проведення інформаційно-освітніх кампаній для громадськості, просування кращого досвіду у сфері безпеки, а також розвиток навчальних курсів, присвячених питанням безпеки.

2. Створення європейської системи попередження та інформування про нові загрози.

Основне завдання країн ЄС – створити систему попередження для користувачів, яка б не лише інформувала про небезпеку, але й давала поради щодо протидії атакам, а також створити конфіденційний механізм сповіщення про атаки для бізнесових структур. Для цього передбачено такі заходи, як перегляд країнами-членами технічного забезпечення та компетенції національних комп'ютерних груп швидкого реагування (CERT) та розвиток співпраці комп'ютерних груп швидкого реагування Євросоюзу з подібними структурами інших країн.

3. *Забезпечення технологічної підтримки.*

Пріоритетне значення надається розвитку досліджень з проблеми мережевої та інформаційної безпеки. Для цього пропонується включати питання безпеки у Рамкові дослідницькі програми ЄС, а країнам-членам рекомендується активно просувати використання засобів змінного стійкого шифрування.

4. *Підтримка ринково орієнтованої стандартизації та сертифікації.*

Основною проблемою ЄС є існування великої кількості конкуруючих стандартів та специфікацій в сфері інформаційної безпеки, що призводить до фрагментації ринку та несумісних рішень. Для вирішення проблеми передбачається перегляд існуючих стандартів безпеки; розвиток сумісних і безпечних продуктів і послуг; заохочення використання процедур сертифікації та акредитації по загальноприйнятим європейським та міжнародним стандартам тощо.

5. *Правове забезпечення.*

Пріоритетними напрямами політики ЄС в сфері правового регулювання інформаційної безпеки є захист персональних даних, телекомунікаційні послуги та кіберзлочинність. За цим напрямом передбачено такі заходи, як забезпечення спільного розуміння правових наслідків безпеки в електронних комунікаціях; створення країнами-членами сприятливих умов для вільного обігу продуктів і послуг шифрування через гармонізацію адміністративних експортних процедур та послаблення експортного контролю; розробка

Комісією правових заходів для зближення національних законодавств щодо атак на комп'ютерні системи.

6. *Зміцнення безпеки на державному рівні.*

Проблема безпеки має важливе значення для подальшого розвитку е-врядування. Основним завданням державних органів влади є сприяння розвитку культури безпеки. За цим напрямом передбачається впровадження ефективних і сумісних засобів інформаційної безпеки та заохочення використання країнами-членами електронних підписів під час надання державних он-лайн послуг тощо.

7. *Розвиток міжнародного співробітництва з питань інформаційної безпеки.*

Основне завдання ЄС – зміцнення діалогу Європейської Комісії з міжнародними організаціями та партнерами щодо проблеми мережевої безпеки та, зокрема, щодо зростаючої залежності від електронних мереж.

10 березня 2004 року було створено *Європейську агенцію з питань мережевої та інформаційної безпеки* (European Network and Information Security Agency - ENISA), діяльність якої спрямована на зміцнення можливостей європейської спільноти, країн-членів, а також ділових кіл в сфері попередження і реагування на проблеми, пов'язані з інформаційною безпекою.

Основними напрямами діяльності Агенції є: надання консультацій та допомоги Комісії і країнам-членам в сфері інформаційної безпеки; збір та аналіз даних щодо безпекових інцидентів в Європі та ризиків, що виникають; розробка методів оцінки та управління ризиками для підвищення здатності ЄС реагувати на загрози інформаційній безпеці; підвищення обізнаності та розвиток співробітництва між різними акторами в сфері інформаційної безпеки, зокрема шляхом стимулювання взаємодії між державним і приватним секторами. Агенція також допомагає Європейській Комісії у попередній технічній роботі з метою оновлення і вдосконалення європейського законодавства в сфері мережевої та інформаційної безпеки [2].

У своїй діяльності Агенція спирається на щорічні робочі плани/програми, які містять перелік основних пріоритетів і цілей та запланованих заходів для виконання поставлених завдань. Так, у робочій програмі Агенції на 2010 рік визначено такі стратегічні пріоритети, як підвищення здатності європейських електронних мереж протистояти зовнішнім впливам; розвиток співробітництва між країнами-членами в сфері інформаційної безпеки; ідентифікація нових ризиків в сфері інформаційної безпеки і формування взаємної довіри між зацікавленими особами у реагуванні на нові ризики.

В рамках ЄС значна увага приділяється проблемі кібербезпеки як складової інформаційної безпеки. З 1999 року ЄС реалізує програми «Безпечніший Інтернет» (Safer Internet). Тривалість кожної програми – 4-5 років. В рамках програми «Безпечніший Інтернет» на 2009-2013 роки передбачено низку заходів, спрямованих не лише на боротьбу зі шкідливим контентом, але й з небезпечною поведінкою в мережі [3]. Основними цілями програми є підвищення обізнаності громадськості, забезпечення громадськості мережею контактних пунктів для повідомлення про незаконні та шкідливі контент і поведінку; сприяння саморегулюючим ініціативам у цій сфері та залучення дітей до створення безпечнішого он-лайн середовища; створення бази знань щодо нових тенденцій у використанні он-лайн технологій та їхніх наслідків для життя дітей.

Так, в рамках програми фінансуються Інтернет-центри, які створюються на національному рівні і координуються на європейському рівні. Основна мета діяльності центрів – підвищення обізнаності дітей, батьків, вчителів про он-лайн ризики, а також надання порад молоді щодо безпечного користування мережею через телефони довіри та контактні пункти. Загалом, на сьогодні в рамках програми «Безпечнійши Інтернет» фінансується понад 30 проектів.

У травні 2007 році Європейською Комісією представлено документ *«На шляху до загальної політики в сфері боротьби з кіберзлочинністю»*, в якому «кіберзлочинність» визначається як кримінальні дії, скоєні з використанням електронних комунікаційних мереж та інформаційних систем або проти таких мереж та систем. Це поняття включає три категорії злочинів: 1) традиційні форми злочину (шахрайство та підробки в електронних комунікаційних мережах та інформаційних системах); 2) публікація протизаконного контенту в електронних медіа (дитяча порнографія, матеріали із закликами до расової ненависті і т.п.); 3) специфічні злочини в електронних мережах (атаки на інформаційні системи, хакерство тощо) [4].

Політика Європейської Комісії в сфері боротьби з кіберзлочинністю реалізується за чотирма основними напрямами. По-перше, це законотворчий процес. Найбільш важливим законодавчим рішенням є Рамкове рішення Ради Міністрів ЄС щодо атак на інформаційні системи від 17 січня 2005 року. Рамкове рішення покликане забезпечити мінімальний рівень зближення кримінального права для найбільш поширених форм кримінальної діяльності відносно інформаційних систем, таких як незаконний доступ, незаконне втручання у систему та дані. По-друге, Європейська Комісія заохочує транскордонне співробітництво правоохоронних органів країн-членів ЄС шляхом організації конференцій, створення цілодобових контактних пунктів у країнах-членах ЄС, розвитку платформи для навчання експертів у сфері боротьби з кіберзлочинністю. По-третє, Європейська Комісія розвиває співробітництво між державним і приватним секторами у боротьбі з кіберзлочинністю, зокрема, співпрацю між правоохоронними органами та приватними компаніями. По-четверте, Європейська Комісія заохочує підписання країнами-членами та іншими країнами Конвенції про кіберзлочинність, розробленої Радою Європи, та бере участь у міжнародних робочих групах.

В березні 2009 року опубліковано Повідомлення Європейської Комісії під назвою *«Захист Європи від широкомасштабних кібер-атак та руйнувань: посилення рівня підготовленості, безпеки та стійкості»*, в якому визначено основні виклики/проблеми, які потребують негайного реагування ЄС, а також окреслено основні заходи, необхідні для посилення безпеки та здатності європейської критичної інформаційної інфраструктури протистояти зовнішнім впливам [5].

Згідно з документом, основними викликами безпеці інформаційних інфраструктур ЄС є некоординовані національні підходи до безпеки інформаційних інфраструктур, що знижує ефективність національних заходів; відсутність на європейському рівні партнерства між державним та приватним секторами; обмежені можливості ЄС щодо раннього попередження та реагування на безпекові інциденти, зумовлені нерівномірністю розвитку систем моніторингу і сповіщення про інциденти у країнах-членах, нерозвиненістю міждержавного співробітництва та обміну інформацією щодо цих проблем; відсутність міжнародного консенсусу щодо пріоритетів у реалізації політики захисту критичної інформаційної інфраструктури

Для ефективного реагування ЄС на існуючі виклики кібербезпеці необхідна реалізація низки заходів:

1. Забезпечення належного рівня підготовки на всіх рівнях, що передбачає визначення країнами-членами базових можливостей для національних Комп'ютерних команд швидкого реагування та систем реагування на безпекові інциденти; посилення співпраці між державним і приватним секторами; створення європейського форуму для обміну інформацією між країнами-членами;

2. Створення європейської системи раннього сповіщення про кіберзагрози;

3. Зміцнення захисних механізмів для критичної інформаційної інфраструктури ЄС, що передбачає розробку національних планів реагування на надзвичайні події та органі-

зацію тренінгів для широкомасштабного реагування на безпекові інциденти; проведення панєвропейських навчань з проблеми безпекових інцидентів у мережі Інтернет; зміцнення співпраці між національними комп'ютерними групами швидкого реагування;

4. Вироблення європейських керівних принципів щодо забезпечення стійкості і стабільності мережі Інтернет та їхнє просування на міжнародній арені;

5. Визначення критеріїв ідентифікації європейської критичної інфраструктури для сектору інформаційно-комунікаційних технологій.

Політичні пріоритети в сфері інформаційної безпеки, визначені керівними органами Європейського Союзу, втілюються у життя на національному рівні як органами державної влади, так і неурядовими організаціями.

Однією з країн-лідерів ЄС за показниками розвитку інформаційного суспільства є **Фінляндія**. В рейтингу країн ЄС Фінляндія займає перше місце за рівнем цифрової грамотності (понад 50% населення), друге місце – за показником поширення мережі широкосмужного зв'язку (34% населення) [6].

Основними державними установами, відповідальними за розробку та реалізацію політики інформаційної безпеки, є Міністерство транспорту та комунікацій та Омбудсмен з питань захисту даних (Data Protection Ombudsman) тощо.

Повноваженнями *Міністерства транспорту та комунікацій* є розробка законодавства щодо комунікаційних мереж, безпеки даних, забезпечення доступу до комунікаційних послуг, а також розробка і реалізація національної політики в сфері інформаційної безпеки.

В грудні 2008 року урядом Фінляндії прийнято Національну стратегію інформаційної безпеки на 2009-2015 рр. [7]. В Стратегії визначено п'ять пріоритетних цілей державної політики в сфері інформаційної безпеки: розвиток співробітництва з питань інформаційної безпеки на національному та міжнародному рівнях; підтримання національної конкурентоспроможності та створення сприятливих умов для національних операторів інформаційно-комунікаційних технологій; вдосконалення системи управління ризиками в сфері інформаційної безпеки; забезпечення захисту основоположних прав громадян та інтелектуального капіталу країни; підвищення громадської обізнаності в сфері інформаційної безпеки.

Структурним підрозділом Міністерства транспорту та комунікацій є Управління Фінляндії з регулювання комунікацій (Finnish Communications Regulatory Authority – FICORA), яке уповноважене здійснювати контроль та державне регулювання у сфері інформаційно-комунікаційних технологій [7]. До повноважень FICORA відноситься контроль функціональності електронних комунікаційних мереж, інформування про можливі загрози інформаційній безпеці, підвищення обізнаності громадян з питань інформаційної безпеки, планування і управління використанням радіочастот, мережевими адресами, а також контроль змісту програм і реклами на телебаченні та радіо.

В структурі FICORA функціонує CERT-FI (Computer Emergency Response Team of Finland) – фінська комп'ютерна група швидкого реагування, основним завданням якої є попередження, виявлення та реагування на інциденти у сфері інформаційної безпеки, а також поширення інформації про загрози інформаційній безпеці. До компетенції CERT-FI відноситься: проведення моніторингу інцидентів на національному рівні; підтримання обізнаності громадськості про загрози інформаційній безпеці; вироблення рекомендацій для зміцнення інформаційної безпеки; поширення інформації про способи попередження інцидентів, пов'язаних з інформаційною безпекою; надання допомоги у вирішенні проблем у сфері інформаційної безпеки; співробітництво з постачальниками обладнання та програмного забезпечення, з правоохоронними органами; проведення моніторингу і аналізу загроз інформаційній безпеці на міжнародному рівні тощо [8].

Омбудсмен з питань захисту даних (Data Protection Ombudsman) - незалежний орган, уповноважений забезпечити захист права громадян на недоторканість приватного життя шляхом здійснення контролю за обробкою персональних даних та надання консультацій з цих питань. Омбудсмен спільно з FICORA видає спеціалізований журнал «Tietosuoja», що містить інформацію про норми і практику в сфері захисту даних, про безпеку даних в електронних системах комунікації, а також вимоги ЄС щодо рівня захисту даних в країнах-членах [6].

Серед неурядових організацій, які займаються питаннями інформаційної безпеки, провідна роль належить Фінській федерації комунікацій та телеінформатики (Finnish Federation for Communications and Teleinformatics – FiCom) та Фінській асоціації з питань інформаційної безпеки (Finnish Information Security Association) [6].

Ф*інська федерація комунікацій та телеінформатики* об'єднує компанії, що працюють у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Основна мета діяльності федерації – розвиток бізнес-можливостей своїх членів та підвищення їхньої конкурентоспроможності. Діяльність FiCom включає планування і координацію заходів щодо розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, здійснення моніторингу ситуації в ІКТ-секторі, здійснення впливу в сфері регулювання ринку інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

Фінська асоціація з питань інформаційної безпеки є найбільшою неприбутковою асоціацією Фінляндії в сфері інформаційної безпеки, яка функціонує з 1997 року й об'єднує понад 90 членів. Метою діяльності асоціації є розвиток професіоналізму й обізнаності в сфері інформаційної безпеки. Діяльність асоціації включає організацію дискусій, конференцій, участь у різних програмах з інформаційної безпеки.

В країні реалізується низка програм в сфері інформаційної безпеки, що фінансуються урядом Фінляндії. Такими програмами є Фінський проект з Інтернет-обізнаності та безпеки (The Finnish Internet Awareness and Safety project), Проект TrustInet та Інтернет-автобус (Internet Bus) [6].

Фінський проект з Інтернет-обізнаності та безпеки, розрахований на період 2008-2010 роки, є спільним проектом трьох організацій: «Save the Children Finland», Ліга захисту дітей імені Маннергейма (The Mannerheim League for Child Welfare) та FICORA. Метою проекту є просування безпечного користування мережею Інтернет та боротьба з незаконним контентом. В рамках проекту реалізуються такі заходи, як організація Дня безпечного Інтернету, створення навчальних програм з питань безпеки Інтернет для провайдерів веб-контенту, встановлення «телефону довіри» для користувачів Інтернет для повідомлення про незаконний контент та інші проблеми.

Суть проекту *TrustInet* полягає у дослідженні проблеми довіри у відносинах між провайдерами послуг та споживачами в мережі Інтернет. Проект фінансується Державним агентством фінансування технологій та інновацій (Finnish Funding Agency for Technology and Innovation - Tekes).

З червня 2001 року реалізується проект *«Інтернет-автобус»*, що має за мету навчити людей працювати з комп'ютерами та користуватися мережею Інтернет. У фінському місті Тампере їздить яскраво розмальований автобус «Netti-Nysse», обладнаний комп'ютерами, в якому проводяться навчальні курси з комп'ютерної грамотності.

Серед країн Центрально-Східної Європи, які отримали членство в ЄС, провідне місце у розробці і впровадженні політики інформаційної безпеки посідає Естонія. Розробка і впровадження політики інформаційної безпеки належить до компетенції Міністерства економіки та комунікацій, а точніше таких його структурних підрозділів, як Департамент державної інформаційної системи та Естонський центр інформатики [6].

Департамент державної інформаційної системи уповноважений координувати політичну діяльність в сфері інформаційних технологій та розробляти плани в сфері державних адміністративних інформаційних систем, а саме: державні ІТ-бюджети, законодавство в сфері інформаційних технологій, координація ІТ-проектів, ІТ-аудити, стандартизація, міжнародне співробітництво в сфері державних інформаційних систем.

Естонський центр інформатики є виконавчим органом у загальній системі координації державної інформаційної політики та розвитку державного сектору інформаційних технологій. Основне завдання Центру – координувати розробку і управління державною інформаційною системою. До компетенції Центру відноситься управління проектами, включаючи підготовку ІТ-проектів для державних інституцій; проведення моніторингу ситуації з інформаційними технологіями; створення державних реєстрів; розвиток комп'ютерних мереж; вироблення правових засад у сфері інформаційних технологій; здійснення державних закупівель інформаційних технологій тощо.

Міністерством економіки та комунікацій Естонії розроблено національну політику інформаційної безпеки. Основна мета політики Естонії в сфері інформаційної безпеки – створення безпечного і відкритого для міжнародної співпраці інформаційного суспільства. Більш конкретними цілями політики інформаційної безпеки є усунення неприйнятних ризиків, захист основних прав людини, забезпечення обізнаності та тренінгів в сфері інформаційної безпеки, участь у міжнародних ініціативах з е-безпеки, а також підвищення конкурентоспроможності економіки.

8 травня 2008 року урядом Естонії затверджено *Стратегію кібербезпеки Естонії* на 2008-2013 роки [9]. Стратегічними цілями Естонії у сфері кібербезпеки є створення багаторівневої системи безпекових заходів; розширення компетенції та обізнаності громадян країни з питань інформаційної безпеки; правове регулювання питань кібербезпеки; зміцнення позиції Естонії як однієї з країн-лідерів у міжнародній співпраці в сфері кібербезпеки.

При створенні багаторівневої системи безпекових заходів пріоритетне значення надається захисту критичної інформаційної інфраструктури, розробці і впровадженню заходів безпеки та організаційному співробітництву.

Діяльність щодо захисту критичної інформаційної інфраструктури включає: визначення послуг, необхідних для функціонування критичної інформаційної інфраструктури; розробку загальної методології оцінки вразливості інформаційних систем критичної інфраструктури; збір та обробку інформації щодо поточної ситуації у кіберпросторі для планування превентивних заходів та контрзаходів у сфері національної кібербезпеки тощо.

Розробка та впровадження системи заходів безпеки передбачає, зокрема, визначення мінімального рівня функціональності інформаційної інфраструктури та забезпечення цього рівня функціонування у кризовій ситуації; визначення заходів протидії у надзвичайній ситуації, якщо на об'єкти критичної інфраструктури здійснено атаку; розробка методів тестування для засобів безпеки; вдосконалення систем ідентифікації та моніторингу електромагнітного впливу на критичну інфраструктуру; зміцнення інфраструктури Інтернет; підвищення безпеки систем контролю тощо.

Для зміцнення організаційного співробітництва передбачено реалізацію таких заходів, як створення Ради з кібербезпеки у Комітеті з питань безпеки естонського уряду, уповноваженого втілювати у життя Стратегію кібербезпеки; визначення повноважень структурного підрозділу Міністерства економіки і комунікацій, що відповідає за безпеку державних інформаційних систем; вдосконалення методів оцінки ризиків, розроблених міністерствами та використання цих методів в сфері кібербезпеки; створення експертної робочої групи, уповноваженої виявляти прогалини в інформаційній безпеці, визначати

необхідні ресурси для оновлення безпекових заходів та обмінюватися оперативною інформацією тощо.

Основними способами підвищення компетентності в сфері кібербезпеки визначено організацію навчань (тренінгів) з питань кібербезпеки та проведення досліджень. Сюди відноситься, зокрема, встановлення вимог до знань у сфері інформаційної безпеки та кіберзахисту для робітників державного і приватного секторів та впровадження відповідної системи оцінювання; підвищення рівня підготовленості до кризових ситуацій у державному та приватному секторах тощо.

Діяльність щодо правового регулювання сфери кібербезпеки включає розробку правових визначень кібербезпеки та кіберзлочину; впровадження законодавства щодо питань кібербезпеки, включаючи запровадження обов'язкових заходів та стандартів безпеки і встановлення мінімальних вимог до безпеки інформаційних систем тощо.

Діяльність щодо зміцнення міжнародної співпраці з питань кібербезпеки передбачає винесення проблем кібербезпеки на міжнародний «порядок денний»; сприяння ратифікації країнами Конвенції Ради Європи про кібезлочинність; обговорення проблем кібербезпеки на конференціях, семінарах та форумах; просування кращої практики в сфері кібербезпеки на міжнародному рівні тощо.

Важливу роль у вирішенні проблем інформаційної безпеки в Естонії відіграє *Естонська інспекція захисту даних*. Це установа державного нагляду, основними напрямами діяльності якої є надання правової допомоги і здійснення контролю (надання порад, роз'яснення, розгляд скарг, здійснення перевірок, участь у діяльності європейських організацій з питань захисту даних); створення баз даних державного сектору; реєстрація обробки конфіденційних персональних даних; авторизація обробки даних; здійснення адміністративного примусу та виконання наказів щодо правової відповідальності тощо [10].

З 2006 року в Естонії працює *Комп'ютерна група швидкого реагування* (CERT Estonia) – організація, відповідальна за управління безпековими інцидентами у комп'ютерних мережах домену «.ee». Комп'ютерною групою швидкого реагування Естонії надаються такі послуги: прийняття повідомлень про інцидент; аналіз інциденту; надання допомоги у реагуванні на інцидент; координація дій з реагування на інцидент; інформування Інтернет-користувачів про атаки, віруси, «хробаків», «троянів» в мережах домену першого рівня «.ee» та сповіщення про вразливі місця, виявлені у найбільш популярних в Естонії системах і додатках.

В Естонії також функціонує декілька неурядових організацій, які роблять свій внесок у зміцнення інформаційної безпеки держави. Серед них - Фонд Look@World та Центр сертифікації.

В 2001 році десять провідних компаній Естонії створили *Фонд Look@World* з метою підвищення кількості Інтернет-користувачів в країні. Фондом реалізовано такі проекти, як тренінги з користування комп'ютерами та мережею Інтернет для 100 тисяч громадян, створення середовища eSchool, відкриття 500 пунктів доступу до мережі Інтернет.

23 травня 2006 року основні учасники Фонду Look@World та Міністерство економіки і комунікацій Естонії підписали договір про співпрацю щодо започаткування загальнонаціональної ініціативи під назвою «Комп'ютерний захист 2009» (Computer Protection 2009). Мета проекту – до 2009 року перетворити Естонію на країну з найбільш безпечним інформаційним суспільством у світі [11].

За договором, сторони зобов'язуються забезпечити стійкий розвиток е-послуг та IT-рішень, що надаються державою та приватним сектором; дати можливість користувачам е-послуг активно брати участь у захисті інформаційного суспільства, зберігаючи при цьому стабільне середовище та довіру до цих послуг; сприяти заходам із підвищення обіз-

наності та вдосконалення навичок, пов'язаних із IT-безпекою; створити умови для підвищення простоти, доступності та зручності у користуванні апаратних засобів та програмного забезпечення. Сторони домовилися також об'єднати зусилля для забезпечення розробки і впровадження додатків на базі ідентифікаційної картки (ID card) та сучасної криптографічної системи з відкритим ключем.

Діяльність Фонду Look@World в рамках ініціативи «Computer Protection 2009» полягає у наступному: просування і пріоритетний розвиток ідентифікаційних карток; інтеграція ідентифікаційної картки та інших механізмів ідентифікації на базі технології PKI (Public Key Infrastructure) у свої послуги та забезпечення максимального використання цифрового підпису у бізнес-процесах; інвестування в інфраструктуру та подібні послуги; проведення тренінгів та надання інформації естонським громадянам щодо користування ідентифікаційною карткою в електронних системах; надання консультацій підприємствам та установам щодо розвитку послуг на базі ідентифікаційних карток; створення і підтримка порталу, присвяченого безпеці інформаційних технологій; розробка показників Інтернет-безпеки тощо.

З метою інформування громадськості про ідентифікаційну картку як найбільш простий та безпечний механізм самозахисту під час використання е-послуг створено сайт http://koolitus.id.ee, на якому пояснюється, чому необхідна ідентифікаційна картка, як її отримати, як нею користуватися, як зробити електронний підпис тощо. Інформація доступна естонською та російською мовою.

В лютому 2001 року двома провідними банками Естонії Hansapank і SEB спільно з двома телекомунікаційними компаніями Elion і EMT створено Центр сертифікації. Це єдина установа в Естонії, яка видає сертифікати на аутентифікацію та електронний підпис для ідентифікаційних карток. Центр не лише видає сертифікати на ідентифікаційні картки, але й надає послуги, пов'язані із юридичною дієвістю сертифікатів та використанням електронних підписів. Послугами Центру користуються естонські банки, судові органи і нотаріуси, правоохоронні органи, Республіки Латвія та Литва та багато інших [12].

Таким чином, в рамках ЄС інформаційна безпека розглядається, насамперед, як такий стан інформаційних мереж і систем, що забезпечує достатній рівень захисту цілісності, доступності, автентичності й конфіденційності інформації та належний рівень протидії зовнішнім негативним впливам. Пріоритетами політики країн ЄС в сфері інформаційної безпеки є створення і впровадження програм та різних технічних засобів захисту інформаційно-комунікаційних технологій; розробка нормативно-правових актів, які встановлюють перелік злочинів в IT-сфері та кримінальну відповідальність; забезпечення високого рівня обізнаності громадськості щодо ризиків, загроз та способів захисту своїх інформаційних систем/мереж від небажаних впливів.

Політика інформаційної безпеки на національному рівні реалізується державними органами влади та неурядовими організаціями. Урядові установи відповідають за розробку і координацію політики в сфері інформаційної безпеки. Втілення у життя державної політики належить до компетенції структурних підрозділів міністерств, комп'ютерними групами швидкого реагування на інциденти в сфері інформаційної безпеки та установами з питань захисту даних. З ініціативи або за підтримки державних органів влади в країнах ЄС реалізується низка інформаційно-освітніх та дослідницьких проектів, присвячених проблемі інформаційної безпеки. Роль неурядових організацій полягає, насамперед, в інформуванні громадськості про загрози і ризики в сфері інформаційної безпеки та способи захисту від них через розробку і реалізацію відповідних проектів, зокрема веб-сайтів, присвячених безпеці інформаційних технологій.

Список використаних джерел

1. Communication from the European Commission: Network and Information Security: Proposal for a European Policy Approach. COM (2001) 298 [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2002/news_library/pdf_files/netsec_en.pdf
2. The European Network and Information Security Agency Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.enisa.europa.eu/
3. Safer Internet Programme [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/policy/programme/current_prog/index_en.htm
4. Communication from the Commission: Towards a general policy on the fight against cyber crime. COM(2007) 267 [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2007/com2007_0267en01.pdf
5. Communication from the Commission on Critical Information Infrastructure Protection: Protecting Europe from large scale cyber-attacks and disruptions: enhancing preparedness, security and resilience. COM (2009)149 [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://ec.europa.eu/information_society/policy/nis/strategy/activities/ciip/index_en.htm
6. ENISA Country Reports 2009 [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.epractice.eu/files/media/media2624.pdf
7. Finnish Ministry of Transport and Communications [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.lvm.fi/web/en/home
8. CERT-Fi [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.cert.fi/en/index.html
9. Estonian Cyber Security Strategy [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.mod.gov.ee/static/sisu/files/Estonian_Cyber_Security_Strategy.pdf
10. Estonian Data Protection Inspectorate [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.aki.ee/eng/
11. Computer Protection 2009 [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.riso.ee/en/pub/2006it/docs/3.1.htm
12. Certification Centre of Estonia [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.sk.ee/pages.php/0203

Анджапарідзе А.*

ГУМАНІТАРНИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКОГО СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА

The article spotlights humanitarian background of the strategic partnership between Ukraine and Georgia, special attention is paid to analysis of civilization's identity and Ukrainian-Georgian cultural cooperation.

У статті висвітлюються гуманітарні засади стратегічного партнерства між Україною й Грузією, окремої уваги надано аналізові цивілізаційної ідентичності й українсько-грузинського культурного співробітництва.

Гуманітарні відносини – в сфері духовного виробництва й культури, освіти й охорони здоров'я, соціального захисту населення й пенсійного забезпечення посідають особливе місце в багатогранній і розгалуженій структурі суспільних відносин. Тому стратегія побудови суспільства європейського типу неминуче пов'язана, з одного боку, з конституюванням *Людини* як вищої соціальної цінності, з іншого – з дедалі більш дієвою, цілеспрямованою і послідовною орієнтацією в політичній практиці на потребі конкретної людини. Це означає, що економічні, соціальні, політичні й будь-які інші перетворення в суспільстві та державі завжди й обов'язково повинні «замикатися» на людину, тобто остання з її потребами і прагненнями повинна бути кінцевою метою й основним критерієм оцінки дієвості й ефективності таких перетворень [1, с.2-3].

Отже, гуманітарні міждержавні відносини можуть бути окреслені в трьох основних формах репрезентації: в формі історико-культурної ідентифікації (вісь минулого), в формі цивілізаційного вибору (проект майбутнього) і, нарешті, в формі різних конкуруючих проектів індивідуальної, особистісної і цивільної самоідентифікації (вісь актуального дійсних). І хоча дані форми репрезентації тісно взаємозалежні, методологічно доцільно на завершальній стадії аналізу не тільки чітко їх диференціювати, але хоча б частково конкретизувати в проблемно-тематичному ключі.

Причому розбіжності орієнтацій в аспектах історико-культурної, цивілізаційної й антропологічної само- і взаємоідентифікацій не є перешкодою для побудови нормальних, дружніх, добросусідських, цивілізованих відносин між двома державами й народами, що мають спільну культурну спадщину і досвід спільної історії. Навпаки, облік цих розбіжностей уможливлює проведення наукового прогнозування і довгострокового стратегічного планування міжнародних гуманітарних відносин, ґрунтуючись не на емоціях і добрих побажаннях, а на об'єктивних тенденціях. Варто мати на увазі й те, що властивий для України й Грузії європейський цивілізаційний вибір розвитку вимагає перегляду патерналістської парадигми взаємозв'язків між державою й людиною, що дісталася цим країнам у спадщину від радянської доби.

Гуманітарна сфера як сфера реалізації гуманітарних відносин між людьми постає, насамперед, як плетиво суперечливих духовних інтересів людей. В стабільних суспільствах ця сфера має широкі можливості для саморегуляції, й роль держави в таких сус-

* аспірант кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносинКиївського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. В.П.Крижанівський

© Анджапарідзе А., 2009

пільствах мінімізується. Однак у трансформаційному суспільстві (а Україна й Грузія належать саме до таких) ситуація постійно змінюється, причому, не завжди на краще. В ньому виникають нові або радикально змінюються існуючі соціальні групи, інститути, відносини, мотиви, оцінки тощо. Змінюється їхня участь у регуляції суспільних відносин, як і роль держави.

Але попри істотне значення гуманітарних зв'язків і співробітництва для зміцнення стратегічного міждержавного партнерства України й Грузії, зазначена проблематика досі належним чином не проаналізована у вітчизняній і зарубіжній політичній літературі. Причому, як не дивно, але чільне місце у вивченні двосторонніх гуманітарних відносин України та Грузії належить російським вченим, які за спрямованістю аналізу можуть бути поділені на дві підгрупи:

- до першої належать представники так званих національно-патріотичних кіл, які в теоретичній площині намагаються повернути у науковий обіг геополітичні ідеї імперської й радянської доби, де Україна та Грузія розглядаються, по суті, як складові Російської держави. Так, В.Мухін категорично заперечує тезу про саму можливість самостійного розвитку української та грузинської культур, які повинні слідувати виключно у фарватері російської зовнішньополітичної стратегії [2];

- до другої слід віднести представників російської науки, що намагаються розглядати модель двосторонніх стосунків України і Грузії крізь призму російських державних інтересів. Зокрема, С.Рогов, аналізуючи основні напрямки майбутньої зовнішньої політики Росії, прагне ствердити тезу про те, що саме Росія є провідником цивілізаційних перспектив на пострадянському просторі. У цьому зв'язку наголошується, що Україна та Грузія a-priori входять до так званого «життєвого простору» Російської Федерації, що зумовлює неможливість підтримки останньою прагнень України та Грузії до інтеграції з Північноатлантичним Альянсом та Європейськими Союзом [3].

Переважна ж більшість українських і грузинських науковців концентрують свої зусилля на формуванні соціально-культурних передумов політичного й економічного співробітництва між обома народами (державами) в історичному контексті [4-7]. Але ця безперечна теза, на нашу думку, вимагає окремого аналізу й, принаймні загальної, характеристики гуманітарних аспектів двостороннього партнерства.

Дійсно, на перший погляд так склалось, що з проголошенням державної незалежності й початком розбудови української та грузинської національних держав більшість соціальних інститутів залишилась успадкованими від попереднього радянського суспільства, й завдання, котре постало перед новою незалежною владою, полягало у визначенні шляхів оптимальної трансформації наявної соціальної структури відповідно до нових історичних завдань і перспектив. До сьогодні в Україні й Грузії держава більш-менш жорстко регламентує практично всі суспільні процеси. Для цього вона повинна рахуватися з логікою і нормативністю тих соціальних інститутів, що вона охоплює як свої складові – центральні чи периферійні.

Іншими словами, гуманітарні відносини можуть стабільно розвиватись лише тоді, коли цей процес підтримується належним чином державною політикою, а державна політика може бути успішною, якщо вона формуватиметься на демократичних засадах. Більше того, на нашу думку, специфіка гуманітарних відносин і гуманітарної сфери полягає в тому, що на відміну від інших сфер суспільного життя та інших суспільних відносин, гуманітарні не можуть регулюватися в інший спосіб навіть тимчасово: втрата внутрішньої духовної свободи відразу веде до загибелі творчого духу. Не випадково, навіть у тоталітарних суспільствах гуманітарна сфера завжди залишалася сферою свободи і була джерелом політичної творчості.

Між незалежними Україною та Грузією в культурно-гуманітарній галузі історично склалися плідні й тісні зв'язки, що продовжують активно розвиватися на сучасному етапі. Протягом усього періоду формування стратегічного партнерства Київ і Тбілісі напрацювали всебічну договірно-правову базу, яка дозволяє зміцнювати українсько-грузинське співробітництво в гуманітарній сфері. Серед базових двосторонніх угод варто вказати такі:

- Договір між Урядом України і Урядом Республіки Грузія про культурне співробітництво від 13 квітня 1993 р.;
- Угода між Міністерством у справах молоді і спорту України і Спортивним комітетом у справах молоді і спорту Республіки Грузія про співробітництво в галузі спорту від 13 квітня 1993 р.;
- Угода між Урядом України та Урядом Республіки Грузія про співробітництво в галузі охорони здоров'я від 13 квітня 1993 р.;
- Угода між Урядом України та Урядом Грузії про співробітництво в галузі освіти від 31 серпня 1996 р.;
- Угода між Урядом України та Урядом Грузії про співробітництво в галузі молодіжної політики від 5 листопада 1996 р.;
- Угода між Державним комітетом з питань туризму України і Комітетом з питань туризму Республіки Грузія про співробітництво в галузі туризму від 28 жовтня 1997 р.;
- Угода між Урядом України та Урядом Грузії про співробітництво у галузі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації від 7 листопада 1997 р.;
- Угода між Кабінетом Міністрів України і Виконавчою Владою Грузії про безвізові поїздки громадян від 18 липня 1999 р.;
- Угода про співробітництво між Державним комітетом архівів України та Архівним державним департаментом Грузії від 22 лютого 2001 р.;
- Угода між Кабінетом міністрів України і Виконавчою владою Грузії про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і вчені (науково-педагогічні) звання від 17 липня 2002 р.;
- Угода між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Грузії про підготовку дипломатичних працівників від 4 квітня 2004 р.;
- Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством праці та соціальної політики України та Міністерством праці, охорони здоров'я та соціального захисту Грузії у сфері праці та соціального забезпечення від 1 березня 2007 р.

Така багата договірно-правова база між Україною та Грузією дозволяє плідно і всебічно розвивати двостороннє співробітництво практично в усіх гуманітарних сферах. Слід особливо виокремити активну співпрацю країн в галузі освіти. Успішно встановлюються і відновлюються прямі науково-освітні зв'язки між провідними університетами двох держав, підписуються взаємовигідні договори про співробітництво між вищими навчальними закладами.

У відповідності з Державною програмою співпраці із закордонними українцями, понад 150 грузинських юнаків і дівчат – етнічних українців безкоштовно отримали вищу освіту у вищих навчальних закладах України. За цією ж програмою тільки у 2008 р. до українських ВНЗ зараховано тридцять п'ять громадян Грузії українського походження.

За даними останнього загальносоюзного перепису 1989 р., тоді в Грузинській РСР проживало 52,4 тис. українців, що становило 1 % населення республіки. Згідно ж із грузинським переписом 2002 р., кількість українців становить лише 7 тис., або 0,2 %. Водночас, за даними Асоціації українців – мешканців Грузії, на сьогодні в країні проживає приблизно 26 тис. українців. Географія української діаспори склалась історично, і розселення українців у регіонах не є рівномірним. Найбільше їх зосереджено в Тбілісі – 16,1

тис., або майже третина українського населення Грузії; в Абхазії – 9 тис., Аджарії – 6,9 тис. У містах, крім Тбілісі, найбільше українців проживало в Сухумі – 2 тис., Батумі – близько 3 тис., Кутаїсі – 1 тис., Поті – 1,7 тис. Більше половини українців Грузії (53,4 %) вважає українську мову рідною, в т.ч. в Абхазії -57,6 %, в Аджарії – 55,3 %, в Тбілісі – 42,6% [8, с.14].

Нині на території Грузії створено 18 осередків української діаспори. Лише в 2000 р. почали повноцінно функціонувати українські товариства в містах Тетріцкаро, Гардабані, Сагаредже, Дедоплісцкаро, Толаві та Мцхета, а в 2002 р. – в м. Болнісі. З 2001 р. активно діє друга за чисельністю громада українців Грузії в Кутаїсі, найбільше українських об'єднань організовано в Тбілісі – 4. В Україні ж нині проживає понад півмільйона грузинів, не менше й тих, у кого хтось із батьків грузин. Серед них багато вчених, бізнесменів, економістів, які роблять суттєвий внесок у розвиток України.

Ще з 1940-х рр. у Тбіліському державному університеті поет і вчений М.Кинцурашвілі, що пройшов українську школу й був відомий під псевдонімом «Іасамані», почав читати курс історії української літератури. А фундатор українського сходознавства, академік А.Кримський писав тоді: «Життя владно висуває питання про заснування в Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка кафедри грузинознавства. Така кафедра надасть велику допомогу існуючій в університеті кафедрі історії народів СРСР. Це тим більш своєчасно зараз, у зв'язку з відкриттям Грузинської академії наук і передбачуваною організацією кафедри української літератури при Тбіліському університеті». Проте початок Великої Вітчизняної війни й трагічна особиста доля академіка стали на заваді реалізації цього перспективного задуму.

Вже в 1950-60-ті рр. курс історії української літератури в Тбіліському державному університеті читали філологи Т.Буачидзе, О.Лордкіпанідзе, О.Баканідзе. Невдовзі подібний курс почали викладати і в Тбіліському педагогічному інституті ім. О.С.Пушкіна. Крім основного курсу історії української літератури, в Тбіліському університеті нині викладається спецкурс грузинсько-українських зв'язків у бакалаврів і поглиблений курс грузинсько-українських культурних взаємозв'язків у магістратурі. Таку ж давню історію має курс української мови, який до сьогодні проводить професор Л.Хатіашвілі, що пройшла добру українську школу. Принагідно зауважимо, що українська мова в Тбіліському університеті внесена до списку обов'язкових іноземних мов при складанні кандидатських іспитів.

Викладання української мови та літератури на належному рівні та їхня популяризація вимагали відповідних кадрів, задля чого Тбіліський університет ініціював у 1960-ті рр. обмін студентами з Київським державним університетом ім. Т.Г.Шевченка. До Києва було спрямовано студентів – Реваза Хведелідзе, Нурі Вердзадзе, Амірана Асанідзе, Рауля Чилачаву, Джабу Асатіані. А з Києва до Тбілісі прибули Людмила Грицик, Григорій Халимоненко, Світлана Жолоб. Обмін виявився вельми успішним, було підготовлено грузинських українологів та українських картвеологів. Кандидатський ступінь отримали Л.Грицик, Г.Халимоненко, Р.Чилачава, Р.Хведелідзе, Н.Вердзадзе; згодом докторські дисертації захистили Л.Грицик, Г.Халимоненко, Н.Вердзадзе, Р.Чилачава.

Наразі всі вони плідно працюють на українсько-грузинське стратегічне партнерство в гуманітарній сфері: Р.Хведелідзе викладає в Тбілісі курс української літератури, керує дипломними роботами; Н.Вердзадзе працює ректором Батумського університету, читає лекції з історії розвитку грузинсько-українських взаємозв'язків; Д.Асатіані й А.Асанідзе – письменники, перекладають із української мови. Л.Грицик і Г.Халимоненко є професорами Київського університету та викладають курс грузинської мови й літератури [9].

У Тбіліському державному університеті грузинська молодь вивчає українську мову і літературу (в 2006 р. було відкрито кафедру української філології та літератури), а в Ки-

ївському національному університеті імені Тараса Шевченко – картвелологію, грузинську мову і літературу. Понад 80 грузинських юнаків і дівчат навчається нині у різних вищих навчальних закладах України. Наукова рада гуманітарних факультетів Тбіліського державного університету ім. І.Джавахішвілі ухвалила рішення про створення на своїй базі Інституту україністики. Він готує фахівців за міжнародними магістерськими програмами і планує активно залучати до викладання українознавчих дисциплін провідних українських науковців. Ініціатор створення Інституту україністики – професор, голова Товариства українсько-грузинської дружби О.Баканідзе успішно здійснив презентацію двомовних книжок віршів Л.Українки та Т.Шевченка, перекладених ним на грузинську мову.

У 1992 р. на базі клубу «Україна» (створений у 1970 р.) і кафедри національних літератур, літературних взаємозв'язків і перекладу Тбіліського державного університету (заснована в 1975 р.) сформувалась асоціація «Грузія – Україна», завданням якої було продовження вивчення грузинсько-українських літературних зв'язків, їхнє розширення й зміцнення у всіх сферах. Асоціація поставила перед собою широкі навчально-педагогічні, науково-дослідні проблеми для здійснення свого основного завдання – подальше зміцнення та розширення реальних, більш близьких зв'язків з Україною. Асоціація намагається сприяти зближенню Грузії й України, розвитку і зміцненню дружби, взаємоповаги і співробітництва [5, с.318].

В Київському національному університеті імені Тараса Шевченка викладання східних мов як основної спеціальності розпочалося в 1990 р. на кафедрі східної філології факультету іноземної філології. У 1995 р. було створено відділення східної філології на правах факультету (завідувач відділення, одночасно завідувач кафедри тюркології до 2002 р. – професор Г.І.Халимоненко), що готувало філологів-викладачів та перекладачів з грузинської (з 1998 р.), арабської, гінді, китайської, індонезійської, корейської, перської, турецької та японської мов). Після утворення 12 листопада 2001 р. Інституту філології, шляхом злиття факультетів філологічного й іноземної філології з відділенням сходознавства, кафедру тюркології очолив доцент В.М.Підвойний.

За зміцнення грузинських і українських стосунків, а також за успіхи, досягнуті в дослідженні й популяризації грузинської культури, вчена рада Тбіліського державного університету 14 березня 1994 р. обрала почесним доктором професора Київського університету, директора Інституту українознавства академіка П.Кононенка. Він і Л.Грицик відзначені почесною нагородою Тбіліського державного університету – медаллю Іване Джавахишвілі.

Бажання встановити дружні зв'язки виявляють не лише вищі учбові заклади, але й середні школи двох держав-партнерів. Так, керівництво Схвіторської (с. Схвіторі, Сачхерського району) середньої школи ім. Т.Шевченка стало ініціатором встановлення освітніх зв'язків та підписання відповідного договору з Канівською середньою школою ім. А.Церетелі. Тбіліська публічна школа № 41 ім. М.Грушевського, що почала свою діяльність у вересні 1999 р., уклала чотири угоди про співробітництво з середніми школами України та колегіумом Києво-Могилянської Академії. Оскільки кожного року успішно проводився набір до її першого класу, невдовзі публічна школа була реорганізована в Першу українську гімназію – єдину на теренах СНД.

Склад її педагогічного колективу формується із представників української діаспори. На сьогодні гімназія має 11 класів, в яких навчається понад 180 учнів, навчання в ній здійснюється українською та грузинською мовами. Згаданий навчальний заклад є не лише освітньою, а й культурно-просвітницькою базою українства Грузії, де створені осередки української діаспори: міжнародний український центр дружби і культури «Світлиця», який

об'єднує творчу спілку українських вчителів «Освітяни», суботню школу «Рідна мова», Студію театрального мистецтва, вокальний ансамбль «Лілея» тощо.

Водночас, українські громади здійснюють роботу із задоволення освітніх потреб українців не тільки в Тбілісі, але й в західній частині Грузії. Так в червні 2005 р. в місті Батумі за ініціативою культурно-просвітницької організації «Золоте Руно», відкрилася українська недільна школа ім. І.П.Котляревського, а в м. Поті у 2006 р. та ж культурно-просвітницька організація започаткувала українську недільну школу ім. Т.Шевченка.

Слід виділити також Міжнародну культурно-благодійну та науково просвітню спілку української громади Грузії «Дніпро», яка активно займається науково-дослідною роботою щодо історії українсько-грузинських відносин, відкриття маловідомих сторінок двосторонніх взаємин, популяризації України в Грузії. Зазначена організація активно працює в регіонах Грузії, реалізуючи проекти щодо вшанування пам'ятних місць, пов'язаних з перебуванням видатних українців в Грузії. «Дніпро» має сталі зв'язки з керівниками духовенства Грузинської православної церкви, місцевими органами влади Грузії.

На основі Договору між Урядом України і Урядом Республіки Грузія про культурне співробітництво 1993 р., цілої низки інших двосторонніх угод регулярно проводяться заходи, покликані зміцнювати стратегічне партнерство на гуманітарному рівні. Наприклад, у рамках Днів культури України в Грузії в червні 2003 р. в тбіліському Міжнародному центрі мистецтв експонувалася виставка декоративно-прикладного мистецтва і фотографії, в Тбіліській державній консерваторії імені Вано Сараджішвілі відбувся великий концерт майстрів мистецтв України, а мешканці Тбілісі й Батумі мали можливість ознайомитися з творчістю студентів-художників Київської дитячої академії.

У квітні наступного року в Тбілісі й Кутаїсі за підтримки Посольства України в Грузії відбулися концерти піаністів, лауреатів конкурсу імені В.Горовіца. З 17 липня по 4 вересня 2004 р. грузинський вокально-інструментальний ансамбль «Імеді» брав участь у 4-му Міжнародному дитячому фестивалі «Змінимо світ на краще!», який проходив у Міжнародному дитячому центрі «Артек» під егідою Міністерства України у справах сім'ї та молоді й Всеукраїнського благодійного Фонду Надії та Добра за сприяння Адміністрації Президента України і МЗС України [10].

Зміцненню дружніх українсько-грузинських відносин сприяло проведення 20 жовтня 2004 р. в м. Сурамі під патронажем представника Президента Грузії в регіоні Шіда Картлі традиційного свята «Лесіоба», присвяченого пам'яті нашої великої землячки Лесі Українки [11]. У Тбіліському державному університеті ім. І.Джавахішвілі пройшли урочисті збори, присвячені 100-річчю від дня народження великого українського поета й науковця Миколи Бажана. З нагоди його ювілею за підтримки посольства університетський клуб «Україна» видав двомовну збірку поезій поета, а також третій том книги «Українська література» грузинською мовою, один із розділів якої присвячений життєвому та творчому шляху М.Бажана.

А 25 березня 2005 р. В.Ющенко та М.Саакашвілі відкрили «Рік Грузії в Україні». На святковому концерті в київській Національній опері глави держав наголошували на глибоких культурних та історичних зв'язках, що єднають український та грузинський народи. У своєму вітальному слові Президент України щиро подякував грузинському колезі за «високий рівень двосторонніх відносин, які існують між нашими країнами», ці відносини «завжди були дружніми і надзвичайно теплими». При цьому В.Ющенко наголосив, що «Україна та Грузія можуть мати набагато раціональніші плани співробітництва» [12].

Президент України повідомив, що під час зустрічі сторони торкнулись широкого кола питань в економічній та політичній сферах. За його словами, однією з тем зустрічі були «спільні європейські устремління обох народів». В.Ющенко підкреслив, що й українці, і грузини прагнуть бути європейськими народами і бути вільними, обидва ці народи боро-

лися за свої цінності на площах, назви яких, власне, й вказували на згадані цінності – Майдан Незалежності в Києві і Площа Свободи в Тбілісі. В.Ющенко подякував М.Саакашвілі за досягнуту домовленість відкрити в Тбілісі Український дім і українську бібліотеку, і за особисту підтримку української школи в грузинській столиці.

М.Саакашвілі, зі свого боку, наголосив на тому, що його уряд на третину складається з випускників українських вузів, тому закономірно, що «Україна і Грузія сповідують спільні демократичні цінності і висловлюються за євроатлантичну інтеграцію». «Для нас Україна не тільки друг, не тільки партнер, але і шанс для входження до Європи», – зауважив Президент Грузії.

Рік Грузії в Україні відкрився гастролями всесвітньо відомого театру імені Шота Руставелі під керівництвом режисера Р.Стуруа. Ім'я цього режисера асоціюється насамперед із геніальним трактуванням п'єс Вільяма Шекспіра, тому не дивно, що до Києва Р.Стуруа привіз «Гамлета». До речі, це вже четверте звернення режисера до даної п'єси, одна з таких робіт включена Міжнародним Шекспірівським співтовариством до десятки кращих постановок шекспірівського репертуару за останні півстоліття. Друга вистава, яку грузинський театр показав у Києві, - «Стікс» - присвячена «помаранчевій революції». Як підкреслив режисер, у Києві відбулась прем'єра – грузинський глядач ще не бачив цієї вистави [13]. У квітні 2005 р. також пройшли гастролі Грузинського національного балету. Закордонна преса охрестила цю трупу «восьмим чудом світу»: понад 200 турне, 1700 міст, 88 країн і 50 мільйонів глядачів – такі їхні заслуги.

Окрім цього, на рік Грузії в Україні було заплановано й реалізовано: приїзд російського драматичного театру ім. О.Грибоєдова із Тбілісі, так званого «Вільного театру», і драматичного з Горі; фестиваль грузинського кіно; видання української мовою грузинських авторів; творчі вечори поезії; виставки робіт грузинських художників (зокрема відомого Ніко Піросмані). І це далеко не все. Проте всі подібні заходи, як правило є традиційними для будь-якого «культурного» року, а ось чим виділилась Грузія, так це автопробігом «Україна – Грузія» та Фестивалем вина.

А 12 січня 2006 р. в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського в рамках Року Грузії в Україні відбувся науково-просвітницький та інформаційний захід, організований спільно з Посольством Грузії в Україні. Згідно програми акції був проведений круглий стіл «Україна – Грузія: історико-культурні взаємозв'язки», в якому взяли участь провідні вчені та молоді дослідники України. У доповідях та повідомленнях було розглянуто теми: «кольорові революції» 2000-х рр. (заступник директора Інституту історії України НАН України С.Кульчицький); Леся Українка і Грузія (зав. відділом Музею Лесі Українки І.Щукіна); Михайло Грушевський і Тифліс (зав. Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського С.Панькова); археологічні симпозіуми в Грузії (зав. відділом античної археології Інституту археології НАН України С.Крижицький) та ін.

Під час урочистого відкриття книжково-інформації виставки «Україна – Грузія: історико-культурні взаємозв'язки» перед присутніми виступили Надзвичайний і Повноважний Посол Грузії в Україні Г.Катамадзе; Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Латвія Р.Чілачава, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, академік НАН України Мирослав Попович; директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, д-р іст. наук І.Матяш та ін. Відбулися презентації творчого доробку останніх років Р.Чілачави; члена Національної Спілки художників України, поетеси Е.Кшуташвілі та книги Д.Токашвілі «У каменя прихистку»; монографії С.Кульчицького «Помаранчева революція».

На закриття року Грузії в Україні до Києва 4 квітня 2006 р. прибув міністр закордонних справ Грузії Г.Бежуашвілі, а 23 червня задля активізації й поглиблення українсько-грузинського партнерства в економічній, соціальній та гуманітарній сферах В.Ющенко

підписав Указ № 565/2006 «Про проведення Року України в Грузії». Урочиста церемонія його відкриття відбулася 28 вересня 2006 р. в Тбіліському державному театрі опери і балету ім. З.Паліашвілі за участю чисельної української делегації на чолі з міністром культури і туризму України І.Ліховим, до неї входив також заступник міністра закордонних справ України В.Хандогій.

Українські гості зустрілися з керівниками держави та представниками української громади Грузії, відвідали унікальні архітектурно-історичні пам'ятки в регіоні Квемо Картлі та у древній столиці Грузії – Мцхеті. У рамках святкування відкриття Року України в Грузії відбувся великий концерт за участю українських митців. Концертна програма передбачала також виступи солістів Національної опери України у супроводі оркестру тбіліської опери, диригент – учень славетного грузинського диригента В.Жорданії, лауреат однойменного конкурсу Ю.Янко.

Культурна програма Року України в Грузії також включала виставку народного художника України Л.Мешкової «О Грузія! Ти сестра моя!» (кераміка, фотографія); тиждень українського кіно в Грузії з одночасним проведенням виставки «100 малюнків Олександра Довженка»; проведення круглого столу на тему: «Сучасне кіномистецтво: погляд у майбутнє»; круглий стіл «Українсько-грузинські літературні зв'язки», візит делегації українських письменників; концерти вокальних і танцювальних ансамблів з регіонів України в містах-побратимах, виставка робіт М.Примаченко «Українське примітивне мистецтво».

Символом нерозривного духовного зв'язку двох народів стало відкриття пам'ятників Тарасу Шевченку в Тбілісі (березень 2007 р.) та Шота Руставелі в Києві (червень). Поглибленню дружніх українсько-грузинських відносин, безумовно, стало й відкриття пам'ятника Лесі Українки в столиці Кахетії – Телаві. З великим захопленням громадськість Грузії та українська діаспора сприйняли та оцінили проведення Днів Києва в Тбілісі, Житомирської області - в Кутаїсі, Одещини - в Аджарії.

Відкриття пам'ятника Великому Кобзарю було приурочене до офіційного візиту Президента України В.Ющенка 1-2 березня 2007 р. Окрім двосторонніх відносин на міждержавному рівні, сторони тоді порушили питання важливості співпраці в гуманітарній сфері. Президент України відзначив, що в ході зустрічі з грузинським колегою вони приділили значну увагу темі розвитку культурних проектів, спрямованих на поглиблення діалогу двох народів (йшлося зокрема про можливість навчання грузинських студентів у вузах України). В.Ющенко висловив сподівання, що успішне проведення Року України в Грузії в 2007 р. також сприятиме подальшому зміцненню зв'язків та співробітництва двох країн у різних сферах. А в розмові з Головою Парламенту Грузії Н.Бурджанадзе Глава Української держави подякував грузинській владі за сприяння у вирішенні питання виділення нового приміщення для українсько-грузинської школи ім. М.Грушевського у Тбілісі. На переконання Президента України, цей крок відіграє важливу роль у забезпеченні потреб української громади Грузії [15].

В рамках Року України в Грузії в Батумі 25-29 серпня 2007 р. відбулися заходи, організовані Міністерством культури і туризму України та Міністерством культури, охорони пам'яток та спорту Грузії. Українську офіційну делегацію очолила заступник міністра культури і туризму О.Бенч, до складу творчої делегації увійшли народний артист України, керівник ансамблю «Київські солісти» Б.Которович, голова Спілки кінематографістів України Б.Савченко, художній керівник етно-хаус-групи «ДахаБраха» В.Троїцький, художній керівник та балетмейстер театру сучасної хореографії «Сузір'я Аніко», заслужена артистка України, професор А.Рехвіашвілі, директор найстарішого київського кінотеатру «Жовтень» Л.Горделадзе, народний артист України В.Ілащук.

Під час візиту пройшли зустрічі української офіційної делегації в міністерстві освіти, культури та спорту Аджарії та в мерії Батумі, де обговорювалися перспективи українсько-грузинських культурних відносин, зокрема, питання організації в Україні гастролей Батумського державного драматичного театру ім. Іллі Чавчавадзе. В Батумі, як зазначалося вище, проживає досить велика українська громада, що проводить активну роботу зі збереження рідної культури та мови. Урочисте відкриття заходів, які були приурочені до Дня Незалежності України, відбулося у приміщенні Батумського державного драматичного театру. На церемонії були присутні О.Бенч, міністр культури, спорту та охорони пам'яток Грузії Г.Габашвілі, міністр освіти, культури та спорту Аджарії А.Чекваїдзе, в.о. мера Батумі Р.Чхаїдзе. Українські митці провели з грузинськими колегами «круглий стіл», присвячений питанню розвитку українсько-грузинських культурних відносин [15].

Відомо, що дедалі більший інтерес сторони виявляють щодо активізації українсько-грузинських контактів у галузі спорту, оскільки в результаті співпраці посольства з Федерацією регбі Грузії, а також Посольством Франції в Грузії, у червні 2004 р. збірна України була учасницею Тбіліського міжнародного турніру з цього виду спорту. Зі свого боку, в травні 2004 року тбіліське «Динамо» взяло участь у футбольному турнірі, присвяченому пам'яті видатного українського тренера В.Лобановського. Керівництво Федерації футболу Грузії висловило свою підтримку кандидатури України на проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. Важливим напрямком спільної діяльності є активізація туристичного обміну шляхом розвитку видів туризму, які користуються попитом в обох державах, зокрема, пізнавальний, спортивно-оздоровчий, лікувальний, молодіжний, круїзів по Дніпру і Чорному морі.

Таким чином, необхідність розвитку гуманітарних відносин – очевидна, оскільки сьогодні більшість міжнародних відносин починають актуалізуватися в рамках орієнтації на громадян, «кінцевого споживача» політичного продукту, що створюється в рамках міжнародних відносин.

Україна й Грузія мають значні перспективи в розвитку гуманітарних відносин, оскільки їхні культурні зв'язки постають частиною складного соціального та геополітичного феномену з історичним корінням та власними суперечностями. Чорноморський регіон, де знаходяться обидві держави, не лише мінливий геополітичний простір, де розквітла матеріальна цивілізація на основі демократичних принципів, а й сукупність ідей та цінностей, яскравих національних та місцевих культур, які утворюють чорноморську цивілізацію як складову європейської цивілізації.

Прагнення України й Грузії до стратегічного партнерства та євроатлантичної інтеграції знайшло свій вираз як на політико-дипломатичному й безпековому рівнях, в економічних контактах, так і в культурних зв'язках завдяки посиленню чинника національної самосвідомості в обох державах після якісних змін політичних режимів унаслідок «революції троянд» та «помаранчевої революції». Нині національні культури України та Грузії наполегливо шукають не лише підтвердження свого місця в культурній системі Європи, а й ідентифікації із «західними» культурними цінностями, і, відповідно, нових можливостей для інтеграції в усіх сферах.

Джерела

1. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич – Київ: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
2. Мухин В. Захват маяков в Крыму стал острым гарниром к газовому спору // Независимая газета. – 2006, 16 января.
3. Рогов С. Контуры новой российской стратегии (Тезисы доклада Института США и Канады РАН) // НГ-сценарии. - 1998. - № 3. – С.3-10.

4. Богомолов І. Шевченко і грузинська періодика // Хроніка - 2000. Вип. 47-48. – К., 2002. - С.183-190.
5. Вдовенко С. Сучасні аспекти розвитку українсько-грузинського співробітництва в галузі культури і мистецтва // Вісник Української академії державного управління. – 2002. – № 4. – С. 316-320.
6. Каландадзе Ц. Грузини в державній історії України // Хроніка - 2000. Вип. 43: Україна - Грузія. – К., 2001. - С.122-163.
7. Пайчадзе Г. До історії грузинсько-українських зв'язків у XVIII столітті // Хроніка - 2000. Вип.44. – К., 2001. - С.142-163.
8. Спис М. Україна й Грузія – друзі назавжди // Політика і час. – 2005. - № 2. – С.3-15.
9. Лавров Л. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки // Хроніка – 2000. Вип. 49. – К., 2005. – С. 127-134.
10. Урядовий кур'єр. – 2005, 21 квітня.
11. Жлуктенко В. На захист плюралізму: громадські діячі застерігають Саакашвілі від авторитаризму // День. – 2004, 22 жовтня.
12. Солодкий С. Президентський тандем // День. – 2005, 26 березня.
13. Бизнес. – 2005, 18 апреля.
14. Ющенко й Саакашвілі: «є тільки досягнення» // День. – 2007, 3 березня.
15. День. – 2007, 29 серпня.

Цибуляк А.Г.*

ЦЕНТРАЛЬНО-АЗІЙСЬКИЙ Й ПІВДЕННО-КАВКАЗЬКИЙ ВЕКТОРИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Annotation. *The article is devoted to the analysis of the Russian Federation policy in Central Asia and South Caucasus within the political and military security. These regions are defined as the sphere of Russia's vital interests. Bilateral relations and multilateral military cooperation are the main forms of these interests implementation.*

На початку XXI ст. простір СНД перетворився на центральну складову зовнішньої політики Росії, як основи для проектування глобальної сили через найближчий регіональний простір. Росія чітко артикулює наміри перетворитися в центр або пояс сили, в орбіті якого мають опинитися всі країни СНД. Керівництво Росії й основна частина російського суспільства розглядають нову Східну Європу (Україну, Білорусь, Молдову), Південний Кавказ (Азербайджан, Вірменію та Грузію) й п'ять держав Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Узбекистан та Таджикистан) зоною життєвих / пріоритетних інтересів Російської Федерації.

Метою даної статті є дослідження основних інтересів військово-політичної безпеки Росії та форм їх реалізації в регіонах Центральної Азії та Південного Кавказу. Поставлена мета вимагає вирішення наступних завдань:

- дослідити підходи Росії до формулювання так званої південної стратегії Росії на сучасному етапі;
- визначити ключові інтереси Росії в даних регіональних просторах;
- подати аналіз ролі двосторонніх і багатосторонніх військово-політичних контактів Росії з країнами Південного Кавказу та Центральної Азії для реалізації інтересів військово-політичної безпеки;
- визначити основні підходи РФ до співробітництва з країнами регіонів в рамках багатосторонніх структур військово-політичної безпеки (ОДКБ, ШОС, Антитерористичний центр СНД тощо).

Для аналізу політики Росії в сфері військово-політичної безпеки в регіонах Південного Кавказу та Центральної Азії автором використовувалися джерела російських, американських, британських, казахських, грузинських, вірменських азербайджанських, китайських авторів, таких як Д. Тренін, Ю. Морозов, М. Демурін, С. Багдасарян, Е. Лозанський, Р. Легвольд, Е. Румер, Т.де Ваал, Хуашен Чжао, І. Звягельская, О. Олікер, Д. Шлапак, Ю. Сігов, І. Сафранчук, Ф. Толіпов, А. Маруев, Н. Гегелашвили, В. Акопян, А. Кивирян, Р. Миркадиров, Д. Апрасидзе, З. Чотаев тощо. Переважна більшість авторів сходиться до думки про ужорсткішання політики Росії щодо регіонів Південного Кавказу та Центральної Азії з огляду на проектування через дані простори регіональної сили РФ в

*аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: проф. В.В.Копійка

© Цибуляк А.Г., 2009

контексті формування Євразійського простору, що перетинається із інтересами США/НАТО, Китаю, ЄС та інших держав регіону.

Росія підкреслює, що м'яке домінування не означає повторного об'єднання: Москва не має намірів до відновлення євразійської наддержави або до створення ще одного варіанту Російської імперії. Для Росії головним виступає забезпечення безпеки Російської Федерації через гарантування безпечного оточення в контексті пом'якшення ризиків небезпеки. Очевидно, що Росія прагне забезпечити сприятливі умови для економічної експансії на колишній периферії та забезпечити сильний політичний вплив.

Саме в межах даного простору для РФ важливо через військово-політичні механізми забезпечити мінімізацію військових небезпек й забезпечення економічних інтересів в країнах пострадянського простору й в суміжних регіонах.

В такій ситуації для Росії дуже важливим завданням виступає вибір механізмів реалізації інтересів військово-політичної безпеки в регіонах Східної Європи, ЦА та Південного Кавказу, серед яких (1) двосторонні військово-політичні відносини; (2) військово-політичне співробітництво в рамках багатосторонніх систем безпеки (ОДКБ і ШОС) та (3) військово-технічне співробітництво.

Переважна більшість інтересів військово-політичної безпеки Росії концентрується на південному напрямку, що охоплює регіони Південного Кавказу та Центральної Азії. Ці регіони отримують ключове значення в контексті формулювання «південної стратегії» Росії, і за визначенням російського політолога Д.Треніна можуть бути класифіковані наступним чином: на зовнішній периферії знаходиться Єгипет, Сирія, Ізраїль (із Палестинською Автономією), Ірак, Саудівська Аравія й держави Перської затоки; середина Півдня складається із безпосередніх сусідів колишнього СРСР — Туреччини, Ірану, Афганістану, Пакистану; внутрішнє коло складається із пострадянських держав ЦА й Південного Кавказу.[1] Перша група в минулому була майданчиком геополітичного протиборства; сьогодні геополітичні амбіції нижчі, але з'явилися нові розрахунки, що пов'язані із енергетичною політикою. Із країнами другої групи Росія пов'язана тісніше, тому ігнорувати їх неможливо ані із стратегічної, ані із економічної, ані із політичної точок зору. Більше того, все що відбувається всередині цих країн, як правило впливає на їхніх безпосередніх північних сусідів — колишній радянський південь. Нові незалежні держави ЦА й Південного Кавказу перетворюються на стратегічно важливі в контексті зовнішньої та воєнної політики Росії [2].

Аналізуючи геополітичні перспективи Кавказу у стратегії Росії, необхідно виділити два взаємопов'язаних блока проблем: 1) проблему збереження північнокавказьких народів й республік в складі Росії; 2) політика щодо закавказьких республік. При чому з точки зору забезпечення національної й військово-політичної безпеки Російської Федерації обидва блоки проблем розглядаються разом. Більше того, вони мають розглядатися у більш широкому регіональному та міжнародному контексті.

Загальне середовище безпеки в регіонах Кавказу та Центральної Азії характеризується наявністю численних осередків нестабільності та конфліктності, що здатні суттєвим чином впливати на безпеку Росії та її економічну стабільність. За визначених обставин мова може йти про злиття в дугу нестабільності чотирьох більш-менш ізольованих один від одного джерел конфліктності: Близький Схід, Закавказзя й Північний Кавказ, Центральна Азія [3]. За визначенням дослідників корпорації РЕНД Олікер О., Крейн К., Щвартца Л., найбільша небезпека з цього простору для Росії витікає з можливості «переливу конфліктності» (conflict spillover) на південні території самої Росії [4].

У забезпеченні воєнної безпеки Росії важливу роль відіграє територія республік, яка знаходиться на перетині трьох театрів військових дій — Європейського, Близькосхідного, Далекосхідного — і на їх території знаходиться низка російських військово-стратегічних

об'єктів: космодром Байконур, полігони Емба й Сари-Шаган, станція повідомлення про ракетний напад Балхаш в Казахстані (більше 15 тис. військовослужбовців); на території Азербайджану Габалінська РЛС, в Киргизстані — пункт далекого зв'язку ВМФ Росії та станція оптико-волоконного спостереження «Вікно» в Таджикистані, 201-а військова база в Таджикистані (Душанбе) й 999-а авіабаза в Киргизстані (Кант), військова база у Вірменії (Гюмрі). Очевидно, що в такий ситуації крім стабільності й безпеки на південних кордонах, національні інтереси Росії в регіонах проявляються в єдиному оборонному просторі Євразійського регіону.

Особливого значення у сфері військово-політичної безпеки набуває енергоресурсний потенціал й транспортно-комунікаційний потенціал ЦА та Південного Кавказу. У геоекономічному аспекті сировинні ресурси регіону важливі як для економіки РФ, так і для реалізації енергетичної стратегії Росії. В енергетичному секторі у Росії є декілька цілей: отримати щось на зразок права вето щодо формування правил видобутку й транспортування нафти й газу в Каспійському басейні, щоб закріпити газовий бізнес та ринок; закріпити за собою контроль над виробництвом гідро електроенергії [5]. У такий спосіб Росія забезпечує пріоритет у постачанні центральноазіатських ресурсів у західному напрямку; проводити більш незалежну від проблематичних держав-транзитерів енергоресурсів на Захід (Україна, Польща, країни Балтії) політику; лишити економічної привабливості низку енергетичних проектів/коридорів, що пропонують США/ЄС та ГУАМ, зокрема транс каспійський проект «Набукко»; закріпити економічні зв'язки з партнерами на сході — Китаєм, Індією. Росія також зацікавлена в експлуатації інфраструктури, виробничого та науково-технічного потенціалів країн регіону. З ВПК Росії кооперовані численні підприємства регіонів. Одночасно зростає його значення для безпеки російського Далекого Сходу.

Водночас, Москва не може ігнорувати той факт, що ЦА й Південний Кавказ стали зоною суперництва низки зовнішніх гравців, в тому числі Китаю, США, ЄС, Індії, Пакистану, Ірану, Афганістану, Туреччини, Японії, Саудівської Аравії.

Проекти видобування й транспортування енергоресурсів з регіонів Кавказу та ЦА визначають схему військово-політичного перерозподілу (присутність НАТО та військова операція в Афганістані), а також загальну геополітичну ситуацію в Кавказькому та Центрально-азійському регіонах.

Відтак, із стратегічної точки зору контроль над ЦА та Південним Кавказом створює можливості для впливу на ситуацію на Середньому Сході, де розташований Іран, й в Південній Азії, де межують дві ядерні держави Індія і Пакистан, а також вона примикає до двох регіональних зон тривалої нестабільності — Афганістан та Ірак.

В такому середовищі головним інтересом Росії в ЦА й на Південному Кавказі є забезпечення мінімальної стабільності в даному потенційно нестабільному регіоні. Головною загрозою є перспектива політичної дестабілізації в одній або низці країн регіонів, що може призвести до падіння існуючих режимів й перемозі радикальних ісламістів тощо.

Важливою особливістю реалізації інтересів Росії в суміжних регіонах є політика Китаю та США/НАТО. Як визначає російський дослідник Ю.Морозов, майже в усіх галузях багатостороннього й двостороннього співробітництва Росії із країнами ЦА та Кавказу Сполучені Штати виступають як її прямий конкурент. Стратегічні цілі й задачі Росії й Вашингтона у регіоні часто протилежні, між ними постійно проходить прихована боротьба за посилення свого впливу.[6] При цьому, автор вважає, що американська антитерористична операція в Афганістані в цілому відповідає інтересам Росії в частині недопущення зростання впливу міжнародних терористів й ісламістських радикалів в ЦА й їхнього проникнення на територію РФ.

Важливо відзначити, що в ЦА тривають процеси становлення системи регіональної безпеки, а на сучасному етапі вона багаторівнева, суперечлива й нечітка. Фактично, з одного боку військова стабільність в ЦАР підтримується за рахунок антитерористичної операції в Афганістані й системою двосторонніх відносин США/НАТО із Казахстаном, Таджикистаном, Киргизстаном та іншими країнами регіону. З іншого боку, відповідальність за безпеку ЦА несуть сили ОДКБ, члени якої не беруть участі у військовій складовій місії «Міжнародних сил сприяння безпеки в Афганістані» (ISAF) й надають допомогу лише щодо транзиту вантажів, з акцентом на їх невійськовий характер, а також ШОС (організація універсального характеру). Таке становище, на думку окремих експертів, сприяє збереженню перманентної загрози поширення викликів з Афганістану на сусідні з ним держави.[7]

За висловлюванням Президента І.Карімова, в регіоні склалася «стратегічна невизначеність» [8], це означає, що питання безпеки вирішуються в рамках численних міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, ОЦАС, СНД, НАТО, ШОС, ОІК, а також в рамках двосторонніх відносин. Вони дублюються, демонструють розрізненість підходів у вирішенні проблем безпеки регіону. Так, наприклад, Росія прагне не помічати американських ініціатив в галузі безпеки, в США (НАТО) віддають перевагу співпраці з державами ЦАР в розріз російським пропозиціям та їхніх колег по ШОС та ОДКБ. Важливо, що держави регіону виступають переважно не як рівноправні партнери, а у якості об'єктів докладання різноспрямованих зусиль.

На думку автора, в перспективі навряд чи один зовнішній гравець (в тому числі і Росія) отримає можливість для монопольного впливу на ситуацію в регіоні. Це обумовлено в першу чергу, тим, що держави ЦАР й Кавказу переважно орієнтуються у своїй військовій та зовнішній політиці на декілька зовнішніх партнерів. Вони позитивно сприймають іноземну присутність в економічній та безпековій сферах. Тому вплив партнерів на внутрішньополітичну і зовнішньоекономічну, військову орієнтацію країн регіону є, в цілому, збалансованим. Хоча без сумнівно США, країни ЄС та НАТО нарощуватимуть свою присутність й участь у справах ЦА та Південного Кавказу в економічних, воєнних та інших сферах взаємодії, маючи достатню кількість фінансових ресурсів й новітні технології в енергетичній сфері. Росія ж має геополітичну перевагу в даних регіонах. Це означає, що вона є природним і постійно діючим фактором у справах регіону: через союзницькі зв'язки, багаторівневість економічного співробітництва в рамках ЄвраАзЕС і ШОС, воєнної взаємодії в ОДКБ, кооперацію із США/НАТО в рамках програми «Партнерство заради миру», співпрацю із Китаєм, Індією та Іраном в рамках ШОС Росія отримує можливість для маневру в умовах зміни ситуації в регіонах.

І нарешті, можливість розгортання відкритої конфронтації між Росією, США та Китаєм через вплив в регіоні ЦА та Кавказу є малоймовірною, оскільки КНР та РФ вважають для себе життєво важливим підтримку позитивних відносин із Заходом. З іншого боку, незважаючи на заяву віце-президента США Дж.Байдена на конференції в Мюнхені у 2009 р. про те, що Вашингтон виступає проти будь-яких «сфер впливу», схоже, що Москва готова розвивати не лише повномасштабне співробітництво із Сполученими Штатами у забезпеченні безпеки в Афганістані, наприклад, але і піти на інші компроміси із Вашингтоном за умови визнання за нею ведучої ролі на пострадянському просторі з боку Вашингтону. Американський дослідник Ю.Сігов переконаний, що конфронтація між США, Росією та Китаєм з приводу Центральної Азії взагалі не є актуальною, через відсутність стратегічної ваги регіону для регіональних та глобальних стратегій цих гравців, а також через таку «багатовекторну» політику країн ЦА та Південного Кавказу, що грає на суперечностях. [9] Варто також відмітити, що розгортання конфронтації для ЦА означатиме

підрив несталої системи регіональної безпеки, а це суперечить інтересам всіх гравців в регіоні.

Метою військово-політичного співробітництва Росії в ЦА протягом 2000-х рр. є встановлення відносин союзництва та стратегічного партнерства з країнами регіону на двосторонній основі та в рамках багатосторонніх форумів.

На сучасному етапі Москва демонструє рішучість відновити свій вплив на території ЦА та Кавказького регіонів. Крім багатостороннього пакту по створенню ОДКБ у 2002 р. Росія заключила двосторонні угоди з усіма центральноазійськими країнами (за винятком Туркменістану, тут більше економічних важелів впливу), що передбачають політичні консультації, спільні стратегічні оцінки, спільне військове планування й проведення операцій. Вона підписала такі угоди з Киргизстаном у жовтні 2001 р. та Казахстаном в червні 2003 р. Договір з Узбекистаном Москва підписала в листопаді 2005 р., а перед цим підписала меморандум про військову та технічну допомогу, що відкрив доступ Росії до десяти узбецьких повітряних баз. Позиції Росії сильно укріпилися із ліквідацією військових американських військових баз в Узбекистані й вступом цієї країни до ОДКБ 16 серпня 2006 р., довготермінові контракти на закупівлю газу Росії з Узбекистаном, заключні у 2008-2009 рр. дозволяють Росії посилити контроль над постачанням газу в Європу. Також Росія зуміла підписати низку нових угод із Ташкентом в галузі озброєнь й забезпечити співробітництво між військовими відомствами обох країн, що поглибило відносини військово-політичного співробітництва й створило умови для впливу на формування оборонної політики Узбекистану.

Росія почала дипломатичний наступ на Казахстан. Візит президента Росії Д.Мєдвєдєва в травні 2008 р. до Казахстану мав своєю метою дати новий імпульс співробітництву між цими країнами, основні напрямки якого були закладені в Декларації про розширення та поглиблення російсько-казахстанського співробітництва від 20 січня 2005 р.[10] В заяві, підписаній за результатами зустрічі на найвищому рівні в Астані, відмічається, що «Росія і Казахстан мають намір поглиблювати зв'язки та укріплювати співробітництво в оборонній й воєнно-технічній галузях, розглядаючи їх у якості важливої складової обопільного стратегічного партнерства в інтересах підтримання регіональної і глобальної безпеки», і обидві держави тісно співпрацюватимуть в інтересах забезпечення «надійної спільної оборони в рамках спільного воєнно-стратегічного простору» [11]. Одразу після цього Росія та Казахстан оголосили про введення в дію нового плану спільних дій щодо поглиблення співробітництва в галузі безпеки. В липні 2008 р. міністри оборони обох країн А.Сердюков та Д.Ахметов підписали протокол про проведення спільних військових навчань у 2009-2011 рр., що незважаючи на багатовекторність зовнішньої політики Астани, дозволить Росії користуватися можливістю зближення з Казахстаном й почати проводити більш активну політику в цій країні.

Нова політика активної присутності Росії в регіоні підкріпилася відкриттям першої російської військової бази за межами країни після розпаду СРСР в м. Кант на території Киргизії (на ній розміщено п'ять штурмовиків Су-25 і чотири учбово-тренувальних легких штурмовика Л-39, а також від 350 до 500 осіб обслуговуючого персоналу; в планах розгортання семи винищувачів-бомбардувальників Су-27 і двох вертольотів Ми-8, чисельність персоналу подвоюється [12]), а згодом посилити свій вплив на рішення Киргизстану щодо закриття військової бази США в м. Манас у 2009 р. (Росія пропонувала за закриття американської військової бази Киргизстану 300 млн. дол. грошима і ще 1,7 млн. дол. інвестиціями, а президент К.Бакієв запросив підняття ставки оренди за базу від США за одними джерелами до 100 млн. дол. на рік [13], за іншими — до 200 млн. дол. США щорічно, а остаточно рішення про виведення бази прийнято після вимог США подовжити

оренду бази терміном на 30 років). Хоча база в Канті укомплектована Росією, вона є авіаційним компонентом сил швидкого реагування ОДКБ в центрально-азійському регіоні.

Росія також посилила свою присутність в Таджикистані, оголосивши в червні 2004 р. про постійне базування 201-ї мотострілкової дивізії. Вона, як і база в Канті, стала повітряним прикриттям КСШР й головним перевалочним пунктом на випадок виникнення необхідності швидкої доставки додаткових підрозділів військових. В червні 2006 р. на сочинській зустрічі В.Путіна та Е.Рахмонова були досягнуті домовленості про розвиток багатостороннього співробітництва між Росією й Таджикистаном, в тому числі відносно військової присутності РФ в цій країні.[14]

При цьому держави ЦА не орієнтовані жорстко на Росію. Про їхню багатосторонню військову дипломатію ми вже зазначали, і зовнішня політика цих країн координується доволі приблизно. Так, всі країни, включаючи Росію, беруть участь в програмі НАТО «Партнерство заради миру». У Казахстану індивідуальна програма партнерства з НАТО й активне військове співробітництво із США. Він отримує американську допомогу у будівництві невеликого військово-морського флоту на Каспії. Невеликий контингент казахських інженерів обслуговує сили коаліції в Іраку. Після 2001 р. Казахстан надав військово-повітряним силам США право використовувати три літовища на півдні країни. За результатами візиту голови Центрального командування військ США генерала Петреуса Д., що відповідає за ведення бойових дій в Іраку й Афганістані, на початку 2009 р., було отримано домовленості щодо збільшення кількості казахських військовослужбовців у військових навчальних закладах США, закупки Казахстаном спільного американського озброєння, проведення спільних навчань, продовження сприяння військам НАТО при перевезенні невійськових вантажів, що транзитом йдуть до Афганістану, а також Казахстан отримав пропозицію щодо повномасштабної участі казахської сторони в операції в Афганістані. Питання про відкриття нових американських баз на території цієї країни не обговорювалося.[15]

В квітні 2008 р. Узбецький президент І.Карімов взяв участь в саміті НАТО і у своєму виступі запропонував низку ініціатив, що відображають позицію Узбекистану по афганському врегулюванню: висловлена готовність до підписання із НАТО Угоди про забезпечення коридору й транзиту через свою територію невійськових вантажів через прикордонний вузол Термез-Хайратон (майже єдине залізничне сполучення із Афганістаном) й запропоновано почати переговорний процес щодо досягнення миру і стабільності в Афганістані у форматі «6+3» (повноважні представники Афганістану плюс США, Росія і НАТО).

Отже, очевидно, що укріплення військового вектору кооперації країн ЦА із США і НАТО є природним процесом, із яким має рахуватися Росія у проведенні своєї військової політики в даному регіоні. Безсумнівно, сильною стороною позицій Росії в цьому регіоні є наявність сформованих економічних й військових важелів впливу на держави ЦА й Кавказу. Слабкою стороною позиції Росії в регіоні є непослідовність зовнішньої політики Росії взагалі і в регіоні зокрема. До слабких позицій Росії можна віднести й її прагнення вирішувати суперечливі питання в регіоні силовими методами, що природно насторожує держави регіону і підштовхує до пошуку гарантій з боку інших гравців. До речі, як вже зазначалося, акцент Росії на економічну стратегію в регіоні має в основі, так звані, механізми «м'якої сили», принаймні до 2008 р. на цьому наполягали представники російського керівництва й зовнішньополітичної спільноти.[16] Події серпня 2008 р. в Грузії, на думку автора, подали сигнал сусіднім країнам Південного Кавказу та ЦА, а також зовнішнім гравцям, що спроби обмеження впливу Росії в цих регіонах не будуть отримувати у відповідь лише «м'яку політику» та енергетичний шантаж, — військові, силові методи також розглядаються формою утвердження своїх інтересів.

Очевидно, що саме в цьому контексті полковник А.Маруєв підкреслює неможливість вирішення завдань економічних інтересів та освоєння вуглеводневих ресурсів Каспійського регіону без відповідного воєнно-політичного супроводження[17].

В ситуації, що склалася після подій в Південній Осетії та Абхазії у серпні 2008 р., двосторонні угоди можуть виявитися більш ефективними, ніж багатосторонні структури на зразок ОДКБ, хоча вона може виступати спільною платформою. В такому контексті питання інфраструктури й розміщення збройних сил набуває ключової важливості. На сучасному етапі в такій постановці проблеми важливе місце посідає Кавказький регіон, оскільки після грузино-осетинського та грузино-абхазького конфліктів 2008р. Росія постала перед необхідністю постановки нових військово-політичних завдань в регіоні.

В результаті втручання Росії у конфлікти, яке по-різному оцінюється в західних і російських джерелах, головним геополітичним інтересом РФ виступає унеможливлення укріплення США у якості домінуючої сили в Закавказзі. Цей регіон відіграє роль геостратегічного перешийку між Чорним і Каспійським морями, що забезпечує панування у східній частині Чорного моря і в західній частині Каспійського. В такій розстановці сил для Росії залишається важливим не просто утримати здобуті позиції в Абхазії й Південній Осетії, але й використати дані території в якості плацдарму для подальшого поширення свого впливу на Кавказі. Очевидно, що дане завдання Росія вирішуватиме шляхом нарощування свого військового потенціалу з акцентом на якісні характеристики військової сили. Ситуація ускладнюється, по-перше, ворожим станом відносин із Грузією, яка активно співпрацює із блоком НАТО та США у військовій сфері і отримує сучасні озброєння й військову техніку; по-друге, Нагірно-Карабаським конфліктом із потенційними шляхами його вирішення; по-третє, обмеженими ресурсами для недопущення посилення впливу США в Грузії та Азербайджані; по-четверте, протидіючи посиленню позицій США в Грузії, важливо не втратити уваги до такого важливого гравця як Туреччина, що має потужний військовий потенціал і свої інтереси щодо Абхазії, Аджарії, Вірменії.

Геополітична розстановка сил на Південному Кавказі свідчить про збереження Росії в постійній військовій напрузі. Інтенсивне будівництво Заходом енергетичних і транспортних комунікацій через Азербайджан і Грузію супроводжувалося укріпленням російських позицій у Вірменії. Росія зберегла тут 102-гу військову базу в м. Гюмрі й разом з вірменськими прикордонниками охороняють її зовнішні кордони. Крім того, вірменська економіка тісно пов'язана із Росією. Як зазначалося вище, прагнення Грузії вступити до НАТО та виведення російських баз з грузинської території, у відповідності до міжнародних домовленостей Стамбульського саміту ОБСЄ та адаптованого ДЗЗСЄ 2000 р. й грузино-російських угод 2006 р.) складає військову небезпеку наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів й присутності у Чорноморському басейні ВМС НАТО, що визнається загрозою й означало б постановку під сумнів російської військової присутності у Вірменії через нездатність вирішувати Росією тактичні завдання з бази в Гюмрі з причин комунікаційної відірваності, мова йде про перекриття єдиного суходільного та повітряного коридору з Росії до Вірменії, яким постачаються військові вантажі. За заявою ведучого наукового співробітництва Вашингтонського інституту стратегічних досліджень Чагаптай С., якщо в Азербайджані американцям доцільно розмістити мобільні угрупування в їх класичному вигляді, то в Грузії США намагатимуться закріпитися монолітно — створити своєрідний буфер на підступах до Росії з півдня — і саме в цьому випадку доцільність російської присутності у Вірменії дорівнюватиме нулю [18]. Російська військова база у Вірменії припинила би бути плацдармом Росії на Південному Кавказі. Єреван змушений в такому випадку шукати інші гарантії безпеки.

Із зростанням грузино-російського протистояння протягом другої половини 2000-х рр. зростав тиск США в питанні відкриття вірмено-турецького кордону. Можна з упевне-

ністю сказати, що досягнувши цього, США фактично отримували б новий південний фронт витіснення Росії з Кавказу і далі з ЦА, й північний фронт тиску на Іран. Очевидно, що Вашингтон відводив Вірменії роль стримуючої сили для непрогнозованого зростання ваги Туреччини в регіоні, а запуск основних нафтогазових проектів у Азербайджані, під охороною військ США, поступовий перенос центру американської зацікавленості на Вірменію, можливе відкриття вірмено-турецького кордону — все це мало на меті витіснення Росії з регіону. Більше того, Вірменія — це коротший шлях транспортування вуглеводної сировини з Каспійського регіону до Європи, а заморожування карабаського конфлікту й постійний контроль над ним дають США можливість зберігати й нарощувати свою присутність в регіоні.

В такому військово-політичному середовищі військове втручання Росії у грузино-абхазький та грузино-осетинський конфлікти вирішує низку стратегічних завдань для військових цілей Росії у Кавказькому регіоні. По-перше, стало очевидно, що для захисту своїх потенційних союзників НАТО не застосовуватиме заходів військового характеру, здатних призвести до військової конфронтації з Росією. Вступ Грузії до НАТО, незважаючи на спроби США його прискорити й підписання Хартії про стратегічне партнерство із Грузією влітку 2009 р., залишається під питанням. По-друге, через підтримку незалежності Південної Осетії та Абхазії Росії вдалося уникнути комунікаційної ізольованості військової бази на вірменській території й створити можливості для відкриття нових військових баз в регіоні Південного Кавказу. По-третє, в контексті карабаського конфлікту вступ у війну Росії зменшив мілітаристську риторику в Азербайджані з приводу шляхів урегулювання цього конфлікту, в Азербайджані стали розуміти, що військовим шляхом вирішити карабаський конфлікт не можна. По-четверте, визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії стало політичним новаторством для міждержавних відносин на пострадянському просторі. Балканський досвід вирішення конфліктів продемонстрував Росії, що лише спосіб фіксації етнотериторіального розмежування може призвести до безконфліктного існування. Існує усвідомлення, що силовий примус призведе в результаті до виникнення нових регіональних та міжнародних проблем[19]. Британський експерт з питань Кавказу Томас де Ваал переконує, що Азербайджану доведеться визнати фактичну втрату Карабаху для нього, якщо Азербайджан не піде на суттєві поступки НКР щодо суверенітету.[20] По-п'яте, Росія ввела додаткові війська до Південної Осетії та Абхазії, підписала договір про створення військових баз, а це означає, що військовий шлях вирішення інтересів Грузії щодо відновлення територіальної цілісності виключається: сама Грузія не здатна протистояти Росії, а в світлі усвідомлення Заходом та США необхідності Росії у вирішенні питань афганської компанії й проблематики навколо Ірану, конфронтація щодо відновлення територіальної цілісності Грузії є малоймовірною. По-шосте, важливим висновком для НКР стала нездатність миротворців зупинити бойові дії в Південній Осетії та забезпечити безпеку населення. Спеціаліст по регіону Е. Санамян вважає, що передача третій стороні прямих обов'язків по підтримці безпеки, а з ними й конкретні території — союзникам з Росії або партнерам із Заходу — не гарантує покращення безпеки й несе в собі нові небезпеки[21]. Залучення міжнародних миротворчих сил замість карабаських не відповідає інтересам Вірменії і посилює позиції Азербайджану.

Повертаючись до питання про роль Нагірно-Карабаського конфлікту для військової політики Російської Федерації, то існують точки зору щодо небажання Росією вирішувати цей конфлікт, оскільки мінімізує природу Росії як військового партнера в регіоні, Росія втрачає важелі тиску на Південному Кавказі. Автор схильний вважати, що ані Росія, ані Захід не зацікавлені у вирішенні конфлікту, оскільки не готові відмовитися від регіону, навіть «замороженість» його на невизначений термін є більш прийнятним в контексті

транспортно-комунікаційних проектів (особливо Південь-Північ та Схід – Захід), роль яких зростає в світлі вирішення іранського та афганського питань.

В Кавказькому регіоні військова політика Росії переважно спирається на інфраструктуру, розширення якої стало можливим після 2008 р. РФ має плани по розширенню військової інфраструктури та чисельності військових баз на території новостворених держав. У вересні 2009 р. підписані угоди про військове співробітництво Росії із Південною Осетією та Абхазією. Угоди підписані терміном на 49 років з автоматичним продовження на п'ятирічні періоди. У відповідності до цих домовленостей, РФ отримує право будівництва, використання й удосконалення військової інфраструктури та військових баз. Передбачається створення спільного військового угрупування як в мирний, так і військовий час[22].

Москва планує створити військово-морську базу в абхазькому порту Очамчира. Крім того, має намір відновити колишню радянську авіабазу «Бомбора» у Гудаутському районі Абхазії, а також бази гірничого спецназу в Кодорській ущелині. За оцінками аналітиків, в порт Очамчир матимуть змогу заходити сторожеві прикордонні катери (враховуючи глибину дна в порту 3,8 м.), після днопоглиблювальних робіт порт зможе приймати десантні кораблі великого розміру. Основні ракетні крейсери ЧФ «Москва», «Керчь», «Очаков» базуватися тут не матимуть змоги. Важливим мотивом в галузі укріплення військових баз Росії за кордоном є фактор потенційного закриття бази ЧФ РФ в Севастополі у 2017 р., і поки Україна не висловлювала зацікавленості в збереженні або подовженні терміну перебування бази на території Криму. Зрозуміло, що порт Очамчира не зможе стати альтернативою Севастополю, але може стати ключовою базою матеріально-технічного забезпечення для російських військових кораблів, військово-морського спецназу та підрозділів морської піхоти. Авіабаза «Бомбора» є найбільшим літовищем на всьому Закавказзі. Москва планує розмістити на авіабазі 20 літаків, включаючи Су-27 (Flankers, за класифікацією НАТО), ескадрилью штурмовиків Су-25 (Frogfoot) і декілька військово-транспортних літаків Ан-26 (Curl). За словами представника Міністерства оборони РФ, головним завданням бази є «стримування Грузії», а також для безпеки літніх олімпійських ігор в Сочі у 2014 р.[23] З 1 лютого 2010 р. четверта військова база Міністерства оборони РФ розташовуватиметься на території Південної Осетії в двох гарнізонах — Цхинвалі та Джаві.

Чотири нові військові бази в регіоні суттєво змінюють розстановку сил, і фактично унеможливлюють відновлення територіальної цілісності Грузії. Позиція представників США, НАТО та ЄС полягає у визначенні дестабілізуючого впливу планів Росії, що може посилити конфронтацію.

Отже, у військово-політичній сфері можна очікувати загострення конфронтації у Чорноморському басейні й перерозподіл геополітичних позицій Росії та США/НАТО. Можна очікувати, що у якості стримуючого фактору для розгортання баз могло б стати відкриття американських військових баз в Грузії, мова про створення яких в морських портах Поті та Марнеулі йшла під час візиту до Грузії делегації суходільних військ США в Європі на чолі з генералом Х.Картером [24]. Існує ймовірність того, що Грузія відмовиться від планів щодо розміщення американських ВМС у випадку відмови Росії від військових баз на території Південної Осетії та Абхазії. В іншому випадку можна прогнозувати, що поява американських баз в Грузії обґрунтовуватиметься антиіранською компанією, водночас, в умовах пошуку компромісів і це питання буде на порядку денному російсько-американської стратегії щодо Ірану та Афганістану.

Стратегічними умовами вирішення інтересів військово-політичної безпеки Росії є підтримка внутрішньої стабільності в країнах Центральної Азії та Південного Кавказу. Російська Федерація вважає джерелом нестабільності не внутрішні проблеми тих або інших країн регіонів, а американську політику просування демократії та ісламізм, які, на думку

російських керівників, ведуть до підриву політичних ситуацій в країнах, можуть призвести до дестабілізації та створюють загрозу цілісності Росії. «Кольорові революції» в Грузії, Україні, Киргизстані виступають проектом по реалізації таких загрозливих явищ. Москва незмінно підтримує правлячі режими в країнах ЦА та Кавказу, зберігаючи на низькому рівні контакти з найбільш цивілізованими опонентами. Москва ніколи не розглядала питання про підрив влади зсередини, а політика США по зміні політичних режимів на користь найбільш прийнятних для співробітництва із Сполученими Штатами заради просування власних інтересів в регіоні класифікується як дестабілізуюча.[25] Росія, як до речі і Китай, демонструє підтримку існуючих правлячих кіл й чітко позиціонує своє прагнення не втручатися у внутрішні справи цих країн, що відповідає інтересам лідерів країн ЦА й Кавказу. Так, підписаний у листопаді 2005 р. договір про союз з Узбекистаном передбачає допомогу Москви Ташкенту в придушенні виступів на зразок подій в Андижані. При цьому Росія утримується від прямого втручання. М.Бордюжа, генеральний секретар ОДКБ, публічно виключив військове втручання в справи держав-членів заради попередження революцій [26]. Замість цього він запропонував ідею політичного посередництва, що здійснюється головами держав та вищими посадовими особами.

Іншим напрямком діяльності Росії в сфері військово-політичного співробітництва є стримування іноземної військової присутності й співробітництва в області безпеки з третіми країнами. Саме іноземна військова присутність на території країн по периметру кордонів Росії й співробітництво із третіми країнами в галузі безпеки новими незалежними країнами колишнього СРСР проголошено загрозою національній безпеці РФ. В той же час, саме військова операція в Афганістані, з одного боку, знищила найбільшу загрозу для РФ в особі тероризму й екстремізму, а з іншого — мала наслідком розгортання мережі військових баз на території центрально-азійських країн, поглиблення військового співробітництва з країнами ЦА й Кавказу. Вважається, що в основі рішення президента Путіна В. щодо розгортання сил США і НАТО в ЦА лежали такі стратегічні розрахунки: США прагнули розбити рух Талібан, а це відповідало меті Росії, але відсутні були можливості; усвідомлення не можливості утримання країн ЦА (наприклад, Узбекистан) від розміщення на їхній території баз західних сил; розрахунки на те, що після завершення операції Росія могла б посісти місце США в системі безпеки даного регіону, коли Росія відчує сили для домінування в регіоні.

За словами М.Маргєлова, голови Комітету з міжнародних справ Ради Федерацій, «Сполучені Штати прийшли в ЦА, тому що ми (Росія) створили там силовий вакуум. І, по суті, американці стали захищати наші південні кордони, воюючи проти талібів»[27]. Ще у жовтні 2003 р. В.Путін схвалював «ефективне співробітництво» із США в ЦА, за його словами щойно відкрита військова база в Канті й розташована в 30 км. від неї база Манас «взаємно сумісні»[28]. На середину 2005 р. позиція Москви змінилася під впливом змін у російсько-американських відносинах: Росія була задоволена закриттям американської бази в Карши-Ханабаді в Узбекистані, і позитивно сприйняла рішення президента Киргизстану 20 лютого 2009 р. про закриття військової бази в Манасі. Водночас, Росія з обережністю відреагувала на ідею розміщення в Киргизстані китайської військової бази під егідою ШОС у 2005 р., а в тому ж році досягла домовленостей з Індією про розміщення спільних російських та індійських частин на авіабазі Айні поблизу Душанбе (Таджикистан). З точки зору Росії, США можуть піти з регіону, а Китай залишиться на довго, Індія ж єдина з великих держав, якої можна не боятися. Тренін Д. переконаний, що Росія керується міркуваннями щодо появи Індії в регіоні у якості фактора його безпеки дозволить применшити зазіхання Китаю[29]. Автор би хотів відзначити, що Сполучені Штати також розглядають можливість применшення амбіцій Росії та Китаю в регіональній розстановці сил за рахунок стратегічного партнерства з Індією.

Основним механізмом військово-політичного співробітництва Росії в ЦА є намагання консолідації системи безпеки під власним керівництвом через ОДКБ та ШОС. Забезпеченню інтересів Росії в ЦА може сприяти створення розширеної системи безпеки в регіоні. Ця система має стати не полем зіткнення інтересів держав, що входять в організацію, за участі РФ та інших акторів, а має сприяти налагодженню взаємодії по нейтралізації загроз.

Висновки: В межах регіонів Південного Кавказу та Центральної Азії для РФ важливо через військово-політичні механізми забезпечити мінімізацію військових небезпек й забезпечення економічних інтересів в країнах пострадянського простору й в суміжних регіонах.

Стратегічними умовами вирішення інтересів військово-політичної безпеки Росії є підтримка внутрішньої стабільності в країнах Центральної Азії та Південного Кавказу. Російська Федерація вважає джерелом нестабільності не внутрішні проблеми тих або інших країн регіонів, а американську політику просування демократії та ісламізм, які, на думку російських керівників, ведуть до підриву політичних ситуацій в країнах, можуть призвести до дестабілізації та створюють загрозу цілісності Росії.

Важливою особливістю реалізації інтересів Росії в суміжних регіонах є політика Китаю та США/НАТО.

Метою військово-політичного співробітництва Росії в ЦА протягом 2000-х рр. є встановлення відносин союзництва та стратегічного партнерства з країнами регіону на двосторонній основі та в рамках багатосторонніх форумів.

На сучасному етапі Москва демонструє рішучість відновити свій вплив на території ЦА та Кавказького регіонів. Крім багатостороннього пакту по створенню ОДКБ, Росія заключила двосторонні угоди з усіма центральноазійськими країнами, що передбачають політичні консультації, спільні стратегічні оцінки, спільне військове планування й проведення операцій.

В Кавказькому регіоні військова політика Росії переважно спирається на інфраструктуру, розширення якої стало можливим після серпня 2008 р. РФ має плани по розширенню військової інфраструктури та чисельності військових баз на території новостворених держав. Ані Росія, ані Захід не зацікавлені у вирішенні Нагірно-Карабаського конфлікту, оскільки не готові відмовитися від регіону, навіть «замороженість» його на невизначений термін є більш прийнятним в контексті транспортно-комунікаційних проектів (особливо Південь-Північ та Схід – Захід), роль яких зростає в світлі вирішення іранського та афганського питань.

Важливим напрямком діяльності Росії в сфері військово-політичного співробітництва є стримування іноземної військової присутності й співробітництва в області безпеки з третіми країнами. Основним механізмом військово-політичного співробітництва Росії в ЦА є намагання консолідації системи безпеки під власним керівництвом через ОДКБ та ШОС.

Література:

1. Тренин Д. Россия и Центральная Азия: интересы, политика, перспективы / Румер Е., Тренин Д., Хуашен Чжао. Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. — М.: Новое издательство, 2008. — С. 87
2. Legvold R. Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan and Central Asian Nexus. — Cambridge, MA: MIT Press, 2003. — P. 195-196
3. Zviagel'skaya I. Russia and Central Asia: Problems of Security / Central Asia at the End of Transition / ed.by Rumer B. — Armonk, NY:M.E. Sharpe, 2005. — P.71-72

4. Oliker O., Crane K., Schwartz, Yusupov C. Russian Foreign Policy: Sources and Implications. — RAND: Santa Monica, 2009. — P.95
5. Olcott Martha B. Central Asia's Second Chance. — Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2005. — P. 98 (193)
6. Морозов Ю. Влияние политики ведущих государств мира на трансформацию военно-политических отношений в Центральной Азии // Америка и Россия в XXI веке. — http://www.rusus.ru/print.phd?id=144
7. Oliker O., Shlapak D. Interests in Central Asia: Policy Priorities and Military Roles. — Santa Monica, Calif.: Rand Corporation, MG-338-AF, 2005. — P.37-39
8. Толипов Ф. Концепция коллективной безопасности в центральноазиатском контексте // Информационно-аналитическое агенство МиКю — http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=501522
9. Сигов Ю. Соперничество или сотрудничество? России, США и Китаю нет особого смысла бороться друг с другом за влияние в Центральной Азии // Информациооно-аналитическое агенство МиК.— http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=502418
10. Декларация о расшиении и углублении российско-казахского сотрудничества от 20 января 2005 г.
11. Заявление по результатам встречи на высшем уровне президентов Казахстана и Российской Федерации // www. kremlin.ru
12. Сидоров О. Российская политика в Центральной Азии // Независимый обозреватель стран Содружества. — 2005. — 14 марта. — С.3
13. Сигов Ю. Базовые волнения // Информационно-аналитическое агентство МиК. — http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=501077
14. Гегелашвили Н. Процесс глобализации Центральной Азии и интересы России // Россия и Америка в XXI веке. — http://www.rusus.ru/print.php?id=159
15. Сигов Ю. Базовые волнения // Информационно-аналитическое агентство МиК. — http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=501077
16. Oliker O., Charlick-Paley T. Assessing Russia's Decline: Trends and Implications for the United States and the U.S. Air Forces. — Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, MR-1442-AF, 2008
17. Маруев А., Карпенко А. Военно-политические аспекты формирования интересов России на южном геополитическом векторе // Военная мысль. — 2009. — №11. — С. 13
18. Акопян В., Кивирян А. Экспансия США и «топорная политика» России на Южном Кавказе // Россия и санитарный кордон. — М.: Европа, 2005. — С.58 – 80
19. Маилян М. Поставгустовский регион: взгляд из Карабаха // Информационно-аналитическое агентство МиК // http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=502600
20. Thomas de Waal: Armenian-Turkish reconciliation proves easier than Nagorno-Karabakh settlement // http://www.panorama.am/en/society/2010/03/09/civilitas/
21. Марат Э. Роль России в Нагорно-карабахском конфликте // http://www1.voanews.com/russian/news/Analysis-and-perspectives/Russia-Karabakh-2010-01-13-81363612.html
22. Военные базы РФ за границей. Справки // РИА-новости // http://www.rian.ru/spravka/20100215/209344182.html
23. Коен А. Россия планирует создать три военные базы в Абхазии // http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=501410
24. Миркадыров Р. США собираются создать базы в Грузии // http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=501272

25. Апрасидзе Д. Россия и ее соседи: судьба буферной зоны. Взгляд с другой стороны // Информационно-аналитическое агенство МиК. — http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=502523
26. Апрасидзе Д. Россия и ее соседи: судьба буферной зоны. Взгляд с другой стороны // Информационно-аналитическое агенство МиК. — http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=502523
27. Ivanov S. Russia Must Be Strong // Wall Street Journal. — 2006. — 11 January
28. Цит. по Тренин Д. Россия и Центральная Азия: интересы, политика, перспективы / Румер Е., Тренин Д., Хуашен Чжао. Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. — М.: Новое издательство, 2008. — С.108
29. Заявление Путина В. в Канте, 23 октября 2003 // http://www.president.kremlin.ru
30. Тренин Д. Россия и Центральная Азия: интересы, политика, перспективы / Румер Е., Тренин Д., Хуашен Чжао. Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. — М.: Новое издательство, 2008. — С.109

Бойченко О.М.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

The offered article lights up the question of co-operation of military industry of European union's countries as an important direction of strengthening like a supranational formation. Also author shows the contradictoral moments which arise up as a result of the noted transformations and the positions of countries and their actions in the branch of creation the structure of general units of military and industrial division. At the end of the article the the features of industrial integration of European Union in military sphere are described.

Головним питанням даної публікації є, насамперед, спроба автора показати ті напрями та тенденції розвитку й функціонування складових елементів військово-промислової кооперації країн Європейського союзу, які мають місце на сьогоднішній день.

Відповідно, актуальність даної проблеми полягає в тому, що фактично з посиленням ролі Європейського Союзу як політичного та економічного гравця у світовій політиці поступово на перший план виходить також питання автономності об'єднання у військовій сфері, а провідним питанням, виходячи з зазначеного, є якраз формування цілісної структури військово-промислового комплексу ЄС з метою нівелювання наявного розриву у галузі озброєнь та військових технологій у порівнянні зі США, які наразі являються диригентами у сфері формування військової політики НАТО, бувши в той же час гарантом безпеки ЄС. Тому питання формування спільного європейського військово-промислового комплексу є предметом вивчення багатьох дослідників як іноземних, так і вітчизняних. В цьому контексті актуальними для детального вивчення проблеми формування інституційного рівня як військово-політичної структури ЄС в цілому, так і підструктури військово-технічного співробітництва зокрема є дослідження О.Їжака, М.Носова, О.Бодрука, Й.Варвіка, Д.Кульмі, Ф.Газдага. В той же час, питання структури ВПК ЄС, його компонентів, стану співпраці та напрямків досліджень найкраще описані в роботах І.Іванова, П.Чао, К. вон Вог'ю.

Виходячи з зазначеного, автор публікації ставить за мету дослідити, по-перше, сучасний стан національних військово-промислових комплексів країн ЄС, по-друге, динаміку створення об'єднань військово-технічного співробітництва на комунітарному рівні, по-третє, ступінь автономності європейських військово-промислових об'єднань від структур НАТО.

Формування військово-промислового комплексу Європейського Союзу проходить в умовах, коли традиційні країни-імпортери озброєння цілеспрямовано здійснюють політику закупівлі в відповідності до давніх корпоративних зв'язків та визначення постійного експортера, в той час як поява нового сегменту на ринку озброєнь, яким наполегливо хоче стати Європейський Союз, являється дратівливим фактором для «китів-старожилів»

---

* здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Науковий керівник: доц. Мінгазутдінов І.О.

© Бойченко О.М., 2009

даної галузі, якими традиційно вважають США та Росію. Проте, незважаючи на конкурентне протистояння, політичний та економічний тиск, а в деяких випадках і відвертий скептицизм, ВПК Європейського Союзу поступово «стає на рейки» і зміцнює свої позиції на внутрішньому ринку озброєнь, а в деяких випадках навіть витісняє конкурентів і на зовнішньому.

Разом з тим ВПК ЄС, що створюється в інших історичних умовах, чим американський чи, як раніше, радянський, і такий, що спирається на інтеграцію відразу багатьох держав, має свої особливості, проблеми та виміри.

Однією з найбільш логічних та очевидних причин ескалації потужності оборонних приготувань Брюсселю експерти зазвичай називають небажання міцніючого в політичному та економічному плані Європейського Союзу знаходитись в залежності від США в галузі військових можливостей, як це було, і мабуть, частково є до цього часу. «Визначальним технічним викликом в справі формування власної та надійної обороноздатності Європи, - писав, наприклад, лідер ліберально-демократичної фракції Європарламенту Г.Ватсон, - являється необхідність нівелювати той розрив, що виник в результаті нашої більш ніж п’ятдесятирічної залежності від США в галузі озброєнь та військової інформатики, причому практично по всіх їх компонентах». ЄС нерідко залишається відомим по відношенню до США при прийнятті стратегічних рішень. До цих пір він не має доступу до частини військової інфраструктури НАТО (яка контролюється США одноосібно), що наглядно проявилось як під час операції на Балканах, так і під час операції спецсил ЄС «Артемізія» в Конго. Це все сприймається в Брюсселі як знак слабкості та несамостійності власної зовнішньої та оборонної політики. На думку військових аналітиків, Європа начисто програє «гонку озброєнь» американським корпораціям. Не дивно - оборонний бюджет США на 2003 рік складає 390 мільярдів доларів. Сукупний військовий бюджет п'ятнадцяти країн Євросоюзу більш ніж в два рази менше - 160 мільярдів. Наприклад, у 2002 році американський уряд вклав в розробки нових військових технологій 100 мільярдів доларів, європейці - не більше 40. Після 11 вересня корпорації «Боїнг» і «Локхід-Мартін» одержали від американського уряду додаткові замовлення і тепер успішно витісняють з ринків європейських конкурентів. Вони пропонують ціни свідомо нижче, ніж можуть дати будь-які виробники Старого Світу, що не мають такої могутньої державної підтримки. Навіть спільний загальноєвропейський проект військово-транспортного літака А-400М залишається як і раніше в кресленнях: не вистачає грошей для завершення власних розробок. Тому замість французьких новий лайнер швидше за все оснастять американськими моторами - так дешевше. Звичні для європейських виробників ринки збуту озброєнь один за іншим «здаються» заокеанським оборонним корпораціям. Нарешті, науково-промисловий потенціал ЄС останнього часу було помітно ослаблено політично мотивованим поглинанням їм економічно слабких країн Центральної, Східної та Південної Європи, і для того, щоб досягти ВВП на душу населення таку ж, як і в США, ЄС потрібно не менше, ніж 120 років, а отже про істотний рівень підняття конкурентної спроможності в найближчий час не може бути й мови.

За даними Асоціації аерокосмічної та оборонної промисловості ЄС (АСД), ядро сучасного ВПК Євросоюзу формує близько 800 фірм з загальною зайнятістю в 615 тис. чоловік і обсягом продаж більше 100 млрд. євро на рік. Їх загальний портфель замовлень на 2004 рік склав близько 148 млрд. євро, число субпідрядників (включаючи малий та середній бізнес) доходить до 80 тис., де, в свою чергу, зайнято близько мільйона чоловік.

Зрозуміло, це не йде ні в яке порівняння з військово-промисловим комплексом США, де продовжує діяти порівняльна формула «2-4-8-16», що показує в рази відставання ЄС від США за об’ємами держзакупівель військової техніки, бюджету військово-космічних науково-дослідних розробок, загальному об’єму фінансування на дослідження та розробки

і по оборонним держзакупівлям загалом. Принципово важливо є також, що ВПК США базується на єдиному ринку озброєнь в країні, тоді як в ЄС цей ринок розрізнений, тільки ще складається як єдине ціле, недостатньо технічно стандартизований. Так, наприклад, 85 % всіх ресурсів галузі до сих пір формуються, розподіляються й управляються не через Брюссель, а в рамках національних програм окремих країн-членів ЄС4.

Тим не менше, й ВПК ЄС не варто недооцінювати, особливо якщо врахувати ряд деяких його специфічних особливостей.

Так, **по-перше,** він давно вже перейшов за межі колишніх основних західноєвропейських виробників озброєння – Франції, Великобританії та Німеччини. На даний момент активно мілітаризувалась промисловість Італії, Іспанії, Нідерландів, Бельгії, Данії. На основі технологічних кооперацій в число виробників авіакосмічного обладнання ввійшли майже всі країни ЄС. Тому бельгійські фірми зарекомендували себе випуском авіакомпонентів, електроніки, стрілецької зброї, композитів, малих ракет, датські – виробництвом радарів, фюзеляжів, послуг військових інженерів, грецькі – авіакомпонентів, електроніки, ремонтом літаків та гелікоптерів. Немає також різниці між країнами НАТО та традиційними нейтралами. Швеція виробляє в рік зброї на 35 млрд. крон і експортує на 14 млрд. крон. Щонайменше 8 її фірм, включаючи «Сааб» та «Вольво», випускають винищувачі, гармати, бойові машини піхоти, електроніку, гелікоптери, сенсори, амуніцію і т.д.

В свою чергу, Фінляндія випускає бойові машини піхоти, авіакомпоненти та іншу військову техніку на суму близько 210 млн. євро на рік, а її провідна військово-промислова фірма «Патрія» акційно пов'язана з потужним військовим консорціумом ЄС «ЄАДС» і має свої філіали в США, Великобританії, Швеції, Німеччині та Естонії5.

По-друге, при значній орієнтації на продукцію подвійного та цивільного призначення, багато компаній залишають в своїй структурі невійськові підрозділи, або ж частково завантажують такою продукцією військові. Наприклад, французький військовий концерн «Таліс» випускає також засоби інформатики, судна (на 2 млрд. євро на рік), «Сааб» та «Вольво» – автомобілі.

По-третє, ВПК ЄС до цього часу в значній мірі являється одержавленим. Багато його підприємств являються або бюджетними, або належать державі на паях, причому багато де з контрольним пакетом акцій, і в найменшій мірі являються приватизованими. Наприклад, в руках французького уряду знаходиться 97,224 % авіамоторобудівельної фірми «СНЕКМА», 33,4 % акцій «Таліс», 15 % - «ЕАДС». Велика частка держави в компаніях «Техспейс» (Бельгія), «Патрія» (Фінляндія), «Хеленник» (Греція). Держава покриває в ЄС 45% видатків на військово-наукові розробки в сфері космічних досліджень (США – 33 %, Японія – 26%).

Визначальним моментом залишається і національна розрізненість в сфері закупівель і дубляж в розробці систем озброєнь з-за наявності відповідної кількості військових відомств, різних як по можливостям, так і за потребами.

Нарешті, поступаючись в могутності військовим підрядникам США, і самі компанії ЄС можуть поки що забезпечити своїм клієнтам лише вузькопрофільні запропонування як по тематиці, так і за географією виробництва. Зазвичай це концентрація сил на окремих, проривних проектах («Аеробус», система космічного зв'язку та навігації «Галілео», проекти «Єврофайтер», «Єврокоптер» і т.д.), а із 500 компаній ЄС, що здійснюють військово-наукові розробки в сфері космічних досліджень 55 % досліджень приходиться всього на 20 фірм, причому тематично вони на 67 % спрямовані всього на чотири сектори науки і техніки.

Цікавим калейдоскопом всіх цих особливостей є найбільш могутній військово-промисловий консорціум ЄС «ЕАДС». Створений в 2000 році, він має оборот в 30 млрд. євро, 100 тис. зайнятих робітників, 70 підприємств та 35 філіалів за кордоном. Його власни-

ками є німецький «Даймлер-Крайслер» (30 % акцій), французький «Лагардер» (15 %) і уряд Франції (15 %), іспанська «СЕПІ» та індивідуальні партнери. «ЕАДС» складається з відділень «Ербас», військово-транспортної авіації, аеронавтики, космосу, систем оборони та безпеки. Під управління двох штаб-квартир в Парижі (стратегія, маркетинг, правове забезпечення) та в Мюнхені (фінанси, комунікації) він виробляє гелікоптери «НХ-90» і «Тайгер», літак ВМС «Дельфін», військово-транспортні літаки «С-295» і «СН-235», радари, телекомунікаційне обладнання, займає друге місце в світі з випуску керуючих ракет, працює на перспективу над винищувачем «Єврофайтер», гелікоптером «Єврокоптер», військово-транспортним літаком «А400М» (з гарантованим пакетом замовлень в 180 машин), поставляє компоненти літаків «АВАКС» і «Ф-4», входить в консорціум з управління «Галілео». Одночасно він же виробляє весь модельний ряд «аеробусів» (на авіасалоні в Ле-Бурже в червні 2005 року «ЕАДС» узгодив замовлення ще на 280 своїх машин проти 146 у «Боінга») , обладнання для транспорту, зв'язку, інформатики і т.д.

Варто зазначити, що утворення спільних оборонних компаній і загальна інтернаціоналізація оборонного виробництва - явище характерне, передусім, для космічної й електронної галузей. Виробництво озброєнь і військової техніки для сухопутних сил і флоту зберігає переважно національний характер. Причиною цьому є велика номенклатура, як правило, специфічної для різних армій і флотів продукції (що складалась протягом багатьох століть військового розвитку в Європі), висока спеціалізація підприємств і невелика частка цивільної продукції (тобто цілковита залежність від державних замовлень).

За відсутності природного спільного замовника - єдиного оборонного відомства з єдиним оборонним бюджетом - європейські країни створили кілька механізмів, що координують виконання міждержавних програм озброєнь. Найбільш важливі з них такі:

• Організація спільної кооперації з озброєнь (відома за французькою назвою Organization de Cooperation Conjointe en Matiere d'Armement, OCCAR);

• агенції НАТО з координації розробки і виробництва систем ППО NAMEADSMA, літаків Tornado і Typhoon (NETMA), гелікоптерів NH-90 (NAHEMA) і зенітних систем Hawk (NHMO);

• Західноєвропейська організація з озброєнь (WEAO).

Єдине європейське агентство озброєнь з'явилось порівняно недавно. Міністри закордонних справ ЄС на своєму засіданні в Люксембурзі 14 червня 2004 року схвалили утворення Європейського Агентства з питань оборонних засобів, закупок, досліджень.

Згода щодо остаточного схвалення діяльності Агентства була досягнута на прикінцевій фазі переговорів, коли були узгоджені проблеми, на яких наполягала Португалія. При цьому офіційний Лісабон заперечував проти положення, яке надавало змогу військово-розвинутим країнам (Британія, Німеччина та Франція) право ініціювати проекти, до яких залучення інших країн могло б відбуватися тільки за запрошенням.

Також суперечливі дебати точилися між Францією та Британією навколо того, чи надавати дозвіл третім країнам підключатися до діяльності Агентства, а також, наскільки автономним буде його діяльність від міністрів закордонних справ та оборони країни ЄС.

Нове Агентство, посилання на яке передбачено в тексті проекту Конституції ЄС, буде займатися проблематикою поглиблення досліджень в галузі озброєнь, спільного закупок, а також розвитку ринку військової техніки. Структурою ЄС (завдяки інкорпорації ним ЗЄС) можна вважати також Західноєвропейську організацію з озброєнь, проте її діяльність обмежена дослідженнями. На сьогодні ця організація виконує кілька міжнародних проектів, ціна яких становить близько 3 відсотків від суми, яка загалом витрачається на військові дослідження в європейських країнах.

Агенції НАТО мають вузьку спеціалізацію і не призначені для створення на їх основі більш універсальних структур. Найбільш впливовою і універсальною організацією з ко-

ординації і управління міждержавних програм озброєнь і військової техніки в Європі слід вважати OCCAB, засновану в 1995 році за франко-німецькою ініціативою. З приєднанням Великої Британії й Італії вона налічує чотири члени. Великі шанси приєднатися до неї в найближчому майбутньому мають Бельгія, Іспанія, Нідерланди, Швеція. Хоча принципи діяльності цієї організації мають зрозумілі преференції до членів, існують механізми співпраці з іншими країнами. Зараз до компетенції OCCAH входить виконання 14 спільних європейських проектів (більше половини всіх існуючих) вартістю в десятки мільярдів доларів. Серед них - космічні системи, літаки (у тому числі новий транспортний літак A400M), кораблі, зенітні комплекси і системи для армії.

Інтернаціоналізація механізмів закупівель озброєння та військової техніки і виник¬нення транснаціональних оборонних компаній значною мірою сприяли зусиллям у напрямі створення гомогенного простору військового виробництва в Західній Європі. В цьому контексті поруч зі старими механізмами в рамках Наради національних керівників у галузі озброєнь НАТО (CNAD) варто згадати нові суто європейські ініціативи - Кодекс поведінки ЄС щодо експорту озброєнь і Рамкову угоду щодо сприяння реструктуризації і діяльності європейської оборонної промисловості.

Кодекс поведінки щодо експорту озброєнь являє собою механізм саме Європейського Союзу, реалізований в рамках його Спільної зовнішньої та безпекової політики. Кодекс прийнято у 1998 році як декларацію Ради ЄС, тобто як політичне, а не юридичне зобов'язання. Втім, він значною мірою гармонізує стосунки європейських експортерів зброї на зовнішніх ринках. Серед іншого, приміром, він передбачає, що європейські експортери не повинні пропонувати поставки за контрактами, від яких відмовився будь-який інший європейський експортер.

Підписана у 2000 році Рамкова угода - юридично зобов'язуючий міжнародний документ, який поєднав найбільші європейські країни - виробники зброї, а саме: Велику Британію, Іспанію, Італію, Німеччину, Францію і Швецію. Хоча Рамкова угода і не є механізмом Європейського Союзу, саме її появу можна вважати найбільш далекосяжним планом створення спільного європейського ринку озброєння і військової техніки через гарантування безпеки поставок, розробку міждержавних експортних процедур, взаємну охо¬рону таємної інформації, узгоджені військові дослідження і гармонізацію військових потреб. Втім, угода, згідно з назвою, має рамковий характер, тобто реальний прогрес залежатиме від конкретної реа¬лізації процедур і механізмів по кожному проголошеному напряму.

Можна окреслити ядро країн, навколо яких відбуваються основні процеси консолідації європейської оборонної промисловості: Франція, Велика Британія, Німеччина (CNAD, MEAO, OCCAR, Рамкова угода, транснаціональні оборонні ком¬панії); Італія (CNAD, WEAO, OCCAR, Рамкова угода); Іспанія (CNAD, WEAO, вірогідне членство в OCCAH, Рамкова угода, транснаціональні оборонні компанії); Швеція (WEAO, вірогідне членство в OCCAH, Рамкова угода); Нідерланди, Бельгія (CNAD, WEAO, вірогідне членство в OCCAR).

Зазначені напрями інтеграції оборонної промисловості країн ЄС - створення транснаціональних компаній, координація міждержавних програм, гомогенізація економічного простору - мають в основі спільний принцип, який можна визначити як «справедливий оборот» juste retour). Тобто повинен забезпечуватися баланс обігу фінансових і матеріальних ресурсів між країнами. Інтеграція немож¬лива за умови, коли країни поділяються на постачальників і покупців озброєння та військової техніки, і таким чином платники податків однієї країни фінансують ство¬рення робочих місць іншої, не отримуючи за це зворотних інвестицій.

Дотримання принципу just retour за сукупністю спільних програм і за роками життєвого циклу озброєнь і військової техніки становить основу діяльності OCCAR, WEAO, спільних агенцій озброєнь НАТО і є однією з базових ідей підписання Рамкової угоди. Цей же принцип регулює допуск на європейський оборонний ринок зовнішніх постачальників і часто сприймається ними як невиправданий європейський протекціонізм (хоча останній теж має місце).

Важливим фактором інтеграції європейської оборонної промисловості є поступове зростання витрат на сучасне військове обладнання в бюджетах більшості європейських країн, а також залучення позадержавних коштів. Спочатку в цю галузь пішли банки («Банка ді Рома», «Ройал бенк оф Скотланд», «Банка національе дель лаворо», «Юникредито Італіано»), а потім і такі обережні інвестори, страхові та інвестиційні компанії («Пруденшл», «Стандарт лайф іншуренс») та пенсійні фонди (Національний страховий фонд Нідерландів).

Узагальнюючи вищезазначене, можна визначити таку фактичну особливість: контури військово-промислової політики ЄС, як показує аналіз наявної інформації, мають три основні особливості. По-перше, Євросоюз не ставить за мету вихід на рівень оборонних видатків чи оборонних держзакупівель США (що вважається неможливим на найближчий період, лише у далекосяжній перспективі), а надає перевагу концентрації сил та засобів лише на окремих, найбільш перспективних проектах військово-технічного прогресу («Галілео», «Єврокоптер», «Єврофайтер», транспортний літак А 400 М). По-друге, процес створення спільних військово-промислових форм кооперації має до цих пір дискусійний характер, оскільки інколи виникають деякі незначні суперечливі моменти на кшталт, наприклад, місцезнаходження центрального офісу новоствореного формування, структури підпорядкованості та визначення країни-представника керуючої особи/осіб, а також питання рівноправності всіх учасників проекту, не зважаючи, наприклад, на розміри країни, її географічне положення чи вагу впливу. Не останнім питанням залишається також і, в багатьох випадках, майже обов'язкове застосування в новостворених формаціях технологій «подвійного призначення». В розрізі цього, акцентована увага надається переливу створюваних військових технологій в цивільну промисловість – як для розширення ринку для оборонних компаній підрядників, так і для підвищення конкурентної спроможності економіки ЄС взагалі. Також, безумовний пріоритет буде віддаватись міжнародним (загальноєвросоюзівським) проектам, навіть в збиток національним, задля розподілення коштів та зняття фінансового тягаря з можливого недофінансування проекту на будь-якій стадії впровадження. Взагалі, за умови дотримання вищезгаданих принципів військово-промисловий комплекс ЄС, не зважаючи на існуючі проблеми, має піднятися на більш високий щабель динамічного розвитку і його майбутнє як цілісної одиниці, рівнозначного партнера у взаємовідносинах з іншими загальновизнаними лідерами – виробниками зброї (США, Росія, останнім часом Китай) може визначитись вже в найближчій час. Нарешті, по-третє, наріжним каменем спотикання може стати саме ступінь автономності спільного ВПК ЄС від структур НАТО (вважай США). Звичайно зрозуміло, що в існуючих межах фінансування національних ВПК взагалі неможливо досягти ніякого порівняння (більшість європейських військових розробок і дотепер реалізуються з залученням американських виробників озброєння, перш за все їх наукового потенціалу), але за умови серйозного підходу до визначення цілісних меж об'єднання, розумного інтегрування та раціонального перерозподілу фінансових ресурсів перш за все на найбільш перспективні спільні проекти цей ступінь може значно підвищитись.

Література

1. K. von Wogau (Ed.), The Part to European Defense. Amsterdam, 2003. 371 p.
2. Известия, 29 апреля 2003
3. K. von Wofau., Op.cit. 419 p.
4. «EurActiv». 22.05.2005
5. «Major Companies of Europe», London, 2003, Vol. 1, 984 p.Vol. 6. 339 p.
6. www. eito-com/index-eito.ntml
7. «EurActiv», 28.02.2005
8. www.eads.net «Metro», 20.06.2005.

Карпенко Н.В.*

ІЛЮЗІЇ ТА РЕАЛІЇ БРЕНДУ «УКРАЇНА»

The article concerns an actual problem of forming image of Ukraine on the world arena. Main aspects assuring creation of the long-termed and stable brand of a state in communicational and informational space are regarded. After the example of other countries main attributes of successful branding and the role of export brands in particular are shown. Real and potential possibilities of forming positive image of Ukraine in the world are shown.

Keywords: national brand, positioning, the place branding hexagon, export brands.

Стаття піднімає актуальну проблему формування іміджу України в світі. Розглянуто основні складові, які забезпечують конструювання довготривалого та стійкого бренда країни в інформаційно-комунікаційному просторі. На прикладі інших країн проаналізовані основні атрибути успішного брендінгу, зокрема, роль експортних брендів. Виявлено та проаналізовано потенційні та реальні можливості формування позитивного іміджу України в світі.

Ключові слова: національний бренд, позиціонування, шестикутник брендінгу регіонів, експортні бренди.

Статья поднимает актуальную проблему формирования имиджа Украины в мире. Рассмотрены основные составляющие, обеспечивающие формирование долговременного и устойчивого бренда государства в информационно- коммуникационном пространстве. На примере других государств показаны основные атрибуты успешного брендинга, в частности, роль экспортных брендов.Определены и проанализированы потенциальные и реальные возможности формирования позитивного имиджа Украины в мире.

Ключевые слова: национальный бренд, позиционирование, шестиугольник брендинга регионов, экспортные бренды.

Постановка наукової проблеми.

Проблема формування адекватних іміджу та бренду (власного неповторного образу) нашої держави на міжнародній арені є очевидно однією з найбільш важливих, але і досі не розв'язаних питань сьогодення. Існує достатня кількість досліджень та публікацій з даної тематики, і зрозуміло, розробка стратегії формування сприятливого іміджу України є сферою інтересів та напрацювань багатьох державних інституцій, таких як Верховна Рада, Кабінет міністрів, Міністерство закордонних справ, Міністерство освіти та науки, а також великої кількості міністерств та відомств. Однак бренд «Україна» так і залишається на сьогодні мало відомим, недостатньо сформованим та має переважно негативний окрас. Окрім науково-теоретичних напрацювань та практичних PR-заходів, що проводяться для внутрішньої та зовнішньої аудиторій, необхідним є виявлення реального під-

*здобувач кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: доц. Ю.В.Романенко

© Карпенко Н.В., 2009

ґрунтя, яке може стати базовим для системного формування цілісного позитивного образу нашої країни для власного населення та світової спільноти. На жаль, більшість українських реалій сьогодення ніяк не сприяють формуванню відповідного образу, а навпаки погіршують його. Жодна із складових розвитку та добробуту суспільства, такі як соціально-політична, економічна, екологічна та культурно-духовна – не сприяють формуванню образу нашого суспільства як прогресивного, а нашої держави – як демократичної та безпечної країни. Хаос і безладдя, безвідповідальність та корупція, беззаконня та відсутність моральних догм рік за роком погіршують імідж України в світі [3].

Однак мало що відомо стосовно позитивних складових, характерних для нашої історії, культури, а також потенційних можливостей нашої країни в економічному та науковому аспектах. Винайдення таких складових, здатних забезпечити формування адекватного та стійкого бренду «Україна» в інформаційно-комунікаційному просторі і є завданням даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми.

Рекламою в широкому смислі, і зокрема, окремих місць та регіонів займались всесвітньовідомі теоретики і практики реклами - Д.Огілві, С.Резор, Р.Рубікам, Л.Барнетт. Термін «брендінг» увійшов у політичну науку у 1990-ті роки завдяки британським вченим Саймону Енхольту [1] та Велі Олінсу. Їх дослідження залишаються основними теоретичними розробками, на які спираються сучасні дослідження в сфері брендінгу держав та націй. Серед закордонних дослідників даної тематики відзначаються дослідження Котлера Ф., Асплунда К., Рейна І. [2], Хайдера Д., Кромвела Т. Безпосереднє відношення до формування брендінгу нашої країни мають німецький вчений практик Томас Айхеліс – екс-президент Європейської конфедерації PR та розробник стратегій поліпшення іміджу деяких країн Європи і Азії та Крістіанс Розенвальдс - латвійський консультант в галузі PR [3]. Серед російських дослідників теорії брендінгу держав відомі Тарнавський В. [4], Базаров Р.[5], Музикант В. Серед українських – Мірошниченко В., Шульгіна Л.[6], Королько В. Окремо необхідно відзначити імена Дениса Богуша [7] – відомого практика в сфері формування позитивного іміджу України в світі, О.Палія [8] – політолога, автора книг з історії України, а також великої кількості публікацій, присвячених питанню історичної легітимності України в сучасному світі.

Цілі статті та постановка завдань.

Завданнями дослідження є виявлення основних складових формування потужних брендів держав в інформаційно-комунікаційному просторі та аналіз можливостей нашої держави в даному аспекті.

Ціллю статті є винайдення найбільш вигідних політико-економічних, культурно-історичних та соціальних складових розвитку та становлення нашої держави в аспекті її позиціонування в глобальному інформаційному просторі.

Невирішені наукові проблеми, яким присвячена стаття.

Стаття присвячена нерозв'язаній науковій проблемі, що стосується винайдення базових чинників для формування потужного та успішного бренду «Україна».

Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів.

Практика формування успішних брендів у глобальному інформаційному просторі свідчить, що вдалі бренди базуються не на віртуальних характеристиках, а на реальних, яскравих та позитивних фактах. По-перше, вони користуються довірою, по-друге, вони несуть у собі прагнення спільної мети – економічного процвітання, всезагального добробуту та діалогу культур. Перш за все бренди мають «втілювати у собі» правдиву інформацію – ті позитиви, про які варто інформувати світ (приклади такого позиціонування будуть представлені надалі). Девід Огілві, один із найвидатніших іміджмейкерів XX століття, розкриваючи секрети своїх успішних рекламних кампаній, констатував:

«Продавати правду вигідніше ніж неправду, оскільки вона продається багато разів, а неправда – лише одного разу».

Спроби створити вдалий бренд «Україна» чисельні, але безуспішні. По-перше, проблема полягає у їх безсистемності та віртуальності. По-друге, бренд «Україна» не асоціюється з безпекою та спокоєм. «Коли ви рекламуєте країну, - писав Д.Огілві, - слід будь-якими засобами позбавляти туристів від страхів […] Страхи можуть бути різними: страх щодо вимушених грошових витрат, страх перед іноземцями, страх перед невідомою їжею, страх щодо неможливості повноцінно спілкуватись з місцевими жителями та ін.»[9]

Як сприймається бренд «Україна» сьогодні? Найбільш поширені асоціації: «маловпливова і маловідома кризова країна», «політично нестабільна», «екологічно небезпечна (Чорнобиль)», «під впливом Росії», «високі інвестиційні ризики», корупція, «Голодомор», «помаранчева революція», «дешеві повії».[3] Отже стає зрозуміло, що виникає необхідність зміни стереотипів щодо нашої країни, а також пошук найбільш оптимальних шляхів формування позитивного іміджу України в світі.

Починаючи з часів Адама Сміта роль брендінгу країн та регіонів почала стрімко зростати. Однак завжди будь-яка держава мала сформований бренд-імідж, навіть якщо цілеспрямовано його не формувала. У суспільній і індивідуальній свідомості завжди існував набір стереотипів, що характеризував те чи інше суспільство, той чи інший етнос. Сьогодні в інформаційно-комунікаційному просторі стереотипи формуються в основному стихійно, оскільки контролювати інформацію «на виході» стало небагато складніше.

Один з найвідоміших британських фахівців з маркетингу Саймон Енхолт більш ніж 10 років займається брендінгом регіонів і держав. Сьогодні він виступає консультантом урядів багатьох країн, регіонів і окремих міст з питань публічної інформації і стратегії брендінгу, зокрема , - Великобританії (Шотландії), Словенії, Хорватії, Чеської республіки, Німеччини й Нової Зеландії, а також Всесвітнього банку, ООН, Всесвітньої Ради з туризму та подорожей, є засновником міжнародної консультаційної компанії Place-brands .[10]

«Імідж держав, що існує у свідомості більшості обивателів, найчастіше не більш ніж «відлуння асоціацій», що формувалися протягом століть, - констатує Енхолт.- Такі бренд-іміджі дуже важко змінити - деякі з них просто «заіржавіли». […] Зрозуміло, що війни, катастрофи і перемоги на кубках світу можуть мати несподіваний і безпрецедентний ефект на імідж держави, але чим більш він неочікуваний, тим він менш стійкий.» [11] Експерт стверджує, що завданням ефективного брендінгу держави або регіону є «сфокусоване відображення» дійсної, повної, своєчасної картини реальності. Крім того, процес управління брендом повинен бути не настільки ефектним і яскравим, як рутинним. Ця рутинна праця - здатність зберігати наявне сприйняття і об'єднувати різноманітні деталі в єдине й багатоманітне ціле. «Стратегія брендінгу держави, відзначає Енхолт, полягає у визначенні найбільш реалістичного, найбільш конкурентоспроможного, найбільш переконливого стратегічного бачення держави або регіону.» Експерт акцентує увагу на реалістичності, а також відзначає, що основним ресурсом більшості регіонів або так званою «брендовою есенцією» є люди, які там живуть, і продукція, яка там виробляється.»[12]

Більшістю провідних експертів в сфері брендінгу визначені основні складові, поєднання яких забезпечує можливість формування довготривалого, стійкого бренду держави в інформаційно-комунікаційному просторі [13.]

Сьогодні експортні бренди надають одну з найбільш реальних можливостей побудови і підтримки національного іміджа. Наприклад, «зроблено в Японії» означає високу якість та надійність у галузі електроніки, а «зроблено в Італії» - вишуканість та елегантність в світі моди.

Шестикутник брендінгу регіонів.

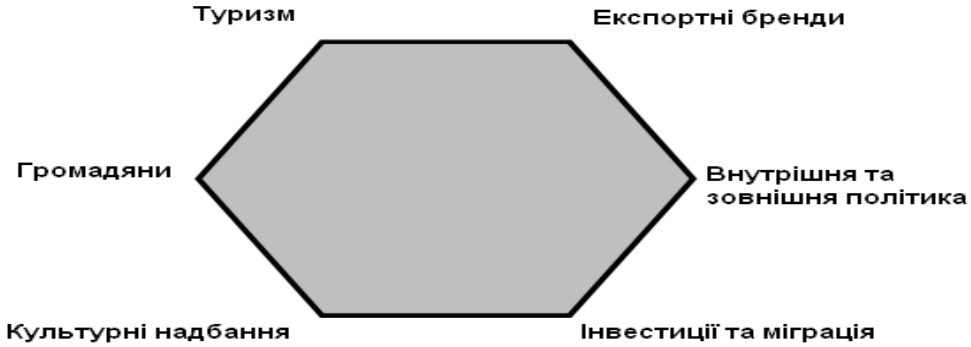

Саме Японія є одним з найбільш визначних прикладів здачі тесту на брендінг. Сьогодні товари японського виробництва, залишаючись функціонально ідентичними продукції, виробленій у інших країнах, користуються набагато більшим попитом. Якщо в 1950-60 рр. більшість європейців і американців купували японські товари тільки тому, що вони були значно дешевше західної альтернативи, то сьогодні в деяких сегментах ринку, таких як електроустаткування, музичні інструменти й засоби пересування - західні споживачі готові переплачувати за невідомі бренди, але з урахуванням того, що вони сприймаються як японські. Японія перетворилась на зразок високоякісного виробництва, передових технологій, конкурентної цінової політики, синонім стилю й положення. Британський торговець електроустаткування Диксонс назвав свій новоявлений бренд пародійним ім'ям Matsui для рівнозначності сприйняття громадськістю його бренда як японського [14].

Більшість дослідників (Саймон Анхольт, Уоллі Олінс) вбачають чіткий взаємозв'язок між рівнем брендінга товарів та послуг і потужнім національним брендом.

«Іміджи країн, які часто визначають наші переваги при придбанні того чи іншого товару, ми сприймаємо разом з якісними характеристиками, якими наділені їх товари і послуги. У нас не виникає сумнівів щодо їхньої якості, ми їм повністю довіряємо. Ось чому сильний і привабливий національний бренд – найбільш цінна перевага, яку уряд спроможний надавати своїм експортерам: це їх «безсумнівна перевага» на глобальному ринку.» [15] Наприклад, бренд Coca-Cola та Marlboro беззаперечно асоціюються з брендом США, Burberry та Rolls-Royce - з Англією, Chanel та Dior нагадують про вишуканість та смак Франції, а Ferrari та Gucci – витонченість та незрівнянність Італії. Концентрація технологій в Бангалорі завдяки галузевим лідерам - компаніям Wipro і Infosys - дозволила швидко вдосконалити бренд- імідж Індії як сучасної, інноваційної держави. Бренди Samsung, Daewoo і LG сприяли сприятливому позиціонуванню Південної Кореї, Sony і Toyota - Японії.

У свій час із метою проведення вдалої PR- кампанії Латвія визначила свої «10 об'єктів – козирів».[16] І нам необхідно сьогодні, орієнтуючись на реальні досягнення, визначити, де «Made in Ukraine» («зроблено в Україні») може виявитися нашим «козирем». Сьогодні Україна разом з іншими державами бере участь у проектах з освоєння космосу, виробляє та експортує військову техніку, експортує сільськогосподарську продукцію, володіючи 30% світових чорноземів.

За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження світу (SIPRI) у 2008 р. Україна утвердилася серед світових лідерів з експорту озброєнь і військової техніки.[17]

Більш того, Україна, як зазначалось, - держава з космічними технологіями. Практично жодна з країн Східної Європи не має такого статусу. За словами відомого українського політтехнолога, експерта у сфері стратегічних комунікацій Дениса Богуша, такими технологіями в Європі володіють тільки Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія, Росія і Україна. Зокрема, він зазначає, що …

1) « […] за версією французького Космічного Журналу серед п'яти найвидатніших радянських головних і генеральних конструкторів – четверо українців: С.Корольов, М.Янгель, В.Челомей, В.Глушко;

2) перший радянський ракетний полігон «Капустин Яр» створював і 30 років ним керував генерал Василь Вознюк (народжений на Вінниччині). Корольов доручив йому знайти місце і для нового – потужнішого – космодрому, що пізніше став відомий як «Байконур». А очолив його будівництво генерал М.Григоренко з Луганщини;

3) унікальний радіотелескоп РТ-70 у Євпаторії бере участь у найбільш передових міжнародних дослідженням космосу. Він міг би вловити, наприклад, світло від сірника на Місяці.» [18]

Крім цього сьогодні провідні українські космічні підприємства беруть активну участь у понад 50 потужних міжнародних космічних проектах. Ракетоносій Європейського космічного агентства «Вега» літає з надпотужнім українським реактивним двигуном. Для доставки вантажів на Міжнародну космічну станцію Україна разом зі США створює космічну ракетну систему «Таурус-ІІ», яка стартуватиме з американських космодромів. [18]

Всі вищерозглянуті галузі (сільське господарство, військова техніка, космічні технології) - наші сильні сторони, тому позначка «Зроблено в Україні» на подібній продукції може стати стимулом для «розкручування» наших експортних брендів, а згодом і потужного національного бренду.

Наступний кут шестикутника визначає внутрішню і зовнішню політику держави, а також відображення її в комунікаційному просторі світових ЗМІ. У даному аспекті враховується приналежність держави до різних корпорацій та організацій і поведінка лідерів у контексті стратегії брендінга держави.

Якщо Росія, зберігаючи за собою статус імперії, «сильної держави», потужної державності, «створює» безкомпромісні й ультимативні образи лідерів, Америка з горезвісною демократією, - «борців за справедливість і рівність усіх народів», то Україна не має чітких стратегічних імперативів власного брендінгу, і відповідно - зразків поведінки для політичних фігур. Володимир Лупацій, виконавчий директор Центру соціальних досліджень «Софія», відзначає: «У країні, яка сприймається в якості «цивілізаційного перехрестя», досить важко створити цивілізаційно цілісні образи й бренди». [19]

Висловлювання щодо місії України як «сполучної ланки західної й східної цивілізацій» сьогодні характерні як для передвиборних гасел деяких кандидатів, так і для більшості науково-публіцистичних матеріалів, однак роль «сполучної ланки» не має чітких іміджевих образів, які стали б самостійною одиницею як для зовнішньополітичного, так і для внутрішньополітичного іміджів.

Рішення Європейської комісії сьогодні орієнтовані тільки на бренд-імідж кожної окремої держави, і що вона спроможна «додати» до бренд-іміджу Європейського Союзу. Коли між країнами мають місце військові операції, і експерти зобов'язані визначити, хто жертва, а хто агресор, саме бренд-імідж держави скеровує думку світової громадськості з її звичним сприйняттям «чорне-біле». І думка світової громадськості має вирішальний вплив на остаточне розв'язання цих питань.

Отже Україна має визначитись із світоглядно-стратегічними імперативами власної внутрішньої та зовнішньої політики, лише таким чином вона зможе стати повноцінною складовою бренд-іміджу міжнародних організацій, які можуть бути їй потенційно цікаві в даному аспекті.

Наступний фактор, що впливає на бренд держави – її громадяни. Зокрема, як вони поводять себе за кордоном, а також з іноземцями у власній країні. Сюди відносяться також знаменитості у галузі культури, науки, спорту. Враховуючи кількість українців, які працюють за кордоном, можна припустити, що їх поведінка в значній мірі формує враження про нашу країну за кордоном. За даними експертів на бренд нашої держави в ос-

новному «вплинули» такі особистості як Кличко, Шевченко, Ющенко, Тимошенко, Руслана, Вєрка Сердючка, Бубка, Клочкова. [3]

Важливо, що закордонні дослідники характеризують нашу систему освіти загалом як хорошу і вказують на високий рівень освіти українських працівників, що робить їх незамінними за кордоном.[20] По-друге, оскільки наше населення є культурно та етнічно однорідним, зменшується ймовірність міжконфесійних конфліктів і існує потенційна можливість соборності націй.

Наступний кут шестикутника - інвестиції й міграція. У даному контексті виникає питання: «Що воно здатне надавати і що отримувати?»

Протягом останнього сторіччя приклади досить швидкого економічного зростання й процвітання можна було спостерігати на територіях, що володіли «силою притяжіння» для талантів, інвестицій і бізнес підприємств (Польща).

Томас Айхеліс, екс-президент Європейської конфедерації PR та розробник стратегій поліпшення іміджу деяких країн Європи і Азії, зазначив про місце України в даному контексті, акцентуючи увагу на привабливості українського напрямку для багатьох категорій виробників завдяки наступним чинникам - дешевизна робочої сили, близькість країни до Європи, багатий науково-промисловий і кадровий потенціал. [21]

Інвестиційна привабливість також обумовлена тим, що може запропонувати наша держава в контексті глобальних проблем, наприклад, підприємства з агропереробки, враховуючи світову продовольчу кризу, програми модернізації промислових підприємств в аспекті проблем парникових викидів (Кіотський протокол), транзитний потенціал і значимість морських портів. Україні поки ще відведена роль «інвестиційного оазису».

Туристична й культурна складові іміджевого шестикутника - найбільш очевидний аспект брендінга регіонів. «Культурна» складова поєднує у собі чисельні культурні витвори – це як шедеври минулого (архітектура, мистецтво), сучасні технології , так і майбутній потенціал.

Рекламуючи Англію для американців, іміджмейкер Д. Огілві приділяв основну увагу атрибутам минулого - Вестмінстерському абатству, Тауеру, Оксфорду та зміні варти біля Букінгемського палацу, посилаючись на опитування громадської думки, які доводили небажання туристів бачити визначні пам'ятки сучасного, і навпаки - цікавились британською історією і традиціями. Завдяки такій рекламній компанії йому вдалось перемістити Великобританію з п'ятого на перше місце серед країн Європи, що найчастіше відвідують американські туристи. [22] Однак до останнього часу Велика Британія так і залишалась для світової громадськості в образі країни «у минулому». Важливим моментом позиціонування цієї держави стало «об'єднання» традиційності та інноваційності в її міжнародному іміджі, що і було вирішено за допомогою впровадження програми публічної дипломатії під назвою «Класна Британія».[23]

Як видно, успіх туристичної реклами в основному визначається тими унікальними об'єктами, які обираються для представлення потенційним туристам. Позиціонування України як «країни для закоханих у сніг» в 2007 році потерпіло фіаско, оскільки такий PR не мав нічого спільного з унікальними пам’ятками нашої батьківщини [24]. Однак сьогодні існують більш вдалі варіанти позиціонування:

- Нова Зеландія позиціонує себе як держава з унікальними земними й космічними пейзажами;
- Греція як колиска людства;
- Грузія - країна вина й «Боржомі»;
- Ізраїль - батьківщина трьох світових релігій та історична «Мека»;
- Фінляндія - батьківщина «Санта-Клауса» (як доповнення - чисте навколишнє середовище, високий рівень освіти, інновації).[25]

В Україні також знаходиться велика кількість унікальних об’єктів, цікавих потенційним туристам: Київ, Одеса, Львів, Крим, Кам'янець-Подільський, Умань («Софіївка»),

Чернівці, Коломия, Тернопільщина, Хортиця, Чигирин, Сорочинський ярмарок, паркові ансамблі в районі Прилук і Білої Церкви. Їх основні переваги: православні барокові шедеври, унікальні природні пейзажі, самобутні народні звичаї. Крім того, основою туристичного бренду може стати популяризація подій і фактів, так чи інакше пов'язаних з історією інших народів і націй, тобто потенційної цільової аудиторії. Зокрема, Андрій Найдек, керівник компанії «Дінай Тур» - лідера туристичного бізнесу в Україні, зазначає, що зацікавленість іноземців власною історією привертає їхню увагу до багатьох місцевостей України, так чи інакше пов'язаних з історичними подіями, що стосуються їх пращурів, їх минулого. Зокрема, для поляків характерний туризм по Західній Україні, для французів – Крим, для євреїв – Умань, Меджибож та інші міста Поділля, а шведи не перший рік ведуть розкопки під Полтавою. [26]

Взагалі, історичне минуле України може виступати суттєвою базою для побудови туристичного бренду. Безліч фактів вимагають популяризації. На мою думку можливо популяризувати наступні факти:

1) трипільська культура доросліше ніж єгипетські піраміди;

2) історія України відрізняється від російської;

3) роль України в утворенні незалежної Німеччини: під впливом визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького Пруссія, тобто майбутнє ядро німецької держави стала незалежною, коли курфюрст Бранденбургу, скориставшись з послаблення Польщі, у 1657 році перестав бути польським васалом;

4) в літописах 17 століття можна знайти згадування про те, що у франкських землях становили оди й поеми на честь завоювань Б.Хмельницького. [27]

Висновки:

Практика формування потужних брендів засвідчила, що успішні бренди держав та регіонів, що формуються у глобальному інформаційно-комунікаційному просторі, залежать від наступних складових: експортні бренди, внутрішня та зовнішня політика, інвестиції і міграція, громадяни, туризм, культурні надбання. Саймон Енхолт зазначає, що основним ресурсом більшості регіонів або так званою «брендовою есенцією» є люди, які там живуть, і продукція, яка там виробляється.»

По-перше, Україна володіє 30% світових чорноземів та експортує сільськогосподарську продукцію. Країна утвердилася серед світових лідерів з експорту озброєнь і військової техніки та є державою з космічними технологіями. Такими технологіями в Європі володіють тільки Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія, Росія і Україна. Тому експортні бренди «made in Ukraine» необхідно створювати у цих галузях.

По-друге, що стосується громадян, то високий рівень освіти українських працівників робить їх незамінними за кордоном. Також оскільки наше населення є культурно та етнічно однорідним, зменшується ймовірність міжконфесійних конфліктів і існує потенційна можливість соборності нації.

По-третє, Томас Айхеліс зазначив щодо інвестиційної привабливості нашої держави завдяки наступним чинникам - дешевизні робочої сили, близькості країни до Європи, багатому науково-промисловому і кадровому потенціалам. Враховуючи глобальні проблеми сучасності, Україна спроможна запропонувати підприємства з агропереробки, транзитний потенціал і морські порти.

По-четверте, що стосується культурно-туристичного потенціалу, то в Україні знаходиться велика кількість унікальних об'єктів, цікавих потенційним туристам: православні барокові шедеври, унікальні природні пейзажі, самобутні народні звичаї. Крім того, основою туристичного бренду може стати популяризація подій і фактів, так чи інакше пов'язаних з історією інших народів і націй, тобто потенційної цільової аудиторії.

Однак недоліком в аспекті представлення України в глобальному інформаційному просторі є невизначеність світоглядно-стратегічних імперативів, що робить нашу країну неспроможною стати частиною бренд-іміджів Міжнародних організацій та об'єднань.

Проаналізувавши українські реалії по кожній із складових та потенційні можливості нашої країни, можна відзначити, що існує реальна можливість формування потужного і успішного бренду «Україна».

Джерела:

1. Енхольт С. Створення бренду країни // Бренд–менеджмент, №1. 2007. с.36–44.
2. Котлер Ф., Асплунд К., Рейн І., Хайдер Д. Маркетинг місць. Впровадження інвестицій, підприємств, жителів та туристів у міста, комуни, регіони та країни Європи: Стокгольмска школа економіки. 2005.
3. Богуш Д. Тези до виступу «Інвестиційний імідж України.» // Міжнародний форум «Іміджеві технології і інвестиції», «Імідж та брендінг України» Дипломатична академія МЗС України м. Київ, 23-24 жовтня 2008.
4. Тарнавський В. Країна як бренд // Новий маркетинг, № 12.2002. с.55–62.
5. Базаров Р. Брендінг національного масштабу // http://www.optima–pr.com.ua /full.php?d=brending&id=3320
6. Шульгіна Л. Мейк–ап для бренду «Україна» // Компаньон, № 14. 2006.
7. с.13–19.
8. http://blogs.pravda.com.ua/authors/bogush/
9. Палій О. Навіщо Україні НАТО? –К.2006.
10. Огілві Д. Огілві про рекламу.- М.: Ексмо, 2008. – с.141.
11. Р.Кліфтон, Дж.Сімонс. Бренди і брендінги. - Лондон: Profile Books Ltd, 2003. с.8.
12. Р.Кліфтон, Дж.Сімонс. Бренди і брендінги. «Брендінг держав і націй» Саймон Енхолт, - Лондон: Profile Books Ltd, 2003. с.220
13. Р.Кліфтон, Дж.Сімонс. Бренди і брендінги. «Брендінг держав і націй» Саймон Енхолт, - Лондон: Profile Books Ltd, 2003. с.214
14. www.placebrands.net www.ir.org.ua/docs/Abetka/Abetka_4.pdf
15. Р.Кліфтон, Дж.Сімонс. Бренди і брендінги. «Брендінг держав і націй» Саймон Енхолт, - Лондон: Profile Books Ltd, 2003. с.217
16. Розенвальдс К. Тези до виступу «Мотивація, інвестиційні технології та PR» // Міжнародний форум «Іміджеві технології і інвестиції», «Імідж та брендінг України» Дипломатична академія МЗС України м. Київ, 23-24 жовтня 2008.
17. http://www.rbc.ua/ukr/top/show/v_yushchenko_ukraina_prodala_oruzhiya_na_summu_ svyshe_1_5_mlrd_doll22122009
18. http://pr-liga.org.ua/2009/10/07/bogush-denis-kosmos/
19. Лупацій В. Тези до виступу «Брендінг країни на фоні цивілізаційної кризи»// Міжнародний форум «Іміджеві технології і інвестиції», «Імідж та брендінг України» Дипломатична академія МЗС України м. Київ, 23-24 жовтня 2008.
20. http://life.pravda.com.ua/problem/4ae6e28ddd8fa/
21. http://www.2000.net.ua/e/60449
22. Огілві Д. Огілві про рекламу.- М.: Ексмо, 2008. – с.134.
23. http://www.phrases.org.uk/meanings/cool-britannia.html
24. http://blogs.pravda.com.ua/authors/bogush/4b029c52d6e15/
25. Н. Мечетна. Бренд розміром з країну// Кореспондент, №30. 2009. с.34
26. А.Найдек. Тези до виступу «Туристичний імідж України: аналіз ринку, готовність регіонів, проблеми формування іміджу.» // Міжнародний форум «Іміджеві технології і інвестиції», «Імідж та брендінг України» Дипломатична академія МЗС України м. Київ, 23-24 жовтня 2008.
27. Подорож Антиохійского Патріарха Макарія в Україну в середині 17- го століття, описане його сином архидияконом Павлом Алепським.- К.: Києво-Печерська Успенська Лавра, 1997. - с.48.

Корчака М.В.*

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ ІСПАНІЇ ПІСЛЯ ВИБОРІВ ДО ЄВРОПАРЛАМЕНТУ 2009 РОКУ

Europe witnessed the greatest all-european elections to the Europarliament in its history in the beginning of June of 2009. The results of the elections must be taken into consideration and analyzed in Europe and Spain. The lowest turn-out means that Europe has to pay more attention to the immediate concerns of the Europeans.

З 4 по 7 червня 2009 року в 27 країнах Євросоюзу відбулися вибори до Європарламенту – європейського законодавчого органу. Громадяни ЄС мали визначитись, представники яких партій займуть 736 місць цього органу, який репрезентує інтереси 497 мільйонів громадян. Найбільші міжнаціональні вибори в історії у більшості європейських країн стали референдумом про довіру правлячим партіям, які намагаються подолати наслідки економічної кризи, яка сформувала передвиборчий порядок денний в більшості країн. В квітні 2009 року у 16 країнах єврозони рівень безробіття сягнув 9,2 %, це найвищий показник за останні десять років. Заходи, спрямовані на подолання безробіття, які вживались в рамках ЄС не дали помітних результатів і це поповнило ряди євроскептиків [1].

Спостерігачі також відзначають, що Євросоюз залишається дуже далеким від своїх громадян, які не розуміють брюсельску бюрократію, і не відчувають себе спроможними вплинути на рішення, які приймаються на європейському рівні.

Але обраний європейцями орган, який до сьогодні був консультативною радою, невдовзі перетвориться на більш вагому інституцію. Так звана Лісабонська угода, яка нещодавно була остаточно ратифікована усіма країнами-членами ЄС та стала альтернативою євроконституції і завданням якої є значна централізація влади в Брюсселі, надає Європарламенту додаткові владні повноваження, які дозволяють йому вирішувати долю тієї чи іншої законодавчої ініціативи. Якщо досі євродепутати могли лише блокувати рішення Єврокомісії та затверджувати її склад, то зараз згідно Лісабонської угоди, вони отримали право ініціювати обов'язкові до виконання в усіх країнах-членах євродирективи (досі це було виключною прерогативою Єврокомісії) та додаткові можливості впливу на розподіл бюджету ЄС. Це робить Європарламент більш впливовим, ніж національні парламенти.

Для досягнення максимальної активності виборців, керівництво Євросоюзу перед виборами розгорнуло масовану кампанію під лозунгом «Це твій вибір». Занепокоєння євроочиновників стосовно низької активності виборців були небезпідставними. Однією з головних проблем виборів обіцяла бути низька явка. Ще в квітні за даними головної європейської соціологічної служби Eurobarometer брати участь у голосуванні збиралися лише приблизно 34 % виборців [2]. Песимістичні прогнози справдилися, явка за підсумками виборів складала 43 відсотки. Це найнижчий показник за всю історію проведення європейських виборів. Найвища активність виборців традиційно була зареєстрована у Люксембурзі та Бельгії, де участь у виборах є обов'язковою.

* здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політикиІнституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Науковий керівник: проф. Крушинський В.Ю.

© Корчака М.В., 2009

Голосування по країнах ЄС відрізнялось помітним відхилом вправо. Майже скрізь можна було спостерігати розгром соціалістів. Особливо несподіваним він виявився в Іспанії, де соціалісти знаходяться при владі.

Напередодні виборів до Європарламенту, Іспанія більше ніж всі інші європейські країни відчуває наслідки глобальної економічної кризи: падіння загального добробуту, призупинення виробництва у сферах промисловості, скорочення кількості робочих місць, банкрутство підприємств. Житлове будівництво, яке за 10 років забезпечило робочими місцями більше ніж мільйон іспанців, знаходиться в кризовому стані, це стало однією з основних причин стрімкого падіння темпів економічного розвитку. Не менш важливий «внесок» до стагнації зробили високі ціни на паливо та подорожчання продуктів харчування. Це призвело до зростання інфляції, а споживчі витрати, суттєва частина економіки, почали скорочуватися. (Криза в сфері нерухомості найбільше вдарила по іммігрантах та призвела до зростання безробіття в Іспанії. Продажі автомобілів в Іспанії впали на 31 % в травні. В тому ж місяці спад виробництва становив 5,5 %. Зниження роздрібних продажів в Іспанії сягнуло 7,9 % в червні у порівнянні з минулим роком. Продаж продуктів харчування знизилась на 6,8 %. У другому кварталі 2009 року економіка Іспанії зросла на 0,1 %, що є найнижчим показником за 15 років.) Все це, безумовно, призвело до того, що громадяни виявили дуже низьку зацікавленість у темах європейського масштабу. Питання спільноти не здаються нагальними, враховуючи незвичну для європейців загалом, для іспанців зокрема, ситуацію економічної нестабільності. Можливо, це стало однією з причин чому більше половини іспанських виборців проігнорували вибори до Європарламенту. Явка складала 45,99 % [3].

В Іспанії соціалісти, які знаходяться при владі, розтратили кредит довіри через зростання безробіття. І це певним чином може пояснити результати виборів. Основною причиною поразки соціалістів є нездатність ефективно боротися зі зростаючим безробіттям. На думку представника іспанської опозиційної Народної партії Хайме Майор Ореха Іспанія послабила свої позиції в ЄС, «країна, де рівень безробіття становить 18 %, що вдвічі перевищує середній показник по ЄС не може мати політичного голосу» [4]. Консервативна Народна партія переконливо перемогла в Іспанії на виборах до Європарламенту. Вона набрала 42,24 % голосів і отримала 23 з 50 іспанських депутатських місць, випередивши таким чином правлячу Іспанську соціалістичну робочу партію, яка з 38,51 % голосів виборців отримала 21 депутатське місце.

Вибори до Європарламенту 2009 ще раз підтвердили, що в Іспанії практично склалася двопартійна система. Незважаючи на те, що інші політичні сили з метою посилення своїх позицій пішли на утворення дуже різних передвиборчих коаліцій, всі вони за кількістю отриманих голосів опинилися занадто далеко від ІСРП та НП. Тим не менш, в них також склалася вельми цікава ситуація. Коаліція за Європу у складі націоналістичних партій кількох автономних областей Іспанії отримала на виборах 5,1 відсотки голосів. Це дало коаліції , як і після попередніх виборів, 2 депутатських місця, які дістануться представникам лідируючого націоналістичного блоку Каталонії «Конвергенція та Союз» та Баскської націоналістичної партії. До речі, коаліція виявилась єдиною, якій вдалося досягти помітного зростання голосів виборців – за неї проголосувало 801 тис. громадян.

За нею іде інша коаліція «Об'єднана ліва», основою якої є компартія Іспанії. Ця коаліція, яка виступала разом зі своїми союзниками з Каталонії, отримала на виборах 3,73 % голосів виборців, 2 депутатських місця і довела, що залишається третьою політичною силою в країні на національному рівні. Але для лівих це слабкий привід для втіхи. По перше в цей раз за них проголосувало менше виборців, ніж на попередніх виборах до Європарламенту, по друге їх наздоганяє нещодавно утворена партія Союз за прогрес та демократію, лідер якої, колишня соціалістка Роза Діас, поступово, але впевнено поширює

свій вплив серед іспанського електорату. На цих виборах ця партія отримала 2,87 % голосів та одне місце в парламенті.

І остання коаліція «Європа народів – зелені», за яку проголосувало 2,5 % виборців, отримала одне із закріплених за Іспанією депутатських місць. Представником коаліції в Європарламенті буде один з керівників націоналістично налаштованих Лівих республіканців Каталонії.

Радикальне баскське передвиборче об'єднання Інтернаціоналістична ініціатива – Солідарність між народами, яке набрало 1,13 % голосів, в Європарламент не пройшло.

Також не опинилися в ньому від Іспанії, на відміну від інших європейських країн, представники ультраправих сил [5].

Результати виборів стали скоріш поразкою соціалістів, ніж перемогою Народної партії – у порівнянні з виборами до Європарламенту 2004 року ця партія збільшила свою популярність серед виборців лише на 1 %, що знайшло відображення у зростанні кількості іспанців, що за неї проголосували, лише на 220 тис. громадян. Соціалісти, натомість, втратили майже 5 % своїх виборців. Відповідь на питання чому виборці відмовили у довірі соціалістам, за яких вони голосували майже рік тому на загальних виборах, лежить на поверхні. В умовах глибокої економічної кризи, яка відбувається в Іспанії, уряд соціалістів, якій очолює Хосе Луіс Родрігес Сапатеро, поки що не зміг знайти дієвих важелів в боротьбі проти спаду виробництва та зростання безробіття. Тому втрата соціалістами значної кількості голосів виборців стала наслідком не стільки сподівань іспанців на те, що Народна партія зможе більш дієво боротися з кризою, скільки серйозним попередженням Сапатеро та його уряду про те, що люди втрачають терпіння.

Народна партія з розмахом відзначала свою перемогу, лідери закликали бути впевненими в тому, що партія вже не упустить ініціативи та знов стане провідною політичною силою країни. Насправді, у них дійсно є привід для оптимізму. Вони переконливо перемогли вперше з 2000 року і це дозволило лідеру Мар'яно Рахою заявити про те, що уряду соціалістів доведеться змінити свою політику та погодитися з рекомендаціями щодо оздоровлення економіки, які пропонує Народна партія.

Таким чином, перемога на виборах до Європарламенту є подвійною перемогою самого Рахоя: в його боротьбі проти уряду Сапатеро та проти внутрішньої опозиції в партії. Лідерство Рахоя в партії після двох поразок на загальних виборах викликало великі сумніви у значної частини партійної верхівки, особливо у тієї частини, яка була зрощена попереднім лідером партії та прем'єром Іспанії Хосе Марієй Аснаром. У будь-якому випадку, вотум довіри іспанців дає Рахою можливість зміцнити свої позиції у партії і він безумовно спробує цим скористатися. Про це свідчить заява самого Рахоя одразу ж після виборів, коли він сказав про те, що голоси виборців «підтвердили вірність курсу Народної партії та її керівництва» [6].

Соціалісти сприйняли негативні для них результати досить спокійно, наче очікували навіть гірших результатів. Саме тому лідери соціалістів, коментуючи результати виборів, назвали їх «в цілому задовільними» і «гідними», враховуючи те, що іспанські соціалісти в результаті продемонстрували на цих виборах найкращій результат серед усіх європейських партій соціал-демократичної орієнтації [7]. І це незважаючи на те, що рівень безробіття в Іспанії досяг 17 % дієздатного населення і цілі галузі промисловості практично зупинилися. На даний момент Сапатеро, який вперше за час свого лідерства у соцпартії зазнав поразки на виборах, має 2 роки в запасі до наступних виборів, за цей час економічна ситуація країни може змінитися на краще, а отже у соціалістів знов може з'явитися шанс на перемогу.

Перемогу правих можна розцінювати як знакову подію. Аналіз програмних документів НП свідчить про наявний «європесимізм», лозунгом перевиборчої програми був за-

клик «Спочатку Іспанія, а потім Європа». Таким чином можна констатувати посилення тенденції «євроскептицизму» в європейській політиці Іспанії, це, за певних умов, може призвести до перетворення Іспанії на країну, яка буде чинити опір подальшому розвитку інтеграції.

Консерватори перемогли в умовах, коли соціально-демократичні рухи, які являють собою реакцію протесту на видатки капіталістичного суспільства в умовах економічної кризи, мали б привернути на свій бік широкі верства виборців. Але цього не відбулося. Соціалісти не змогли запропонувати переконливу альтернативу ринковій економіці. Виборці інстинктивно підтримали ту політичну силу, яка виступала за низькі податки та скорочення державних витрат. За підсумками виборів майже всюди соціалістичні або лівоцентристські партії або зазнали нищівної поразки, або втратили значну кількість голосів, консерватори, натомість, набрали мандатів, але більш за все нову підтримку отримали «зелені» а також відзначилися ультраправі та націоналістичні об'єднання. Окрім того, в Іспанії та в Європі в цілому спостерігається криза парламентської системи. Протягом останніх років це проявляється в різних формах. Політичний клас в цілому втрачає довіру суспільства. Це особливо помітно в такому ключовому факторі як низька явка на вибори. Цей феномен повільно але невпинно поширюється по всій Європі. Виявляється, що загальні питання турбують людей менше ніж локальні, загальноєвропейські закони для них не настільки важливі, як національні. Неявка на європейські вибори зростає до вражаючих та небезпечних масштабів. Найбільшу небезпеку для європейського майбутнього становить індиферентність самих європейців.

Численні коментатори, політологи та журналісти погоджуються, що провести дійсно європейські вибори не вдалося. Натомість з 4 по 7 червня 2009 року в країнах співтовариства відбулися 27 ізольованих виборчих кампаній, при цьому обговорення майбутнього Європи не відбулося, воно було підмінене боротьбою між правлячими та опозиційними партіями.

Іншою серйозною проблемою було небажання виборців сприймати Європарламент як важливу та впливову загальноєвропейську інституцію. Проте роль Європарламенту після схвалення усіма країнами спільноти нової базової угоди зросла, і наразі ЄП ще більше наблизився до статусу повноправного представницького органу в системі інститутів ЄС.

Список використаних джерел

1. http://ru.euronews.net/2009/06/08/far-right-makes-hay-with-fear-factor/
2. Н.Руткевич. Неожиданные победы и сокрушительные поражения. - http://www.rfi.fr/acturu/articles/114/article_3419.asp
3. Nuevo Parlamento europeo empieza su andadura// Miradas al Exterior. – Madrid, 2009. - # 10. – p.22-25.
4. Б.Ригерт, обозреватель Deutsche Welle - http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4311597,00.html
5. http://elecciones-europeas.abc.es/noticias/2009-06-03/abstenerse-estas-elecciones-suicidio-para-1842.html
6. http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=15825
7. http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=15825

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Муравйов В.І.,[*] Шпакович О.М[**]

ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ СПІВПРАЦІ МІЖ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ І УКРАЇНОЮ В СФЕРІ ПРОСТОРУ СВОБОДИ БЕЗПЕКИ І ПРАВОСУДДЯ

Одним з пріоритетних напрямків діяльності Європейського союзу (ЄС) є поступове формування простору свободи, безпеки і правосуддя (ПСБП). Створення такого простору є складним завданням, оскільки він має внутрішній і зовнішній аспекти і вимагає гармонійного розвитку усіх його трьох складових (свободи, безпеки і правосуддя). Сюди також додається міжопорний елемент, тобто існування норм, які регулюють цю сферу в межах першої (Європейське співтовариство) і третьої (співробітництво у сфері охорони порядку і правосуддя у кримінальних справах – СОППКС) опор з залученням певних елементів простору до другої опори при регулюванні зовнішніх зносин ЄС (спільна зовнішня політика і політика безпеки – СЗППБ). Звідси використання цілої низки різних за своєю юридичною природою правових інструментів для регулювання усіх цих аспектів функціонування ПСБП.

З'ясування особливостей формування і функціонування ПСБП стає актуальним для української науки права Європейського союзу у зв'язку з включенням до Плану дій Україна – Євросоюз положень щодо залучення України до окремих елементів цього простору; укладанням між Україною і ЄС угоди про асоціацію, яка передбачатиме поступове входження України до ПСБП; пошуком оптимальних шляхів співпраці між Україною і ЄС.

В українській літературі з права ЄС вивчення правового регулювання ПСБП і , особливо, зовнішніх аспектів його функціонування тільки починається.

Завданнями цієї статті є виявлення особливостей правового регулювання ПСБП, дослідження впливу ПСБП на інші політики ЄС, визначення місця складових ПСБП у регулюванні відносин з Україною.

Створення ПСБП як самостійного напрямку діяльності ЄС почалося після набуття чинності Маастрихтським договором про Європейський союз у 1993 р. З самого початку свого формування ПСБП був тісно пов'язаний з співпрацею держав-членів у сфері юстиції і внутрішніх справ (СЮВС), яка становила третю опору ЄС. Після підписання Амстердамських договорів ПСБП опинився у двох опорах – першій (розділ IV Договору про заснування Європейського співтовариства) і третій (розділ VI Договору про Європейський союз). Лісабонські договори про Європейський союз (ДЄС) і функціонування Європейського союзу (ДФЄС) передбачають ліквідацію трьох опор і включення ПСБП у розділ V ДФЄС.

---

[*] доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

[**]кандидат юридичних наук, доцент, докторант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Муравйов В.І., Шпакович О.М., 2009

Важливими імпульсами для створення і розвитку ПСБП стали рішення Європейської ради у Тампере у 1999 р., Фейре у 2000 р. і Копенгагене у 2004 р.

ПСБП охоплює спеціальні сфери правового регулювання, які стосуються прикордонного контролю, надання притулку, імміграції, співпраці судів з цивільних справ, співпраці судів з кримінальних справ, співпраці поліцейських органів. Кожна з цих сфер має свої особливості правового регулювання.

Функціонування ПСБП базується на повазі до основних прав і різних правових систем та традицій держав-членів.

Безпекова складова ПСБП спрямована на створення умов для досягнення високого рівня безпеки шляхом ухвалення заходів щодо подолання злочинності, расизму, ксенофобії, заходів з координації і співпраці поліцейських судових, і інших компетентних органів, а також шляхом взаємного визнання судових рішень у кримінальних і цивільних справах.

В межах Ради з метою забезпечення розвитку оперативної співпраці з питань внутрішньої безпеки створений постійний комітет.

Співпраця на рівні Союзу не заважає державам-членам вживати заходів з підтримки громадського порядку і охорони внутрішньої безпеки.

Крім того, держави-члени можуть запроваджувати під власну відповідальність інші форми співпраці між компетентними службами своїх відомств з метою забезпечення національної безпеки.

Передбачається також адміністративна співпраця між компетентними службами держав-членів, а також співпраця таких служб з Комісією.

З метою боротьби з тероризмом Європейський парламент і Рада можуть вживати адміністративні заходи щодо пересування капіталів і платежів, які включають замороження фондів, фінансових активів чи економічних доходів, що належать фізичним і юридичним особам, групам чи недержавним утворенням.

Головними складовими простору свободи є усунення контролю щодо осіб на внутрішніх кордонах і спільна політика з питань контролю за зовнішнім кордоном ЄС, надання притулку, імміграції.

При перетині зовнішніх кордонів контроль здійснюється лише по відношенню до громадян третіх країн. Його доповнює інтегрована система управління зовнішніми кордонами (ІСУЗК). Вона являє собою автоматизовану систему.

Союз також здійснює спільну політику щодо віз та інших документів, які необхідно мати при собі не громадянам держава-членів при в'їзді до ЄС, а також умов, на яких такі особи можуть пересуватися в Союзі під час свого короткострокового перебування у ньому.

Після перетину зовнішніх кордонів Союзу на законних підставах пресування в межах ЄС громадян третіх країн здійснюється за відсутності стосовно них контролю незалежно від їх громадянства.

Спільна політика по відношенню до громадян третіх країн здійснюється також стосовно надання притулку, забезпечення додаткового захисту і тимчасового захисту усім тим, хто його потребує. При цьому держави-члени мають дотримуватися принципу не висилання. Така політика не має суперечити Женевській конвенції 1951 р. і Протоколу 1967 р. про статус біженців і іншим міжнародно-правовим документам. Союз співпрацює з третіми країнами у цій сфері.

Спільна імміграційна політика ЄС спрямована на управління міграцією, запобігання незаконній міграції і торгівлі людьми. Основними правовими інструментами її здійснення є постанови інститутів ЄС у цій сфері. Їх можуть доповнювати міжнародні угоди з третіми країнами щодо реадмісії осіб у країни походження і країни відправлення громадян третіх

країн, які не відповідають умовам в'їзду, перебування і проживання на території держав-членів ЄС.

Співпраця судів у цивільних справах базується на взаємному визнанні судових і позасудових рішень. Підставою для такої співпраці є транскордонні наслідки таких рішень. Не виключається також гармонізація законодавчих і нормативних актів держав-членів. Співпраця судів у цивільних справах включає визнання і виконання між державами-членами судових і поза судових рішень; транскордонне оповіщення щодо судових і позасудових актах; сумісність правил, які діють у державах-членах у сфері конфлікту законів і юрисдикцій; співпрацю у сфері отримання доказів; ефективний доступ до правосуддя; усунення перешкод для нормального застосування процедур у цивільних справах шляхом сприяння, за необхідності, сумісності цивільно-процесуальних норм, які діють у державах-членах, тощо.

Співпраця судів у кримінальних справах базується на взаємному визнанні вироків і судових рішень. Вона включає зближення законодавчих і нормативних актів держав-членів. Заходи, ухвалені в цій сфері, спрямовані на встановлення правил і процедур з метою забезпечення визнання в Союзі будь-яких форм вироків і судових рішень; запобігання і вирішення конфліктів юрисдикцій між державами-членами; співпрацю між судовими і еквівалентними органами держав-членів в межах кримінального переслідування і виконання рішень.

З метою гармонізації законодавства держав-членів інститути Союзу ухвалюють мінімальні правила, які стосуються взаємної допустимості доказів, прав осіб у кримінальному процесі, прав жертв злочинності тощо. Держави-члени можуть встановлювати більш високий рівень захисту.

Мінімальні правила ухвалюються також з метою визначення кримінальних правопорушень і запровадження санкцій у сферах особливо тяжкої злочинності з транскордонними масштабами, які випливають з характеру чи наслідків правопорушень або необхідності спільної боротьби з ними. До таких сфер злочинності належать тероризм, торгівля людьми, сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконна торгівля наркотичними засобами, незаконна торгівля зброєю, відмивання грошей, корупція, підробка засобів платежу, злочини у сфері комп'ютерної інформації, організована злочинність.

Формами актів, які закріплюють мінімальні стандарти, є директиви.

Координація співпраці національних органів, які відповідають за здійснення розслідувань і кримінальне переслідування щодо фактів тяжкої злочинності транскордонного характеру чи необхідності здійснення кримінального переслідування спільними зусиллями, виходячи з операцій, здійснюваних органами держав-членів і Європолом, покладена на Євроюст.

Євроюст був створений згідно з рішенням 2002/187 від 28 лютого 2002 р. з метою посилення боротьби з тяжкою злочинністю. До його складу входять прокурори, магістрати і інші посадові особи у подібному статусі з кожної держави-члена. Завдання Євроюсту полягають у порушенні кримінальних розслідувань, звернені з пропозиціями щодо порушення кримінальних переслідувань з боку національних органів стосовно фактів злочинних діянь, координації розслідувань і переслідувань, посилення судової співпраці включно з співпрацею з Європейською судовою мережею.

Співпраця поліцій охоплює поліцейські, митні та інші спеціалізовані каральні служби держав-членів з метою попередження і виявів кримінальних правопорушень і здійснюваних щодо них розслідувань.

В межах цієї співпраці інститути ЄС можуть вживати такі заходи, як збирання і обмін інформацією; підготовка і обмін кадрами, спільні слідчі заходи щодо виявлення тяжких форм організованої злочинності тощо.

Державам-членам дозволяється запроваджувати посилену співпрацю у цій сфері.

Координацію співпраці поліцейських органів здійснює Європейське поліцейське відомство (Європол). Цей орган був створений на основі Конвенції на базі статті 3 Договору про Євросоюз у 1998 р. Європол має статус юридичної особи. Він може укладати міжнародні угоди (ст. 26 Конвенції). Співробітники Європолу не є службовцями держав-членів і діють незалежно від них. Європол також має свій власний бюджет, який формується за рахунок внесків держав-членів (ст. 35 Конвенції).

У державах-членах діють національні відділи зв'язку з Європолом, куди входять державні службовці цих держав. Вони виконують функції зв'язкових між Європолом і компетентними службами держав-членів. Крім того при штаб-квартирі Європолу у Гаазі працюють на постійній основі спеціальні службові особи від держав-членів, які звуться офіцерами зв'язку. Вони представляють національні відділи зв'язку і відповідають за обмін інформацією між Європолом і відділами зв'язку у своїх державах. Комп'ютерну обробку зібраної і отриманої від національних відділів зв'язку інформації здійснює автоматизована система для збору, обробки і передачі інформації, яка знаходиться у штаб-квартирі Європолу. Офіцери зв'язку мають доступ до цієї системи.

Призначення Європолу полягає у посиленні ефективності діяльності поліцейських органів і інших каральних служб держав-членів у запобіганні і протидії тяжкій злочинності транскордонного характеру, тероризму і форм злочинності, яка посягає на здійснення політик Союзу. До категорій тяжких форм злочинності, протидія яким вимагає спільних зусиль, відноситься діяльність організованих груп чи злочинних організацій, яка посягає на інтереси кількох держав-членів чи Союзу і боротьба з якою вимагає спільних зусиль держав-членів.

До переліку злочинних діянь, протидія яким входить до сфери компетенції Європолу, належать незаконна торгівля наркотичними засобами, торгівля ядерними і радіоактивними матеріалами, незаконна імміграція, торгівля людьми, тероризм, торгівля викраденими транспортними засобами, відмивання грошей, підробка засобів платежу тощо. Крім того до злочинних діянь також належать такі, які пов'язані з основними і здійснюються з метою підготовки, полегшення чи приховання згаданих злочинів.

Завдання Європолу включають збір, обробку і обмін інформацією, отриманої від органів держав-членів і третіх країн; координацію, організацію і проведення розслідувань і оперативних заходів, які здійснюються разом з компетентними органами держав-членів, і, за необхідності з Євроюстом. З цією метою можуть створюватися слідчі бригади. Вони можуть діяти на території держави-члена тільки на основі домовленостей і у взаємозв'язку з її органами. Примусові дії можуть здійснюватися тільки компетентними національними органами.

Зовнішній аспект ПСБП не є самостійним напрямком діяльності Союзу і не має власних зовнішньополітичних цілей. На практиці він тісно пов'язаний як з реалізацією завдань, які стосуються внутрішнього аспекту функціонування самого простору, так й зі здійсненням окремих напрямків зовнішньої політики ЄС. Проте у цьому співвідношенні переважає друга складова. Зокрема, ПБСП є складовою політики розширення, процесу стабілізації і асоціації балканських країн, європейської політики сусідства, політики управління кризами тощо. Він також тісно пов'язаний зі Спільною зовнішньою політикою і політикою безпеки (СЗППБ), Європейською політикою у сфері безпеки і оборони (ЄПБО), стратегією європейської безпеки, співпрацею з підтримки розвитку, виконанням завдань у зовнішньоекономічній і торговельній сферах. Такий зв'язок проявляється у тому, що усі ці політики ЄС забезпечують політичний і інституційний контекст для розвитку зовнішніх напрямків функціонування ПСБП і тим самим досягнення загальних завдань простору. Це стосується, насамперед, таких цілей ПСБП, як усунення контролю на внут-

рішніх кордонах, спільної політики надання притулку, імміграції, зовнішніх кордонів, високого рівня безпеки, справедливого відношення до громадян третіх країн, доступу до правосуддя і поваги до основних прав.

Компетенція ЄС у зовнішній сфері ПСБП є чітко визначеною і дорозумілою. Чітко визначена зовнішня компетенція стосується укладання міжнародних угод (ст. 38 Договору про Євросоюз). На її основі укладаються угод про екстрадицію і взаємодопомогу у кримінальних справах. Крім того для включення окремих аспектів ПСБП у міжнародні угоди Співтовариства базується на компетенції, закріпленої у відповідних положеннях актів права Євросоюзу. Йдеться про надання Загальної системи преференцій країнам, що розвиваються, у разі дотримання ними положень конвенцій щодо боротьби проти корупції і наркоторгівлі, положення щодо протидії тероризму у Угоді про партнерство між країнами Африки, Карибського басейну і Тихого океану, з одного боку, і ЄС і його державами-членами, - з іншого, положення стосовно юстиції і внутрішніх справ у угодах про стабілізацію і асоціацію з Балканськими країнами.

Дорозуміла компетенція визнана Судом ЄС, який у кваліфікованій думці І/2003 від 7 лютого 2006 р. визнав, що у разі закріплення в праві ЄС внутрішніх повноважень з метою виконання спеціальних завдань, Співтовариство має компетенцію брати на себе міжнародні зобов'язання з метою виконання таких завдань навіть у випадку відсутності відповідних чітко визначених положень. Прикладами реалізації такої зовнішньої компетенції у сфері ПСБП, яка базується на внутрішньому законодавстві ЄС, є угода щодо полегшення візового режиму з Україною 2007 р., певні аспекти надання притулку.

Ще однією правовою основою для визначення дорозумілої зовнішньої компетенції у сфері ПСБП є принцип корисності (effet utile). Він застосовується для встановлення дорозумілих повноважень необхідних для досягнення визначених завдань. Зокрема, завдання стосовно формування ПСБП (ст. 61 ДЗЄС) разом з повноваженнями щодо ухвалення заходів у сфері імміграційної політики (ст. 63.3 ДЗЄС) можуть бути використані для в якості правової основи для укладання угод про реадмісію.

Лісабонський договір про Євросоюз чітко визначив зовнішню компетенцію Союзу у сфері укладання угод про реадмісію (ст. 79.3), запровадження спільної європейської системи надання притулку, партнерства і співпраці з третіми країнами стосовно управління напливом людей, які вимагають надання притулку чи додаткового або тимчасового захисту. У інших випадках зовнішня діяльність у сфері ПСБП базується на дорозумілій компетенції згідно зі ст..216.1.

Для реалізації положень ПСБП використовуються різні правові інструменти, які застосовуються в межах трьох опор Союзу. В межах першої опори це можуть бути регламенти, директиви, рішення; в межах другої опори – спільні дії, спільні позиції, міжнародні угоди; в межах третьої опори – спільні позиції, рішення, рамкові рішення. Такі інструменти застосовуються на підставі базових положень і цілей відповідних опор.

Лісабонські договори не мають за мету створення автономної зовнішньої політики для ПСБП. Це може означати, що діяльність Союзу у цій сфері спрямована на формування такого простору для самого ЄС, а не на розповсюдження ПСБП на треті країни.

Література:

1. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the functioning of the European Union. – Brussels, 15 April 2008.
2. Cremona M. EU External Action in the JHA Domain: A Legal Perspective. EUI WP Law 2008/24. – 31 p.

Антипенко В.Ф.**, Антипенко А.В.**

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИОКРЕМЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНОЛОГІЇ ТЕРОРИЗМУ ЯК НАПРЯМУ НАУКИ КРИМІНОЛОГІЯ

У статті через визначення специфічних методів кримінологічної науки і специфічного предмету обґрунтовується наявність підстав для виокремлення напрямку науки кримінології – міжнародної кримінології тероризму.

В статье с помощью определения специфических методов криминологической науки и специфического предмета обосновывается наличие оснований для выделения направления науки криминологии – международной криминологии терроризма.

In the article by determination of specific methods of criminology science and specific object the presence of grounds is grounded for the selection of direction of science to criminology – international criminology of terrorism.

Динаміка перетворень тероризму і їх зміст складають феномен, що пов'язаний з надзвичайною небезпечністю цього міжнародного злочину, його практичною невразливістю і маловитратністю. До цього слід додати феноменальне поширення соціальної бази тероризму, його питомого середовища.

Отже виникає питання, чи в змозі традиційна кримінологія, яка сформована на базі внутрішнього кримінального права і яка в основному слугує вирішенню завдань по забезпеченню його дієвості, повною мірою дослідити генезис і причинність такого неординарного міжнародного за своєю сутністю злочину як тероризм?

Відповідь на це запитання існує. Її можна віднайти, якщо вийти за межі традиційної методології кримінологічної науки. Відповідь полягає в розробці первинних чинників криміногенності, що йдуть від глобалізації і системної кризи світогосподарства, яка супроводжує її негативні чинники. Це утворює особливу методологію і науковий інструментарій, які слід «адаптувати» до кримінології.

Попередні авторські дослідження [1] дають підґрунтя вважати, що для пізнання тероризму з метою розв'язання глобального терористичного конфлікту кримінологія змушена виходити за межі традиційної методології і наукового інструментарію. Предмет її дослідження лежить у дещо іншій площині, ніж та, що притаманна кримінальній злочинності, у тому числі й транснаціональній.

Наукову аргументацію щодо міжнародної кримінології тероризму доцільно формувати на основі положень авторської конфліктологічної концепції тероризму як злочинного соціально-правового явища, що уособлює конфлікт глобальних протиборчих сторін [2].

Отримані результати передбачається опрацьовувати за критеріями кримінологічної науки з метою формування базового висновку про наявність підстав для виокремлення специфічного напряму у кримінології – міжнародної кримінології тероризму.

---

* доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

**студентка 4 курсу Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС Росії

© Антипенко В.Ф., Антипенко А.В., 2009

Слід зауважити, що поставлене завдання не з легких. З одного боку, тероризм як підстава для утворення окремого напрямку в кримінології, не має певного кримінально-правового за міжнародним правом «статусу». З іншого боку, саме «терористична» специфікація науки кримінології, яка передбачається у якості причинності виникнення тероризму і визначення поняття цього міжнародного злочину, підлягає доведенню і формуванню. Але якраз симбіоз становлення цих двох взаємозалежних соціально значущих величин робить можливим затвердження в правовій науці кожної з них.

І це не випадково. Всупереч прийнятому у соціології способу характеристики конфлікту, виходячи з суб'єкта конфлікту та його об'єкта, терористичний конфлікт визначається також і іншою важливою складовою: засобом боротьби, що в ньому застосовується. Соціальний феномен терористичних методів боротьби полягає у тому, що вони визначають, у тому числі і на глобальному рівні, незвичайний асиметричний тип соціальних відносин. Такі методи (зважаючи на їх підступність і жорстокість) роблять співставними можливості протиборчих сторін, які у реальності критичним чином відрізняються за своїм економічним потенціалом. Терористична тактика, отже, вносить радикальні зміни до певних уявлень у суспільстві про право сили, характеристики влади, панування і інші поняття, які визначають структуру і зміст соціального життя у світі. Сам же терористичний метод боротьби (терористичні акти) детермінується політичними умовами і соціально-економічною поляризацією як на національному, так і на міжнародному рівні.

Визнаючи вияв тероризму як крайню форму соціального сигналу, міжнародна кримінологія тероризму поряд з традиційними задачами покликана створювати науково-дослідницькі можливості для визначення умов соціального консенсусу у міжнародному суспільстві і опрацювання міжнародних кримінально-правових механізмів забезпечення цього процесу.

За визначенням саме в межах міжнародної кримінології тероризму з'ясовуються складові системної кризи, які викликали до життя терористичні акти, як вкрай асиметричний спосіб протесту. Ці складові відбивають сутність сучасного світоустрою, в основі якого містяться цінності ліберального капіталізму, і пов'язані з полярністю результатів глобальної економіки для соціальних мегагруп, які визначені як сторони глобального терористичного конфлікту.

Звідси вирішення проблеми тероризму слід пов'язувати з новими принципами організації світогосподарства і відповідними міжнародними відносинами. Соціальне походження тероризму вказує на те, що ефективними для здолання цього злочинного явища можуть бути комплексні заходи, в основі яких лежали б політичні рішення і суттєві соціально-економічні зміни, забезпечені відповідним міжнародно-правовим регулюванням.

Викриваючи феномен тероризму, який поєднує його надзвичайну небезпечність і, в той же час, важливу для міжнародного співтовариства роль, міжнародна кримінологія тероризму мусить обґрунтувати необхідність і спонукати до здійснення спеціалізованих фундаментальних досліджень у таких значущих сферах науки, як геоекономіка, геополітика, конфліктологія, соціологія міжнародних відносин, культурологія, військова наука та ін.

Проблема у тому, що криміногенність, криміногенні чинники і фактори тут набувають нових незвичних для кримінології форм і «образів». Кримінологія немов би не помічає (а може й не здатна помічати) їх присутність у міжнародному соціальному житті, не реагує своєю дослідницькою увагою на ці чинники, а отже, міжнародне кримінальне право не отримує адекватних обґрунтувань і рекомендацій щодо змісту міжнародної нормотворчості і кримінально-правового контролю.

Серед сучасних наукових проблем кримінального циклу особливе значення в структурі негативних наслідків глобальних змін мають криміногенні та інші кримінологічно

значимі наслідки глобалізації, які потребують адекватної кримінальної політики і кримінально-правового контролю як нових, так і традиційних форм суспільно небезпечної поведінки [3, с. 10].

Не набули кримінологічного «статусу» і відповідних міжнародних кримінально-правових наслідків такі криміногенно гострі проблеми міжнародного життя як соціально-економічний рівень населення; проблема економічного паразитування квазіекономіки і особливо руйнівної для світового господарства діяльності ринку фінансових спекуляцій; ерозія державницької основи світового облаштування і як наслідок – послаблення можливостей національних урядів в управлінні суспільством, запобіганні злочинності; загроза збереженню самобутності (а, можливо, існуванню) цивілізаційних культур; загроза глобальної кримінальної анархії, а особливо встановлення регулятивності соціального життя на терористичній основі і т. ін.

Окрім цього, поза увагою міжнародно-правового впливу і навіть міжнародної моралі залишається значна кількість чинників, які за концепцією існуючої кримінології аж ніяк не підпадають під визначення кримінологічних. Це передусім стосується умов міжнародної торгівлі, доступу до ринків, оцінок робочої сили, безвізових режимів переміщення та под.

Кримінологічна увага до зазначених вище криміногенних і не криміногенних (на перший погляд) чинників убезпечила б міжнародне кримінальне право від неточностей і хибних норм та положень щодо транснаціональної злочинності і тероризму, що відбивається на ефективності протидії цим злочинам. Особливо це стосується тероризму, оскільки міжнародне антитерористичне право навіть не створює ознак для контрольованості тероризму, а в певному смислі має контрпродуктивний характер [4, с. 373-407].

Коли йдеться про тероризм, його генезис, причинність та про створення дієвої системи боротьби з ним, то очевидним є те, що навіть рівня специфікації «міжнародна кримінологія» недостатньо для опанування його певною кримінальною політикою і кримінально-правовим контролем.

На відміну від транснаціональної злочинності, яка лише супроводжує інтернаціоналізацію економіки, тероризм зародився на ґрунті міжнародного засобу боротьби, коли склалася і стала очевидною різниця у рівні розвитку регіонів планети з наявністю культурно-цивілізаційного контексту, а також з усвідомленням, що у інший спосіб протиборства здолати цю різницю неможливо.

За межами дії міжнародного права залишається потужний глобальний механізм продукування тероризму, в основі якого лежать міждержавні стосунки, точніше відмінність інтересів держав, груп держав, цивілізаційних об’єднань.

Зміст чинних універсальних антитерористичних інструментів і навіть їхні назви (що націлюють на боротьбу з незаконними актами) зі всією очевидністю вказують на те, що дійсна міжнародна сутність тероризму, яка виражається у глобальному протиборстві соціальних мегагруп, що опинилися на полярно протилежних полюсах цивілізаційного розвитку, залишилась поза увагою кримінології. І це не лише не дивно, але й цілком закономірно: кримінологія, яка функціонує за методологією і в критеріях суспільно небезпечних неправомірних діянь (хай навіть і пролонгованих), відповідним чином і результує міжнародні норми, що зосереджені на придушенні таких діянь (актів).

Отже, кримінологія не виконала повною мірою свою функцію і не помістила в центр уваги міжнародної кримінальної політики дійсний міжнародний злочин тероризм з його складним сукупним суб’єктом і підґрунтям соціального конфлікту глобального характеру.

Зважаючи на таку глобальність і виключну неординарність міжнародного злочину тероризм, його подальше вивчення (що вкрай важливо) слід організувати, щонайменше, в рамках спеціалізованого напряму кримінології – міжнародної кримінології тероризму.

В силу багатоаспектності, багаторівневості і глобальної масштабності міжнародного злочину тероризм, чинників його особливого характеру чимало. Але серед них слід виділити такі, що беззаперечно вказують на потребу у принципово відмінних від загальноприйнятих кримінологічних методів і підходів, які б не лише визначали антикримінальну і антитерористичну політику, а й обґрунтовували необхідність її трансформації до рівня геостратегії, яка передбачає політичні й соціально-економічні рішення з метою переоблаштування світової системи.

Звідси витікає потреба у формуванні особливого іншого змісту кримінології (кримінологічного напряму), який передбачає відпрацювання новітніх «глобалізаційних» методів дослідження феномену тероризму. Тобто таких, що здійснюються у наукових категоріях, які охоплюють світові проблеми. Інша її відмінність полягає у «внутрішньому» розташуванні методології наук, суміжних з науками кримінального циклу (геоекономіки, геополітики, соціології міжнародних відносин, культурології та ін.) образно кажучи, всередині системи науки кримінології.

Тобто, взаємовідносини між кримінологією і зазначеними науками за схемою «замовник – підрядник – субпідрядник» в рамках міжнародної кримінології тероризму вже не можуть бути результативними, оскільки не дістають мобільності, цілеспрямованості і предметності її (схеми) дії. Це аж ніяк не вказує на ознаки поглинання кримінологією суміжних наук. Якраз навпаки, в кримінології антитерористичної спрямованості такі науки набувають нової політичної і соціальної значущості, актуального «звучання». Планетарна загроза, що йде від тероризму, в даному випадку вказує на потребу у перебудові наукових пріоритетів, висуваючи колишнього «замовника» на роль координатора і не посягаючи ні в якому разі на авторитет і унікальну у пізнанні тероризму роль кожної окремої науки.

Аналіз основ генезису тероризму, нормотворчої та правозастосовної практики боротьби з ним дають підстави стверджувати, що навколо проблеми пізнання тероризму утворюється низка специфічних методів дослідження сутності цього міжнародного злочину, причин його виникнення і ескалації та шляхів усунення з міжнародного життя.

Оскільки в основному лише за допомогою цих методів і підходів відкривається можливість дати адекватну оцінку тероризму, сформулювати його визначення і створити підґрунтя для відповідної міжнародної соціальної політики, кримінального контролю, а також міжнародної нормотворчої і правозастосовної діяльності, є смисл виділити і об'єднати їх у форматі окремого напрямку кримінології – міжнародної кримінології тероризму.

Зосереджуючи у рамках такого науково-теоретичного структурування відповідні напрацювання і аналізи, це дозволить усунути розпорошення антитерористичних зусиль по чисельних галузях і напрямках як правової, так і суміжних з нею наук і конструювати їх навколо пізнання і усунення глобального терористичного конфлікту, який є вираженням суті тероризму.

Не випадково кримінологічну основу пізнання тероризму й утворює конфліктологічний метод. Він базується на ґрунтовних положеннях теорії конфлікту, передусім тих, що розкривають його конструктивну складову, і дає ключ до визначення тероризму як протиборства соціальних груп, що базується на відмінності їх корінних інтересів. Конструкція такого глобального терористичного конфлікту відкриває можливість адекватної міжнародно-правової оцінки складових тероризму, кваліфікованих у праві як елементи складу міжнародного злочину тероризм.

Тим самим, утворюється підґрунтя для формування загального планетарного інтересу до глобального консенсусу, що знаходить міжнародно-правовий розвиток у спорідненому з конфліктологічним методом – методі що базується на оцінці сукупного суб'єкта складу тероризму як злочину за міжнародним правом.

Метод оцінки тероризму, що виходить з кваліфікації сукупного суб'єкта складу його злочину, є ключовим міжнародно-правовим методом міжнародної кримінології тероризму. Він відкриває можливість пізнання юридичної характеристики цього злочину та механізму міжнародно-правового регулювання боротьби з ним. Це утворює об'єктивний базис для формування міжнародного антитерористичного права як міжсистемної галузі міжнародного права.

Через конструкцію сукупного суб'єкта, уособлену протиборчою взаємодією його складових, утворюється основа для їх обопільної криміналізації у рамках єдиного складу злочину тероризму.

Це сприяє формуванню спільного інтересу до здолання тероризму і усунення його чинників, а також створює ситуацію правового стримування (на кшталт ядерного) тероризму. Зростання впливовості фактору міжнародно-правового стримування тероризму через конструкцію сукупного суб'єкта складу злочину відбуватиметься споріднено із зростанням технологічних можливостей ведення збройної боротьби і надає методу перспективи і дієвості у науково-теоретичному полі кримінологічних оцінок тероризму.

Пізнання ж тероризму з точки зору основ ведення збройної боротьби стає об'єктивною реальністю завдяки кримінологічному методу терористичної асиметрії. Метод виходить із опрацьованої автором теорії терористичної асиметрії [5, с. 23-64], яка розкриває передусім феномен асиметричності терористичного акту. Як основний метод боротьби терористичні акти надають їй крайньої іррегулярності (тобто, значною мірою нівелюють воєнно-економічну і технологічну перевагу противника), а також абсолютної ворожості і тотальності, оголюючи при цьому незворотні механізми системної кризи світоустрою і ставлячи під сумнів його економічну і соціальну життєздатність.

Метод терористичної асиметрії відкриває шлях для оцінки рівних можливостей протиборчих у тероризмі сторін, а від нього – основу для формування спільного інтересу до мирного розв'язання мегасоціального конфлікту. Іншими словами, цей ексклюзивний і притаманний лише міжнародній кримінології тероризму метод закладає основи утворення механізму політичного стримування ескалації тероризму і, відповідно, складових глобальної кризи, які він віддзеркалює.

Метод воєнізованої оцінки тероризму також красномовно підтверджує «претензії» міжнародної кримінології тероризму на статус окремого напрямку у системі наук кримінального циклу. Тероризм потерпає змін у певних аспектах, серед яких найзначнішим є його воєнізація, яка відбувається, з одного боку, через взаємну асиміляцію терористичних і воєнних методів збройної боротьби. З іншого – тероризм частково опановує бойові методи дій, що притаманні повстансько-партизанській тактиці. Кумулятивний ефект від такого гримучого симбіозу виражається в тому, що терористичні акти, базуючись на грунті повстансько-партизанської тактики, набувають кваліфікованого апофеозного характеру. Це якоюсь мірою матеріалізує терористичну боротьбу, надає їй ознак і відчуття спорідненості з традиційними національно-визвольними рухами. Але, в той же час, це утворює додаткові (значні) кримінологічні можливості для проникнення в терористичні механізми з метою вивчення тероризму і організації кримінально-правового контролю за ним. Зокрема, «воєнізований» метод оцінки тероризму як різновиду збройного конфлікту, утворює підстави для стримуючого впливу на тероризм в категоріях міжнародного гуманітарного права і міжнародного права збройних конфліктів.

Нарешті, метод оцінки тероризму як самодостатнього соціально-правового злочинного явища надає міжнародній кримінології тероризму того ж самого сприйняття як самодостатнього напряму у кримінологічній науці. На відміну від транснаціональної злочинності, яка є складовою світового соціуму, тероризм, породжений міжнародним життям, його соціально-економічними факторами у процесі глобалізації, став самодостат-

ньою міжнародною силою, що претендує на регулятивну відносно світового соціуму функцію.

Тобто, тероризм прямо впливає і претендує на те, щоб визначати відносини держав і інших акторів міжнародного життя. З кримінальної проблеми, наслідку міжнародних соціальних і економічних відносин, він перетворюється в регулятор (причину), який змушує на даному етапі глобалізації до перегляду цих відносин.

Кримінологічний метод, що розглядається, віднесено до категорії притаманних лише міжнародній кримінології тероризму передусім тому, що він утворює можливості застерегти урядові сили, їх правозастосовчу і воєнну систему від спокуси діяти традиційними антикримінальними способами. Зокрема, безперспективним видається шлях пожорсточення правових положень, насамперед національного законодавства. Найзначніша упереджувальна функція методу полягає в тому, що він допомагає через кримінологічну науку усвідомити іншу небезпеку – становлення на шлях адекватних з терористами, тобто, позаправових дій.

Зазначені й деякі інші специфічні кримінологічні методи базуються на загальних методах пізнання міжнародної злочинності у відповідності з певними міжнародними науками (геополітика, геоекономіка, соціологія міжнародних відносин та ін.), які лежать в їх основі. Якщо вважати кримінологію певною науковою системою, ці методи утворюють основний зміст підсистеми окремого наукового напряму цієї кримінально-правової науки – міжнародної кримінології тероризму. Зазначені методи діють у корелятивному зв'язку, як і соціально-правові фактори, на яких вони базуються.

Особливість методологічної основи даного наукового напряму кримінології насамперед полягає у тому, що він заперечує абсолютну аномальність тероризму. Втім, констатуючи жорстокість і бузувірство, що супроводжує глобальний терористичний конфлікт, він відкриває конструктив цього явища, об'єктивність міжнародних політичних і соціально-економічних умов його виникнення, відповідність їх крайній жорстокості, дегуманізації і тій соціальній асиметрії і поляризації, що продукується глобалізацією світогосподарства.

Також глибоко специфічним є предмет міжнародної кримінології тероризму. Викладений вище і інший дослідницький матеріал, показує, що тероризм як предмет кримінологічної науки, постає у форматі двох складових. Однією з них є, власне, терористичні методи дій, тобто терористичні акти. Іншою складовою є економічні й соціально-культурні фактори, що спричинили світову кризу, які для потреб кримінології можуть бути з певною умовністю визначені як криміногенні чинники глобалізації.

Така характеристика предмету дослідження міжнародної кримінології тероризму відповідає міжнародно-правовій кваліфікації складу міжнародного злочину тероризму і цілком диференціюється з визначенням його поняття.

Особливість такого предмету кримінологічної науки полягає у нерозривному, але протиборчому взаємозв'язку його складових. Причому ця протиборча взаємодія відбувається всередині предмету. Зазначені ж як його складова криміногенні чинники глобалізації надають криміногенного впливу не на тероризм (як підсумковий міжнародний злочин), а на терористичну діяльність у розумінні її як діяльності з організації і проведення терористичних актів. Що стосується тероризму як такого, то зазначені криміногенні чинники вкупі з терористичною діяльністю (через протиборчу взаємодію) утворюють цей міжнародний злочин.

Подібна внутрішньопредметна протиборча взаємодія зазначених його складових дає підстави для постановки питання про доцільність формування внутрішнього у рамках окремого напряму міжнародної кримінології тероризму, наукового інструментарію.

Цей інструментарій визначається вже відомими науками і науковими галузями, які вище наводились: геополітикою, геоекономікою, соціологією міжнародних відносин, культурологією, конфліктологією, військовою наукою та ін. Але для потреб зазначеного предмету дослідження, виходячи із його складної структури, науковий інструментарій, що формується на базі названих та інших наук, повинен носити також внутрішній характер. Тобто, продуктивно у антитерористичній сфері ці науки працюватимуть, якщо криміногенні чинники глобалізації вони розглядатимуть не як зовнішні чинники тероризму, але як елемент складу цього міжнародного злочину. Чинниками ж вони залишаються лише для терористичної діяльності.

Відповідно до цього виникає доцільність і антитерористичної специфікації цих наук шляхом виокремлення спеціалізованих напрямів. Власне кажучи, блок таких спеціалізованих для потреб дослідження тероризму і виокремлених в рамках «своїх» наук наукових напрямів, і утворює науковий інструментарій міжнародної кримінології тероризму.

Список літератури

1. Антипенко В.Ф. Современный терроризм: состояние и возможность его упреждения (криминологическое исследование). – К., 1998. – 190 с. Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы. К.: Юнона-М, 2002. – 723 с. Антипенко В.Ф. Теории мирового развития и антитеррористическое право. Логика сопрягаемости. – К., 2007. – 440 с.; Антипенко В.Ф. Оптимізація антитерористичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції. – К., 2008. – 406 с.
2. Антипенко В.Ф. Теории мирового развития и антитеррористическое право. Логика сопрягаемости. – К., 2007. – 440 с.
3. Лунеев В.В. Епоха глобализации и преступность. – М.: Норма, 2007. – 272 с.
4. Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы. К.: Юнона-М, 2002. 723 с.
5. Антипенко В.Ф. Оптимізація антитерористичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції. – К., 2007. – 406 с.

Дяченко В.І.*

ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО БАНКИ І БАНКІВСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Efficiency of any economic reforms substantially depends on stability and reliability of banking system which administers financing economic, administering and social scopes of state activity.

Criminalization of economy and banking system in particular is a threat for stable state development. It causes activization of prosecutor's supervision on law observance in this field.

Україна прагне інтегрувати у міжнародну економічну систему. Одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо удосконалення економічної системи є реформування банківської діяльності шляхом, на нашу думку, уніфікації банківських стандартів і гармонізації національного законодавства в руслі законодавства Європейського союзу. Проте поряд з позитивними формами і досвідом у нас існують негативні тенденції і прояви у сфері економіки взагалі і у банківській сфері зокрема. Тому важливість наукової розробки цієї теми полягає в тому, що комплексне її дослідження на підставі вивчення даних прокурорської практики у поєднанні з досягненнями вітчизняної і зарубіжної науки правового та економічного циклів дозволило б запропонувати практикам нові способи боротьби зі злочинністю у банківській сфері.

Перевірка додержання законів про банки і банківську діяльність залежно від характеру інформації, що стала приводом для її проведення, може стосуватись з різних питань та напрямів банківської діяльності. Підставами для перевірки можуть бути дані або документальні матеріали про можливе порушення законодавства при використанні банками бюджетних коштів, надання кредитів під гарантію Уряду, звернення громадян, які не можуть самостійно захистити свої права, щодо порушення їх прав та законних інтересів службовими особами банківських установ, порушення інтересів вкладників, матеріали та статистичні дані щодо сумнівних банківських операцій, які надаються Державним комітетом фінансового моніторингу України. При цьому прокурор використовує весь спектр повноважень, наданих йому ч. 1 ст. 20 Закону України «Про прокуратуру», зокрема щодо доступу до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки, у т. ч. й тих, що містять банківську таємницю, вимагає проведення перевірок, виділення спеціалістів для участі в них, викликає посадових осіб і громадян та вимагає від них усних або письмових пояснень.

В процесі проведення перевірок прокурори стикаються з інформацією, яка має спеціальний правовий режим – банківською таємницею. Прокурор в процесі своєї діяльності повинен володіти і користуватися знаннями про саму правову природу банківської таємниці, зобов'язання банків перед клієнтами при використанні такої інформації, механізм її отримання і обмеження при використанні. Також треба чітко уявляти, яка саме інформація відноситься до категорії «Банківська таємниця».

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри нагляду за додержанням законів щодо прав і свобод людини Національної академії прокуратури України

© Дяченко В.І., 2009

Банківська таємниця є надзвичайно важливим елементом відносин у банківській практиці. Закріплений законом обов'язок банку щодо збереження таємниці, на думку багатьох науковців, заслуговує на особливу увагу. Проблеми банківської таємниці досліджували у своїх працях М. Агарков, К. Гавальда, Ж. Стуфле, Р. Гроз'єан, Л. Єфімова, В. Кротюк, Є. Карманов, О. Олійник та ін. Усі без винятку кредитні інституції (банки) зобов'язані зберігати таємницю. Ця засада означає, що вони не повинні допускати виходу назовні відомостей про своїх клієнтів. При цьому йдеться про інформацію будь-якого роду, але передусім кредитні інституції не мають права розголошувати відомості про майновий стан клієнта і про економічний стан його фірми [1]. Інтереси клієнта та банку у випадку збереження банківської таємниці, як правило, збігаються.

Як зазначає В. Кротюк, банківська таєм¬ниця полягає у збереженні інформації, яку банки та їх службовці одержують у процесі професійної діяльності, що стосується економічної та особистої діяльності їх клієнтів [2]. У банківському праві Німеччини банківська таємниця розглядається як зобов'язання банка зберігати мовчання про факти та їх оцінку, що стосуються клієнтів, від яких банк отримує такі відомості. Йдеться про збереження довіреної банку інформації, тобто охороні підлягають будь-які відомості, отримані банком від клієнта.

Слід зазначити, що банківська таємниця не є відносинами, але вона може розглядатися як об'єкт відповідних правовідносин: як між банком і клієнтом, так і за участю відповідних державних органів, визначених законом. У силу своєї специфіки, інформація, яка складає банківську таємницю не може роз¬глядатися як товар, оскільки зобов'язання банку полягають у збереженні банківської таємниці, а не здійсненні інформаційної діяльності. Змістом банківської таємниці є збереження та нерозповсюдження банками (їх службовцями) інформації щодо операцій, рахунків та вкладів своїх клієнтів і кореспондентів [2].

Розкрити поняття банківської таємниці можна через 3 основні аспекти:

1) банківська таємниця розглядається як правова категорія, що містить у собі вичерпний перелік відомостей, інформації, технічних засобів, що зазначається у законі про банки і банківську діяльність. Відомості та інформація про банк, його керівників та окремих учасників не може розглядатися як банківська таємниця. Так, для клієнтів банку є вільним доступ до інформації про перелік керівників банку та його відокремлених підрозділів, а також про фізичних та юридичних осіб, які мають істотну участь у банку, перелік банківських послуг та їх ціну тощо. Банківською таємницею є інформація щодо діяльності та фінансового стану клієн¬та, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин із ним чи третіми особами при наданні послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнтові. Інформація про банки чи клієнтів, що збирається під час проведення банківського нагляду, також становить банківську таємницю. Не підпадає під поняття банківської таємниці узагальнена по банках інформація, що підлягає опублікуванню. Відповідно до ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [3] перелік інформації, що підлягає обов'язковому опублікуванню, встановлюється Національним банком України та додатково самим банком на його розсуд.

2) банківська таємниця розглядається як один із основних елементів правового режиму, що передбачає визначення законом обмеженого кола осіб та встановлення процедури збереження, використання та захисту відомостей, інформації та спеціальних технічних засобів. Збереження банківської таємниці банківська установа зобов'язана забезпечити шляхом: обмеження кола осіб, які мають доступ до інформації, що становить банківську таємницю; організації спеціального діловодства з документами, що містять банківську таємницю; застосування технічних засобів для запобігання несанкціонова-

ному доступу до електронних та інших носіїв інформації; застосування застережень щодо збереження банківської таємниці та відповідальності за її розголошення у договорах і угодах між банком і клієнтом. Відповідно до ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, розкривається банками органам прокуратури України на їх письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу. Специфіка цього інституту зумовила необхідність на законодавчому рівні закріпити вимоги (ст. 62 Закону), що висуваються до запитів, які направляють до банків державні органи для отримання інформації, що містить банківську таємницю. Положення ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність» не поширюються на випадки повідомлення банками відповідно до законодавства про операції, що мають сумнівний характер, та на інші передбачені законом випадки повідомлень про банківські операції спеціальним підрозділам по боротьбі з організованою злочинністю. Натомість, на практиці такі повідомлення банкам трапляються дуже рідко. Фінансовий моніторинг в установах банків здійснюють спеціальні створювані для цього структурні підрозділи. Порядок здійснення такого моніторингу регулюється законами «Про банки і банківську діяльність», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», нормативними актами НБУ, та розробленими відповідно до них локальними актами самих банків.

3) правова природа дотримання банківської таємниці лежить у площині системи правових засобів, що встановлюються законом для належного захисту прав клієнтів. Реалізація відповідних прав клієнтів здійснюється шляхом встановленого законом зобов'язання банку гарантувати таємницю банківського рахунку, операцій за рахунком і відомостей про клієнта.

Викладене дозволяє запропонувати таке визначення банківської таємниці: банківська таємниця - це встановлена законом та гарантована банком система правових та спеціальних технічних засобів, що забезпечують правовий режим обмеженого доступу до інформації про банківський рахунок, операції за рахунком і відомості про клієнта.

Необхідно зазначити, що Цивільним процесуальним кодексом України [4] встановлено порядок розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб, яким може скористатися прокурор під час перевірки. Згідно з ст. 287 ЦПК заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи у випадках, встановлених законом: подається до суду за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу, суд повинен розглянути таку заяву протягом п’яти днів і винести рішення, яке підлягає негайному виконанню.

16 лютого 2007 року Рада національної безпеки і оборони України, розглянувши комплекс проблем, пов’язаних з непродуктивним відпливом капіталів за межі України, відмітила існування загрозливих тенденцій у цій сфері. В своєму рішенні «Про заходи щодо запобігання непродуктивному відпливу капіталів за межі України» [5] Рада запропонувала Кабінету Міністрів України за участю НБУ підготувати пропозиції щодо удосконалення процедури розкриття банківської таємниці на вимогу правоохоронних органів, яка б забезпечувала доступ до інформації про контрагентів за банківськими операціями та підстави здійснення таких операцій (п. 3). Таким чином на сьогодні вже виникла потреба у внесенні змін до ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність», в якій необхідно передбачити таке положення «Інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю розкривається банками …3) органам прокуратури України … – на їх письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи–суб’єкта підприємницької діяльності, їх контрагентів за такими опе-

раціями та підставами здійснення даних операцій.». Крім того на сьогодні виникла потреба у Законі України «Про банки і банківську діяльність» передбачити положення про час виконання вимоги правоохоронних органів. Так необхідно доповнити ст. 62 зазначеного Закону нормою такого змісту «Інформація, яка містить банківську таємницю, надається на вимогу відповідного державного органу, зазначеного у ч. 1 цього Закону, у п'ятиденний строк». Встановлення на законодавчому рівні даного строку дозволить правоохоронним органам оперативніше реагувати на вчинення правопорушень у банківській сфері, а також викоренить практику надання банками інформації у 30-денний строк, як це передбачено Законом України «Про звернення громадян».

Визначившись з поняттям банківської таємниці розглянемо процедуру створення комерційного банку, а також можливості порушення законодавства, які можуть виникати на цій стадії діяльності. У 2006 році Генеральна прокуратура України разом з Академією прокуратури України підготували Методичні рекомендації щодо проведення перевірок додержання законів про банки і банківську діяльність [6]. В цих рекомендаціях Генеральною прокуратурою визнано важливість етапу створення комерційного банку і надано практичні рекомендації по проведенню перевірок банківських установ при реєстрації. Треба відзначити, що у законодавстві майже всіх країн процес реєстрації банків набагато складніший за реєстрацію будь-якого іншого суб'єкта підприємницької діяльності. При цьому дана процедура налічує два етапи: реєстрація банку як юридичної особи і надання ліцензії на здійснення банківських операцій. Складність процесу реєстрації банку вимагає від прокурорських працівників орієнтуватись в особливостях проходження державної реєстрації банків в України.

Перший крок до створення банку - це рішення кількох осіб про його заснування. Кілька осіб - не випадковий висновок: чин¬ним законодавством України не передбачено право на існування приватного банку та й стовідсоткова власність на капітал банку ок¬ремої юридичної особи є надто проблематич¬ною [7]. Постанова Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок ство¬рення і державної реєстрації банків, відкрит¬тя їх філій, представництв, відділень» від 31.08.2001 р. № 375 містить вимоги, які пред'являються до установчих документів [8].

Другий крок - це безпосереднє прове¬дення державної реєстрації банку шляхом формування та подання до НБУ в особі його територіального управління за місцезнахо¬дженням майбутнього банку досить великого за обсягом пакета документів, перелік яких міститься у п. 3.1 зазначеної постанови.

Прокурору при перевірці законності створення комерційного банку та його статутної правоспроможності треба звернути увагу на такі питання:

- чи дотриманий порядок державної реєстрації банку;
- чи має банк відповідні ліцензії НБУ на здійснення банківської діяльності;
- чи дотриманий порядок відкриття філій і представництв банку на території України;
- чи не порушений порядок формування статутного капіталу банку;
- чи дотримуються встановлені обмеження щодо діяльності банків;
- чи не обмежують банки право клієнта на отримання інформації.

З моменту реєстрації у Державному реєстрі банк набуває статусу юридичної особи, однак здійснювати банківські операції він може тільки після отримання відповідної ліцензії Національного банку України. Ліцензування є важливим аспектом регулювання допуску банків на ринки та контролю за банківською діяльністю взагалі. В Україні до 1996 року після реєстрації в НБУ комерційні банки мали право виконувати операції, зазначені у їх статутах, без отримання відповідної ліцензії. Перший етап ліцензування банків розпочався із внесенням змін до Закону України «Про банки і банківську діяльність» та вве-

дення в дію Положення «Про порядок ліцензування банків в Україні», яким визначалися порядок та умови надання банкам ліцензії на здійснення банківських операцій. Протягом 1996 р. Національний банк надав ліцензії усім існуючим банкам. Тобто, в той період на ринок через процес ліцензування були допущені всі банки. Які вже функціонували, а виконання ліцензійних вимог вимагалося тільки від новостворених банків. Згодом виникла потреба в розробленні єдиного нормативного акта, який би регламентував надання й розширення ліцензії на здійснення банківських операцій у національній та іноземних валютах. З урахуванням цього було розроблено Положення про порядок видачі банкам ліцензії на здійснення банківських операцій. Це Положення містило перелік 30 банківських операцій, а також особливі умови видачі ліцензії на здійснення окремих операцій – за більш ризикованими операціями встановлювались підвищені вимоги до банку. Сьогодні в Законі України «Про банки і банківську діяльність» закладено принципово нові підходи до ліцензування банків. З метою підвищення надійності та стабільності банківської системи України, забезпечення захисту інтересів кредиторів, вкладників банків НБУ визначає порядок видачі банкам та банківським корпораціям банківських ліцензій, письмових дозволів і ліцензій на виконання окремих операцій.

При проведенні перевірок прокурорським працівникам також треба мати на увазі, що статтею 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність» встановлені обмеження щодо діяльності банків. Зокрема, банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника. Спеціалізованим банкам (за винятком ощадного) забороняється залучати вклади (депозити) від фізичних осіб в обсягах, що перевищують 5 відсотків капіталу банку. Банк може мати у власності нерухоме майно загальною вартістю не більше 25 відсотків капіталу банку.

Під час перевірки питань законності створення та статутної правоспроможності комерційного банку прокурору перш за все необхідно проаналізувати наявну інформацію про діяльність банку, професійну діяльність його працівників, випадки перевищення повноважень посадовими особами банку, порушень нормативно-правових актів НБУ та рішень органів управління банку (у т. ч. вивчивши відомості служби внутрішнього аудиту, яка є органом оперативного контролю правління банку).

Також слід звернути увагу на додержання вимог законодавства щодо придбання юридичними чи фізичними особами істотної участі у банку (згідно зі ст. 34 Закону пряме або опосередковане володіння чи контроль 10, 25, 50 та 75 відсотками статутного капіталу банку чи права голосу придбаних акцій (паїв) в органах управління банку потребує обов'язкового дозволу НБУ за умови бездоганної ділової репутації таких осіб).

Особливу увагу слід звернути на додержання вимог ст. 36 Закону України «Про банки і банківську діяльність» про утворення резервного та інших фондів банку. Розмір відрахувань до резервного фонду має бути не менше 5 відсотків від прибутку банку до досягнення ними 25 відсотків розміру регулятивного капіталу банку. У разі, коли діяльність банку може створювати загрозу інтересам вкладників та інших кредиторів банку, НБУ має право вимагати від банку збільшення розміру резервів щорічних відрахувань до них. У разі здійснення банком операцій із залученням вкладів фізичних осіб слід перевірити повноту та своєчасність внесення ним зборів до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, який функціонує відповідно до Закону України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» [9].

Не можна залишити поза увагою роль банків по протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом. Ця проблема на сьогодні є досить актуальною для нашої держави. Урядом України передбачені заходи усунення недоліків, що спричинили впровадження економічних санкцій до України, у законодавчій, організаційно-уп-

равлінській, інформаційній, науково-методичній, нормативній сферах, а також у питаннях кадрового та матеріального забезпечення і налагодження міжнародного співробітництва [10]. Органи прокуратури приймають активну роль у розслідуванні злочинів, пов'язаних з легалізацією коштів, набутих злочинним шляхом [11]. Також, на нашу думку, прокурорські працівники повинні бути обізнаними про механізми виявлення операцій, пов'язаних з відмиванням грошей, які на даний час впроваджені у банках Україні. Таке знання дасть змогу представниками прокуратури використовувати інформацію, яку накопичують банки в результаті своєї діяльності, при розслідуванні кримінальних справ. Бернальд Брехт свого часу писав: «Якщо хочете вкрасти, купіть собі банк». Процес відмивання брудних грошей взагалі об'єктивно неможливий без залучення банківського сектора, який може відігравати як пасивну роль, тобто роль безпосередньої технічної ланки, так і активну, що полягає у створенні умов для проведення сумнівних та незаконних операцій [12]. Органам прокуратури треба виявляти факти такої «зацікавленості» банків та оперативно реагувати на таку протизаконну діяльність шляхом притягнення винних осіб до відповідальності за ст. 209-1 Кримінального кодексу України [13].

Закон від 7 грудня 2000 р. «Про банки та банківську діяльність» зобов'язує банки відповідно до вимог законодавства України запобігати використанню банківської системи з метою легалізації грошей. Зазначу, що наведена норма є базовою. Але організація первинного фінансового контролю має прогалини і низку протиріч. Дії банку з подання фінансової інформації правоохоронним органам про стан рахунків клієнтів банку обмежені: конкретними обставинами, певним проміжком часу, сумою, ознаками фінансових операцій, письмовою вимогою суду, прокуратури, Служби безпеки України, органів внутрішніх справ, органів податкової служби тощо. Винятком подання інформації правоохоронним органам Закон визначає випадки повідомлення про сумнівні операції ідентифікованих осіб, які мають ознаки незвичних або невиправдано заплутаних, економічно невиправданих або суперечливих законодавству України.

Залежно від особливостей організації та напрямів діяльності банку, з урахуванням клієнтської бази та рівня ризиків, пов'язаних з клієнтами та їх операціями, банки розробляють шість основних програм з метою протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом: здійснення ідентифікації і вивчення клієнтів банку («знай свого клієнта»); виявлення у діяльності клієнтів сумнівних операцій, які підлягають обов'язковому контролю, та інших операцій з грошовими коштами або іншим майном, що можуть бути пов'язані з легалізацією грошей, отриманих злочинним шляхом; перевірка інформації про клієнта або його операцію для підтвердження обґрунтованості чи спростування підозр стосовно здійснення клієнтом легалізації грошей, одержаних злочинним шляхом; проведення документального фіксування інформації, необхідної для ідентифікації клієнта та здійснення ним операцій; зберігання інформації і документів, отриманих у результаті реалізації програм здійснення внутрішнього контролю, з метою протидії легалізації грошей, одержаних злочинним шляхом; навчання працівників банку з питань протидії легалізації грошей, отриманих злочинним шляхом.

Внутрішнім документом керівник банку встановлює порядок взаємодії його працівників з відповідальним працівником (або працівником очо¬люваного ним структурного підрозділу), затверджує його права і обов'язки відповідно до завдань протидії легалізації грошей, отриманих злочинним шляхом. Але банку не рекомендується покладати на такого працівника підрозділу функцій, які не відповідають його основним функціям.

У чому особливості здійснення банком внутрішнього комплексу організаційних заходів первинного фінансового контролю з метою протидії легалізації названих грошей?

По-перше, під час розроблення банком програми ідентифікації і вивчення своїх клієнтів він ідентифікує і вивчає останнього шляхом отримання від клієнта потрібної ін-

формації і документів з урахуванням міжнародної практики та чинного законодавства України: фінансові установи не ведуть анонімних рахунків клієнтів або повинні закрити такі, що були відкриті на явно фіктивні прізвища; вказані установи в усіх або у окремих випадках фіксують осіб, які встановили ділові відносини чи провели операції (зокрема, відкрили рахунки або банківські розрахункові книжки, уклали угоди про довірче ведення справи, орендували банківські сейфи, проводили операції з великими сумами грошей) на основі офіційного ідентифікаційного документа, який заслуговує на довіру; фінансові установи, якщо існують будь-які сумніви стосовно того, чи діє клієнт або замовник від власного імені, вживають розумно необхідних заходів для отримання дійсної інформації.

По-друге, аналіз стану розвитку правового забезпечення в Україні організації первинного фінансового контролю з метою протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, свідчить, що зазначені заходи контролю, м'яко кажучи, не передбачені. Закон «Про банки і банківську діяльність» визначає сумнівними операціями ті, що здійснюються при незвичних або невиправдано заплутаних умовах, чи ті, які не є економічно виправданими або суперечать законодавству України. Обов'язковий фінансовий контроль з виявлення у діяльності клієнта сумнівних операцій або тих, що можуть бути пов'язані з легалізацією вказаних грошей, визначений також додатком до підзаконного нормативно-правового акта, у якому додаються інші критерії ознак сумнівних операцій.

По-третє, якщо під час здійснення програми внутрішнього фінансового контролю працівник банку виявив операцію клієнта, яку він вважає сумнівною, працівник зобов'язаний для підтвердження обґрунтованості або спростування підозр стосовно здійснення клієнтом легалізації грошей, отриманих злочинним шляхом, додержуватися спеціальної процедури: кваліфікувати операцію (угоду) або як значну, або як сумнівну; вказати її зміст, суму і валюту; повідомити про особу (осіб), котра здійснює операцію (угоду); рахунок, з використанням якого здійснена операція (угода); описати підстави, відповідно до яких операція визнана такою, що підлягає обов'язковому фінансово¬му контролю; до складеного повідомлення додати відомості про себе; зазначити дату і засвідчити повідомлення двома підписами — своїм і керівника підрозділу [14].

Далі Програма протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом, здійснюється згідно з порядком документального фіксування необхідної інформації таким чином, щоб: у разі потреби можна було б відтворити дані про контрагента, суму операції (угоди), валюту платежу; інформація про клієнта і зібрані документи з метою протидії вказаній легалізації могли бути використані як доказ у кримінальному, цивільному і господарському процесах; зібрані матеріали — оригінали і копії документів, що містять відомості про клієнта або їх реквізити, повідомлення, ділове листування та інші — зберігалися не менше п'яти років після припинення зобов'язань між банком і його клієнтом. Для прийняття остаточного рішення про подальші дії банку щодо кліє¬нта і його операції повідомлення передається відповідальній особі (відповідальному працівнику). Законом України «Про банки і банківську діяльність» банк наділений правом в разі ненадання інформації, необхідної для ідентифікації осіб, відмовитись здійснити обслуговування даного клієнту (ст. 64).

Таким чином, видається: поки що роль бан¬ку зводиться до своєрідного ліберального «сторо¬жа» одержання та збереження інформації.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що організація первинного фінансового контролю ще не має ефективних правових засобів виконання [15]. Програма організації зазначеного контролю повинна відповідати передусім таким запитанням: якою повинна бути позиція банку, в чому полягають його цілі?; які методи запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, банку легітимні?; з ким співпрацює банк при реа-

лізації програм протидії легалізації грошей протиправного походження?; яким є реальний і потенційний статус уповноваженої особи банку в запобіганні легалізації «брудних грошей»?; яким саме чином комерційний банк має намір та які ресурси, сили і конкретні засоби планується використати для цього?

Узагальнюючи наведене вище, зробимо висновки:

1. Організація первинного фінансового контролю комерційними банками, яка донедавна знаходилася поза межами правової регламентації, є важливим компонентом національної програми боротьби з легалізацією (відмиванням) «брудних» грошей в Україні.

2. Фінансовий контроль має бути не тільки обов'язковим елементом системи запобіжних заходів, а й ефективним засобом, «митними воротами» протидії використанню організованими злочинними угрупованнями зазначених доходів.

3. Визначення критеріїв ознак сумнівних операцій повинно: створити умови для поліпшення організації первинного фінансового контролю; вдосконалити методи виявлення у діяльності клієнтів операцій, які підлягають обов'язковому контролю, операцій з грошовими коштами й іншим майном, що можуть бути пов'язані з легалізацією грошей, отриманих злочинним шляхом; обґрунтовано підтвердити або спростувати підозри стосовно здійснення клієнтом «відмивання» грошей.

4. На виконання програми протидії легалізації доходів протиправного походження, забезпечення стабільності національної фінансової системи, підвищення ефективності роботи з виявлення та запобігання фактам відмивання «брудних» коштів з використанням банківських та інших фінансових технологій засобами первинного фінансового контролю бажано було б:

1) налагодити постійну взаємодію з обміну інформацією банків та інших фінансових установ з правоохоронними органами;

2) вивчати і впроваджувати зарубіжний досвід не тільки практики документального фіксування інформації про ідентифікацію клієнтів та здійснені ними операції, а також звітування правоохоронним органам (зокрема органам прокуратури) про факти скоєних правопорушень або ймовірності їх вчинення з використанням фінансових важелів з метою легалізації (відмивання) доходів протиправного походження організованими злочинними угрупованнями.

Таким чином, сьогодні інтеграція нашої держави у світовий економічний простір практично неможливо без створення досконалої національної системи боротьби з легалізацією кримінальних доходів та ефективного прокурорського нагляду за додержанням законодавства про банки і банківську діяльність.

Література:

1. Гроз'єан Р.К. «Як працювати з банком» К.: НПР, 1998. – 231 с.
2. Банківське право України / За ред. А. О. Селіванова. - К., 2000. – 496 с.
3. Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 2121-III від 7 грудня 2000 року
4. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18 березня 2004р
5. Декрет Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо додаткового забезпечення гарантійних або інших зобов'язань Кабінету Міністрів України, які надаються в забезпечення зобов'язань юридичних осіб-резидентів, та вдосконалення системи відшкодування ними витрат державного бюджету» № 1879 від 27 листопада 1998 року.
6. Методичні рекомендації щодо проведення перевірок додержання законів про банки і банківську діяльність. К.: Генеральна прокуратура України, Академія прокуратури України. – 2006р.
7. Сухонос В.В. Співвідношення між прокурорським наглядом і контрольною діяльністю органів державної влади // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Т.15.- Суми., 2006.- С.48-58.

8. Положення про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень, затв. постановою Правління Національного банку України № 375 від 31серпня 2001 року
9. Закону України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» № 2740-III від 20 вересня 2001 року.
10. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» № 485-IV від 6 лютого 2003 року.
11. Інформаційно-методичний лист прокуратури Луганської області про організацію прокурорського нагляду за додержанням законодавства про боротьбу з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом №07/1-327вих від 12.05.2005р.
12. Київець О. Чи бувають «брудні» гроші в банках? // Юридичний журнал. № 5 (23) 2004 року. с.82–87.
13. Лист-орієнтування прокуратури Донецької області щодо викриття злочинів, вчинених посадовими особами суб'єктів первинного фінансового моніторингу за ст. 209-1 КК України № 07/1нр-28нр-04 від 09.07.2004р.
14. Сухонос В.В. Проблеми взаємодії банківських установ та органів прокуратури України при забезпеченні законності та шляхи їх подолання // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Т. 12.- Суми., 2005.- С.150-154.
15. Андрущенко І. Банківська таємниця та легалізація коштів, здобутих злочинним шляхом. // Вісник прокуратури № 6 (18) грудень 2002 р. с. 94 – 97.

Макаруха З.*

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСНУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРИТУЛКУ: ГАРМОНІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА ПРИТУЛКУ

Статтю присвячено дослідженню правових основ заснування та розвитку Європейської системи притулку. Автором здійснено аналіз відповідних положень установчих договорів ЄС, в тому числі Лісабонського договору 2007р., а також законодавства ЄС.

Ключові слова: Європейська система притулку, матеріальне право притулку, установчі договори ЄС, шукачі притулку, біженці.

The Article is devoted to the research of the legal basis of the establishment of the European Asylum System. The research is based on analyses of provisions of the Treaties, including Lisbon Treaty 2007, and EU legislation963–987963–987.

Key words: European Asylum System, substantive asylum law, EU Treaty, asylum seekers, refugees.

Протягом 1990х рр. питання притулку було найбільш актуальним пунктом порядку денного співробітництва між державами-членами ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ. Це було зумовлено двома причинами: по-перше, винятковим зростанням кількості шукачів притулку на території держав-членів ЄС (здебільшого з країн Східної Європи та Балкан) [7; С.171-176]; по-друге, недієвістю Дублінської конвенції 1990 р., яка визначала країну відповідальну за розгляд запитів щодо притулку (існувала потреба у розробці більш зрозумілого, чіткого та ефективного міжнародного договору) [1; С.126].

Підписання Маастрихтського договору 1992 р. [15] та оформлення сфери притулку в рамках третьої опори ЄС лише формалізувало міжурядове співробітництво у зазначеній сфері.

Як і в імміграційній сфері, так і в сфері притулку важливі реформи було здійснено Амстердамським договором 1997 р.[16], який підпорядкував ці сфери компетенції Європейського Співтовариства. Відповідно до ст.63 Амстердамського договору Співтовариство наділене широкими повноваженнями та уповноважене прийняти протягом п'ятирічного періоду дві категорії заходів.

До першої категорії віднесено заходи щодо притулку, згідно з Женевською конвенцією від 28 липня 1951 р. та Протоколом від 31 січня 1967 р. про статус біженців, а також згідно з іншими дотичними договорами, у таких сферах: критерії та механізми визначення держави-члена, відповідальної за розгляд звернень про притулок, що їх подає громадянин третьої країни в одній з держав-членів; мінімальні стандарти приймання шукачів притулку в державах членах; мінімальні стандарти щодо кваліфікації громадян третіх країн як біженців; мінімальні стандарти щодо процедур надання та позбавлення статусу біженця в державах-членах.

* кандидат юридичних наук, докторант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий консультант: проф. В.І.Муравйов.

© Макаруха З., 2009

Друга категорія - заходи щодо біженців та переміщених осіб у таких сферах: мінімальні стандарти надання тимчасового захисту переміщеним особам із третіх країн, що не можуть повернутися до країн свого походження, та особам, що з інших причин потребують міжнародного захисту; сприяння збалансуванню зусиль держав-членів щодо приймання біженців та переміщених осіб та можливих наслідків такого приймання.

Що стосується процедури ухвалення вищезазначених стандартів, Амстердамський договір (частина 1 ст.67) передбачає одноголосне прийняття рішень Радою, принаймні на перехідний п'ятирічний період (від дати набрання чинності Договором).

Треба зазначити, що Ніццький договір 2001 р. зробив внесок щодо запровадження більш ефективної та демократичної законодавчої процедури, доповнивши ст.67 Амстердамського договору частиною 5. Відповідно до внесених змін Раді належить ухвалювати, діючи згідно з процедурою визначеною у ст.251 (голосування кваліфікованою більшістю та спільне з Європарламентом прийняття рішень), заходи, що віднесені до першої категорії, а також першу групу стандартів другої категорії, якщо Рада, діючи з згідно з частиною першою цієї статті, раніше ухвалила законодавство Співтовариства, що визначає спільні норми та головні засади, які регулюють ці питання.

Окрім цього, важливо підкреслити, що Договір про заснування Європейського Співтовариства передбачав прийняття законодавством ЄС лише мінімальних стандартів у сфері притулку та щодо біженців, і відповідно до принципу субсидіарності визначеного ст.5 Договору, Співтовариство має діяти у тих випадках, коли цілі заходів не можуть бути досягнуті виключно державами-членами, а кращого результату може бути досягнуто на рівні Співтовариства.

Висновки за результатами Самміту у Тампере 1999 р. стали початком становлення та формування спільної Європейської системи притулку та розвитку права ЄС у сфері надання притулку та захисту прав біженців відповідно до положень Амстердамського договору.

У Висновках було визначено елементи спільної Європейської системи притулку: чітке та дієве визначення держави, відповідальної за розгляд заяв щодо надання притулку; спільні стандарти щодо справедливої та ефективної процедури надання притулку; спільні мінімальні умови прийняття шукачів притулку та наближення правил щодо визнання та змісту статусу біженця; заходи щодо додаткових форм захисту та надання відповідного статусу будь-якій особі, яка потребує такого захисту.

На відміну від Амстердамського договору, який обмежується необхідністю визначення мінімальних стандартів у сфері притулку та щодо біженців у Лісабонському договорі 2007 р. [21] (набрав чинності 1 грудня 2009 р.) мова йде про створення спільної політики і не тільки щодо притулку, але й щодо додаткового та тимчасового захисту [6; С.173-198]. Зазначена політика, відповідно до Договору, має розвиватися з урахуванням забезпечення відповідного статусу громадянам третіх країн, які потребують міжнародного захисту та у відповідності з принципом non-refoulement (фр. – «не видворення», один із засадничих принципів міжнародного гуманітарного права, що забороняє примусове повернення біженців до країни, з якої вони прибули та де їхньому життю чи свободі загрожує небезпека). Як і Амстердамський договір, Лісабонський договір містить посилання на необхідність дотримання положень Женевської конвенцією від 28 липня 1951 р. та Протоколу від 31 січня 1967 р. про статус біженців, а також інших дотичних договорів.

На думку професора Елізабет Шоу, закріплюючи заходи щодо спільної Європейської системи притулку, Лісабонський договір запозичує мову, що застосовувалася у Висновках Саміту у Тампере [27].

Аналіз положень Лісабонського договору дає підстави стверджувати, що останній, беручи за основу Висновки Саміту у Тампере, розширює перелік заходів необхідних для

створення спільної Європейської системи притулку серед яких: одноманітний статус притулку для громадян третіх країн, чинний у всіх державах-членах ЄС; одноманітний статус додаткового захисту для громадян третіх країн, які без отримання притулку в ЄС потребують міжнародного захисту; спільна система тимчасового захисту для переміщених осіб у випадку масового напливу; спільні процедури надання й позбавлення одноманітного статусу притулку чи додаткового захисту; критерії та механізми визначення держави-члена, відповідальної за розгляд звернень про притулок чи додатковий захист; стандарти умов приймання осіб, що звернулися з проханням надати притулок чи додатковий захист; партнерство та співпраця з третіми країнами з метою контролю припливів осіб, що звертаються з проханням надати притулок, допоміжний чи тимчасовий захист.

Що стосується процедури прийняття заходів щодо спільної Європейської системи притулку, то Лісабонський договір закріплює спільне прийняття рішень Європейським Парламентом та Радою відповідно до звичайної законодавчої процедури (голосування кваліфікованою більшістю).

Водночас, відповідно до Лісабонського договору, якщо в одній чи кількох державах-членах виникає надзвичайна ситуація, пов'язана з раптовим припливом громадян третіх країн, Рада на пропозицію Комісії та діючи після консультації з Європарламентом, може прийняти тимчасові заходи на користь зацікавлених держав-членів.

В такий спосіб, Лісабонський договір розширює сферу спільної політики ЄС щодо притулку (включивши заходи щодо додаткового та тимчасового захисту), охоплює зовнішній вимір цієї політики (співробітництво з третіми країнами) розширює та удосконалює (виходить за рамки мінімальних стандартів) перелік заходів необхідних для створення спільної Європейської системи притулку. Проте Лісабонський договір не вносить суттєвих змін у процедуру прийняття рішень, визначену Ніццьким договором. Нововведенням є відсутність вказівки на перехідний п'ятирічний період, від якого власне і залежить застосування зазначеної процедури.

Не менш амбітна мета – «заснування Європи притулку» проголошена у Пакті з імміграції та притулку, що був схвалений на засіданні Європейської Ради 15 жовтня 2008 р., який, звертаючи у вагу на все ще існуючі розбіжності між державами-членами ЄС у сфері гарантування захисту та форм надання захисту, наголошує на необхідності зміни спільної політики ЄС у сфері притулку, що матиме наслідком завершення створення спільної Європейської системи притулку. Відповідно до Пакту (що повністю врахував Гаазьку програму 2004 р.), така система має підтримуватися новоствореним Європейським офісом з притулку, метою якого є спрощення інформації та співробітництво між національними адміністраціями у випадках опрацювання звернень щодо притулку, а також включати спільні гарантії для шукачів притулку та спільне визначення статусу біженця.

Водночас у доктрині міжнародного права піддається критиці підхід ЄС до інституту притулку, а саме його об'єднання з імміграційною політикою ЄС [3; С. 963–987]. Адже імміграційне право покликане забезпечувати контроль щодо в'їзду іммігрантів на територію ЄС, а право притулку – забезпечувати міжнародний захист.

Сама концепція «європейського простору свободи, безпеки та юстиції» передбачає гармонізацію базових умов щодо розгляду звернень, прийняття та повернення шукачів притулку, а відтак створення спільної Європейської системи притулку.

З метою початку процесу консультації стосовно майбутньої спільної Європейської системи притулку Комісією було підготовлено Зелену книгу, від 6 червня 2007 р. [25] Завершенням цього процесу має стати публікація Програми дій, яка б акумулювала усі заходи, необхідні для заснування спільної Європейської системи притулку.

У Зеленій книзі запропоновано низку заходів щодо *звернень за наданням притулку,* а саме: збільшити можливості щодо звернень про надання притулку шляхом удосконалення

правового захисту шукачів притулку, які роблять такі звернення на кордоні; гармонізувати національні правила, зокрема щодо оцінки відповідних документів наданих шукачами притулку, процедури прийняття рішень чи апеляційних процедур; переоцінити певні процедурні механізми, які запроваджені на початковій стадії гармонізації, зокрема концепції «безпечної країни походження» чи «безпечної третьої країни».

Окрім цього Комісія має на меті обмежити повноваження щодо «оцінювання» стосовно доступу до ринку праці та інших *умов прийняття шукачів притулку*.

Важливе значення має пропозиція запровадження «єдиної системи» *захисту шукачів притулку*, яка включає: більш повну гармонізацію критерію прийнятності; чітке роз'яснення концепцій, що лежать в основі визначення підстав захисту; зближення прав та переваг надання захисту, особливо щодо дозволу на проживання, соціального захисту та захисту здоров'я, а також освіти та працевлаштування; заснування єдиного статусу для біженців та осіб, які потребують додаткового захисту; запровадження системи взаємного визнання рішень держав-членів ЄС щодо притулку.

Комісія звертає увагу на відсутність національних визначень та процедур для *виявлення найбільш уразливих категорій шукачів притулку*. Виходом з цієї ситуації може стати більш активна та різностороння діяльність Комісії на всіх стадіях процесу оцінювання звернень щодо притулку.

Водночас ініційовано дебати щодо *покращення інтеграції осіб, які мають право на міжнародну допомогу*. В якості можливих варіантів запропоновано удосконалювати існуюче законодавство ЄС, робити підсумки за результатами інтеграційних програм, підвищувати обізнаність на ринку праці щодо доходів отриманих працедавцями в результаті працевлаштування шукачів притулку, звернути увагу на рівні ЄС стосовно проблеми визнання кваліфікацій.

Актуальними залишаються питання *імплементації та підтримувальних заходів у сфері притулку* (запропоновано розширити межі практичного співробітництва між держав-членів, зокрема виробити спільні норми щодо інтерпретації *acquis* у сфері притулку), *розподілу обов'язків* (справедливий розподіл шукачів притулку між державами-членами) та *фінансової солідарност*і (ефективно використовувати ресурси Європейського фонду для біженців [17]), а також *розвитку зовнішнього виміру політики притулку* (співробітництва з третіми країнами у сфері притулку, зокрема допомога ЄС, в тому числі фінансова, третім країнам у подоланні загроз, які виникли у зв'язку з проблемою притулку).

Дорожню карту створення спільної Європейської системи притулку розроблено у Політичному плані щодо Притулку, запропонованому у Комунікації Комісії від 17 червня 2008 р [26]. План базується на стратегії, яка складається з трьох складових: гармонізація стандартів міжнародного захисту (незважаючи на прийняття мінімальних стандартів у сфері притулку, продовжують існувати великі розходження щодо їх імплементації державами-членами – це зумовлює необхідність у внесенні змін до існуючих законодавчих інструментів ЄС), ефективне практичне співробітництво (здебільшого йдеться про створення Європейського офісу з питань притулку), солідарність і відповідальність в рамках ЄС та у відносинах з третіми країнами (створення відповідних «механізмів солідарності», зокрема заснування експертних груп в рамках Європейського офісу з питань притулку з метою підтримки держав-членів в опрацювання звернень щодо притулку, а також фінансова підтримка як держав-членів ЄС так і третіх держав щодо зміцнення їх спроможності забезпечити міжнародний захист).

Матеріальне право притулку визначає такі категорії осіб, які потребують захисту: «біженець»; «особа, яка звертається за допоміжним захистом»; «особа, яка потребує тимчасового захисту». Зупинимось детальніше на аналізі зазначених категорій.

Головним правовим інструментом визначення цих понять є Директива Ради 2004/83/ЄС від 29 квітня 2004 р. [20] про мінімальні стандарти для кваліфікації та статусу

громадян третіх країн та осіб без громадянства як біженців чи осіб, які в інший спосіб потребують міжнародного захисту, а також зміст гарантованого захисту.

Відповідно до Директиви Ради 2004/83/ЄС будь-який громадянин третьої країни, який знаходиться за межами країни походження та особа без громадянства, яка перебуває за межами країни постійного проживання, що не має наміру повертатися до цієї країни через страх бути переслідуваним з причин раси, релігії, національності, політичних поглядів чи членства у певних соціальних групах, може звернутися за статусом «біженця».

В поняття «переслідування» зазначений Документ включає: серйозну та невиправдану шкоду (в силу своєї природи чи повторюваності) на підставі раси, релігії, національності чи політичних поглядів; фізичне чи психічне насильство (в тому числі сексуальне); правові, адміністративні, поліційні чи судові заходи, які мають дискримінаційний ефект; обвинувачення чи покарання, що мають диспропорційний чи дискримінаційний характер. Таким чином поняття «біженець» визначене законодавством ЄС відповідає визначенню запропонованому Женевською Конвенцією.

Біженець може втратити свій статус у певних випадках (набуття громадянства іншої країни, добровільне повернення до країни походження і ін.). У будь-якому випадку обов'язок доказування щодо втрати підстави отримання міжнародного захисту лежить на приймаючій державі-члені.

Питання «допоміжного захисту» привертає все більшу увагу міжнародного співтовариства як на універсальному, так і на регіональному рівнях. В той час, як міжнародне публічне право не забезпечує належного правового регулювання цієї проблеми, потреба гармонізації форм допоміжного захисту у Європі була визнана ще у 1988 р. Парламентською Асамблеєю Ради Європи. Остання рекомендувала Комітету Міністрів «вивчити можливість підготовки Європейської Конвенції, включаючи заснування консультативного органу, щодо осіб, які не підпадають під Женевську Конвенцію, але потребують міжнародного захисту та об'єднані Радою Європи в окрему групу під назвою «de-facto біженці» [27].

Положення Директиви Ради 2004/83/ЄС щодо допоміжного захисту є фактично першою конкретною ініціативою на рівні ЄС щодо захисту осіб, які не відповідають визначенню «біженця».

На думку К. Хейлбронера допоміжний захист «включає додаткові форми прав людини та гуманітарного захисту, які може гарантувати держава, якщо особа не відповідає вимогам щодо надання статусу біженця відповідно до Женевської Конвенції» [4]. У доктрині права ЄС існує також точка зору, що питання допоміжного захисту виникло у зв'язку з надто вузькою інтерпретацією державами-членами визначення поняття «біженця» [2; С.50-51].

На нашу думку, виникнення «допоміжного захисту» зумовлене потребою у новій формі міжнародного захисту. Відповідно до Директиви Ради 2004/83/ЄС статус «допоміжного захисту» гарантується особам, які звертаються за міжнародним захистом, у зв'язку з тим, що не можуть повернутися до країни походження через обґрунтований страх отримати серйозну та невиправдану шкоду. Директива визначає три форми шкоди: тортури чи нелюдське чи таке, що принижує людську гідність ставлення, або покарання; смертна кара; загроза життю, в результаті масового насильства зумовленого міжнародним чи внутрішнім збройним конфліктом.

В процесі оцінювання підстав для «страху» заявника на статус біженця чи додаткового захисту беруться до уваги: усі відповідні факти, які стосуються країни походження, включаючи законодавство (в тому числі його застосування) останньої; ймовірна можливість переслідування заявника; підтвердження того, що заявнику було завдано невиправдану шкоду, або він переслідувався у минулому; індивідуальні обставини заявника (вік,

стать і та ін.); діяльність, яку проводить заявник з того моменту, коли покинув країну походження. При цьому держава-член має взяти до уваги джерело загроз. Не має значення чи такі загрози спричинені діями держави, партій чи організацій, що контролюються державою чи недержавними органами [9; С.521-522], якщо держава не має наміру чи можливості забезпечити належний захист.

Статус біженця чи особи, якій надається додатковий захист включає комплекс прав: право не видворення; отримання інформації зрозумілою мовою; дозвіл на проживання чинний принаймні три роки з можливість поновлення для біженців та дозвіл на проживання чинний принаймні один рік з можливістю поновлення для осіб, яким надано додатковий захист; подорожувати в межах та за межами країни, яка надала захист; працевлаштовуватися, або працювати як самозайнятій особі, професійно навчатися; доступ до системи освіти та перепідготовки; доступ до безплатної медичної та психологічної допомоги, а також до будь-яких інших форм допомоги, зокрема для осіб з особливими потребами (підлітків, жертв зґвалтування та ін.); доступ до належного житла; доступ до програм спрощення інтегрування у суспільство та програм, що спрощують добровільне повернення до країни походження.

Отже, біженцям та особам, які перебувають під додатковим захистом надано режим найбільшого сприяння в країнах ЄС (такі ж умови, як громадянам третіх країн, що законно проживають на території держави-члена ЄС), за винятком таких сфер, як освіта, стажування, соціальний захист та охорона здоров'я (у цих сферах надано національний режим).

Особі може бути відмовлено у наданні статусу біженця чи додаткового захисту, якщо нею вчинено: військовий злочин, злочин проти людства чи миру; серйозний неполітичний злочин; дії, що суперечать принципам, визначеним ООН. В такому випадку держава-член повинна забезпечити особі можливість звернення за апеляцією щодо рішення про позбавлення її міжнародного захисту.

Своєю чергою правовим інструментом визначення поняття «тимчасового захисту» є Директива 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р. про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту переміщеним особам у випадку масового напливу, а також про заходи забезпечення балансу зусиль між державами-членами у прийнятті цих осіб та подоланні наслідків прийняття [18].

Зміст Директиви зумовлений досвідом прийняття переміщених осіб з колишньої Югославії. Визначальною рисою «тимчасового захисту» є масовий рух біженців. Зважаючи на це, тимчасовий захист має обмежену тривалість (до одного року, з можливістю продовження).

Існування ситуації масового напливу біженців має бути засвідчене Рішенням Ради, що має включати опис специфічних груп осіб, яким гарантується допуск, а також інформацію про приймаючу здатність держав-членів ЄС. Якщо кількість осіб допущених до тимчасового захисту перевищує приймаючу здатність, відповідно до рішення Ради, остання негайно вивчає ситуацію та приймає відповідні заходи, включаючи рекомендацію щодо додаткової підтримки держави-члена, якій завдано шкоду. Ця процедура є проявом Європейської системи розподілу обов'язків у випадках масового напливу біженців, однак вона далека від принципу солідарності. Яскравим прикладом цього є відсутність у Директиві механізму розподілу фінансового тягаря зумовленого допуском біженців на територію держав-членів ЄС [12; С.47-61].

Що стосується статусу осіб, які знаходяться під тимчасовим захистом, окрім права на проживання, держави-члени мають гарантувати доступ до ринку праці, проте на основі принципу пріоритетності громадян ЄС, громадян держав-членів Європейського Економічного Простору, а також громадян третіх країн, які законно проживають на території

держави-члена. Право на об'єднання сім'ї може бути реалізоване лише у випадку вже існуючих шлюбів у країні походження.

Директива встановлює взаємозв'язок між тимчасовим захистом та процедурою отримання притулку. Особа, яка перебуває під тимчасовим захистом має право звернутися за наданням притулку. В даному випадку застосовуються критерії та механізми Дублінської Конвенції. Державою, відповідальною за розгляд звернення про надання притулку має бути саме та держава-член, яка прийняла особу під тимчасовий захист.

Оскільки захист є тимчасовим, він передбачає принципи та заходи щодо повернення до країни походження. Перевага надається добровільному поверненню, але у випадку неможливості його забезпечення застосовується примусове повернення. При цьому держава-член має довести, що не існує жодних непереборних гуманітарних причин, що унеможливлюють повернення, а також, що стан здоров'я особи, яка підлягає поверненню, дозволяє подорожувати. Більше того, держави-члени можуть відтермінувати повернення сімей, що мають неповнолітніх дітей, на період закінчення ними шкільного навчального року.

Ще одним ключовим поняттям, яке необхідно проаналізувати – є поняття «шукачі притулку». Слід зазначити, що законодавство ЄС не дає чіткого визначення цього поняття. Відповідно до Директиви Ради 2003/9/ЄС від 27 січня 2003 р. про закріплення мінімальних стандартів для прийняття шукачів притулку [19] «під шукачем притулку слід мати на увазі громадянина третьої країни чи особу без громадянства, які звернулися з заявою про надання притулку, щодо якої не прийнято остаточного рішення» (ст.2). Своєю чергою положення зазначеної Директиви зазначають, що «будь-яке звернення за міжнародним захистом є зверненням за наданням притулку».

Таким чином необхідно з'ясувати зміст поняття «міжнародний захист», що визначене положеннями Директиви Ради 2004/83/ЄС, як надання статусу біженця, або особи, що звертається за додатковим захистом. Що стосується осіб, які звертаються за тимчасовим захистом, то відповідно до Директиви Ради 2003/9/ЄС, остання «не застосовується, коли застосовуються положення Директиви 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту переміщеним особам у випадку масового напливу».

В такий спосіб, відповідно до законодавства ЄС, «шукачі притулку» не є окремою категорією осіб, які звертаються за міжнародним захистом, а радше - проміжна ланка між статусом громадянина третьої країни чи особи без громадянства та набуттям статусу біженця чи особи, яка перебуває під додатковим захистом.

Тим не менше право ЄС чітко розмежовує статус «біженця» чи «особи, яка перебуває під додатковим захистом» від статусу «шукача притулку». Більше того, права надані статусом шукача притулку більш обмежені у порівнянні з правами та свободами двох вищезазначених категорій осіб, які перебувають під міжнародним захистом.

Відповідно до Директиви Ради 2003/9/ЄС держави-члени ЄС гарантують шукачам притулку: доступ до інформації мовою, якою володіє заявник (щодо умов прийняття); документацію (з зазначенням статусу шукача притулку); проживання та свободу руху (в обмеженій формі); право на об'єднання сім'ї; медичне обстеження (на підставі захисту публічного здоров'я); навчання неповнолітніх дітей (застосовується національний режим); доступ до ринку праці (носить обмежений характер); стажування (не залежно від доступу до ринку праці); матеріальні умови прийняття (проживання, харчування і ін.); та охорону здоров'я. Зупинимося на найбільш дискусійних із зазначених прав.

Так, свобода руху гарантована шукачам притулку обмежена територією приймаючої держави, або «територією, визначеною для них цією державою-членом». Відповідно до законодавства ЄС визначена територія не повинна порушувати невід'ємного права на приватне життя та має гарантувати доступ до всіх переваг наданих Директивою 2003/9ЄС.

Окрім цього держава-член може обмежити свободу руху заявника конкретним місцем (затримання шукача притулку), відповідно до національного права «якщо це зумовлено необхідністю збереження правового чи публічного порядку». Такі обмеження мають встановлюватися на індивідуальній основі, натомість ця практика у державах членах є поширеною і застосовується, як правило, для швидкого завершення процедури надання притулку чи для попередження втечі заявників [11; С. 79-96]. Обмеження свободи руху конкретним місцем порушує право людини на свободу пересування.

На нашу думку, зазначені положення є занадто широкими (не визначено чітких умов їх виняткового застосування) та неефективними (не забезпечують гарантованої доступності заявника), що зумовлює великі розбіжності щодо імплементації положень Директиви стосовно умов та тривалості затримання шукачів притулку. Наприклад, у Великобританії шукач притулку може бути затриманий у цілях швидкого завершення розгляду звернення за статусом біженця. В Німеччині затримання шукача притулку можливе лише у випадку порушення шукачем притулку принципу співробітництва і вимагає рішення суду. Максимальна тривалість затримання також змінюється залежно від держави-члена. У Швеції, напрклад, затримання триває два тижні, в Нідерландах – до шести місяців. А в Бельгії термін максимального затримання становить вісім місяців [5; С.159-172].

Слід зазначити, що аналіз публічного міжнародного права, зокрема Женевської Конвенції про статус біженців (ст.31) свідчить, що затримання шукачів притулку є допустимим інструментом запобігання несанкціонованого в'їзду чи проживання в країні, за умови, що таке затримання зумовлене «необхідністю». Тому досить суперечливим видається нещодавне рішення Європейського Суду з прав людини у справі Сааді [22], відповідно до якого «шукач притулку може бути затриманий на обмежений період часу в цілях попередження незаконного в'їзду, навіть якщо таке затримання не є необхідністю в індивідуальному випадку». Висновок про те, що «необхідність» не є вимогою для затримання може призвести до різкого збільшення чисельності осіб, які затримані на порівняно короткий період часу, і також носить дискримінаційний характер для шукачів притулку на підставі національності. Більше того, для багатьох шукачів притулку затримання рівносильне переслідуванню в країні походження [8; С.185-199].

Обмженою є і свобода доступу шукачів притулку до ринку праці. Аналіз положень Директиви 2003/9/ЄС дає можливість виокремити дві підстави обмеження права на працю. По-перше, держави-члени визначають період часу (з моменту заповнення заяви), протягом якого заявник не має права працювати. Якщо рішення щодо заяви в першій інстанції не прийнято протягом одного року (не з вини заявника), держави-члени мають визначити умови щодо гарантування доступу заявника до ринку праці. По-друге, держави-члени можуть надати пріоритет у доступі до праці громадянам ЄС, громадянам країн-учасниць Європейського Економічного простору, а також громадянам третіх країн, які на законних підставах проживають у державі-члені. Таке обмеження шукачів притулку у доступі до ринку праці може призвести до погіршення їх інтеграції у суспільство та нелегального працевлаштування.

Держави-члени мають право скоротити перелік умов прийняття чи відкликати їх забезпечення у випадку, якщо заявник зник без поважних причин, або не з'явився на особисте інтерв'ю стосовно процедури надання притулку; відкликав свою заяву; не належним чином використовує матеріальні умови прийняття; становить загрозу національній безпеці чи підозрюваний у скоєнні злочину проти миру чи людства. Проте, у будь-якому випадку невідкладна медична допомога повинна бути забезпечена.

Відповідно до Директиви 2003/9/ЄС, рішення щодо затримання шукачів притулку, а також негативні рішення щодо гарантування умов прийняття можуть бути оскаржені згідно процедури визначеної національним правом.

В преамбулі до Директиви 2003/9/ЄС зазначено, що Документ визначає мінімальні стандарти умов прийняття шукачів притулку, а держави-члени мають право закріплювати більш сприятливі умови для громадян третіх країн. Це може спричинити небажану ситуацію, коли шукачі притулку шукатимуть кращі умови міжнародного захисту у конкретній державі-члені ЄС.

Необхідно наголосити, що Директива 2003/9/ЄС застосовується до усіх громадян третіх країн, або осіб без громадянства, які звернулися за притулком на кордоні чи на території держав-членів, де їм забезпечується захист. Проте у 2003 році Британський уряд вперше запропонував концпцію «захисту шукачів притулку в регіоні походження» [13]. Подібні пропозиції були надані Високим Комісаром з питань біженців ООН [29] та Європейською Комісією [23, 24]. Основна ідея концепції – створення регіональних зон захисту, в яких громадянин, що походить з цього регіону, може звернутися з заявою про надання притулку в ЄС і протягом усієї процедури отримання притулку перебувати під захистом у одній з країн регіону (до якого належить держава-походження заявника). Створення таких зон та забезпечення на їх території захисту шукачів притулку має регулюватися багатосторонніми договорами за участю держави регіону, яка забезпечуватиме захист, приймаючою державою-членом ЄС та міжнародною організацією, яка опікується захистом прав людини (зокрема Комісією з питань біженців ООН) [14; С.83-90]. Первагами цієї концепції для ЄС є запобігання нелегальній іміграції та торгівлі люьми шляхом виключно законнного в'їзду шукачів притулку на територію ЄС.

На нашу думку, проаналізована концепція потребує більш чіткого визначення, зокрема щодо заохочення країн, які входитимуть до регіональних зон захисту, адже вона передбачає перехід відповідальності у сфері захисту шукачів притулку від приймаючої держави-члена до країни регіону [10].

Отже, створення спільної Європейської системи притулку бере початок з робочої програми у Тампере 1999р. та визначається, як одна з цілей заснування простору свободи, безпеки та юстиції в рамках ЄС відповідно до Лісабонського договору 2007 р., який вперше на рівні установчих договорів визначає конкретний комплекс заходів необхідних для досягнення цієї мети.

Відтак важливими умовами створення Спільної Європейської системи притулку є гармонізація матеріальних та процесуальних норм у сфері притулку, а також поглиблення практичного співробітництва між державами-членами у зазначеній сфері.

Налагодження практичного співробітництва полягає у виробленні інституційних механізмів (здебільшого йдеться про необхідність створення Європейського офісу з питань притулку, заснування в його рамках експертних груп, зокрема з метою підтримки держав-членів в опрацювання звернень щодо притулку), а ефективність цього співробітництва в значній мірі залежить від надання компетентним органам держав-членів ЄС, які уповноважені приймати рішення щодо надання притулку, «єдиного набору правових інструментів».

Незважаючи на завершальний етап гармонізації правових норм у сфері притулку (принаймні з точки зору прийняття визначених установчими договорами мінімальних стандартів), продовжують існувати розходження щодо їх імплементації державами-членами, що зумовлює необхідність в удосконаленні існуючих законодавчих інструментів ЄС.

1. Apap. J. Freedom of Movement of Persons in the EU: A Practitioner's Guide. - The Hague: Kluwer Law International. – 2001. – 132p.
2. Bloch A., Galvin T., Schuster L. Changing Asylum Policies in Europe // Journal of Refugee Studies. – 2000. - №1,Vol. 13. – P.37-52.

3. Gilbert G. Is Europe Living Up to Its Obligations to Refugees?// The European Journal of International Law. -2004. - №5,Vol.15.– P. 963–987.
4. Hailbronner K. Principles of International Law Regarding the Concept of Subsidiary Protection // Bouteillet-Paguet D. Subsidiary Protection of Refugees in the European Union: Complementing The Geneva Convention?. – Brussels: Bruylant. – 2002. – 231p.
5. Hailbronner K. Detention of Asylum Seekers // European Journal of Migration and Law. – 2007. - № 9. – P.159-172.
6. Maurer A., Parkes R. The Prospects for Policy-Change in EU Asylum Policy: Venue and Image at the European Level // European Journal of Migration and Law. – 2007. - № 9. – P.173–205.
7. Nicol A. Between Immigration and Policing Cross Recognition // European Law Journal. – 2004. - №2, Vol.10. – P.171-181.
8. O'Nions H. No Right to Liberty: The Detention of Asylum Seekers for Administrative Convenience // European Journal of Migration and Law. – 2008. - № 10. – P.185-199.
9. Phuong C. Persecution by Non-state Agents: Comparative Judicial Interpretations of the 1951 Refugee Convention //European Journal of Migration and Law. – 2003. - № 4. – P.521–532.
10. Romero A. The Coherence of the EU as an Internstional Actor: Facing the Challenge of Immigration and Asylum. Jean Monnet Working Paper 07/06 //www.Jean-monnet.com
11. Thomas R. Assessing the Credibility of Asylum Claims: EU and UK Approaches Examined //European Journal of Migration and Law. – 2006. - №8. – P.79-96.
12. Thielemann E. Why Asylum Policy Harmonisation Undermines Refugee Burden-Sharing // European Journal of Migration and Law. – 2004. - №6. – P.47-65.
13. UK Government policy paper: New Vision for Refugees. - 7 March 2003.
14. Vries K. An Assessment of Protection in Regions of Origin in Relation to European Asylum Law // European Journal of Migration and Law. – 2007. - №9. – P.83-103.
15. Official Journal C 191 of 29.07.1992.
16. Official Journal C 340 of 10.11.1997.
17. Official Journal L252 of 3.12.2000.
18. Official Journal L21 of 2.12.2001.
19. Official Journal L 31 of 06.02.2003.
20. Official Journal L 304 of 30.09.2004.
21. Official Journal C 306, vol.50 of 17.12.2007.
22. Справа 3229/03 Saadi v UK App [2008] ECR.1283.
23. COM (2004) 410 final.
24. COM (2005) 388 final.
25. COM (2007) 301 final.
26. COM(2008) 360 final.
27. Recommendation 1088 of the Parliamentary Assembly, cited in European Council on Refugees and Exiles «On the need of Complementary protection Mechanism» // www.europa.eu
28. Tampere Special European Council, October 1999 //http://europa.eu.int/council/off/conclu/oct99.
29. UNHCR Working Paper, UNHCR's three-pronged proposal, June 2003//www.unhcr.org.

Лі Юхао*

ВПЛИВ АНТИДЕМПІНГОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ НА ПРАВО КИТАЮ

This article is dedicated to the study of the particularities of legal problems of European Union antidumping regulation and to the borrowing by China of EU experience in this field. In the article the matters connected to the substantiation of the necessity and importance of antidumping regulation for economic development are examined ,which characterizes EU and PRC legal cooperation results. Legal support of antidumping regulation in European Law doctrine and practice is investigated ,EU antidumping regulation influence on the Law of China is analyzed.

Останніми роками процес лібералізації міжнародної торгівлі набуває все більш стрімкого розвитку. Але в значній мірі цей процес залежить від того, наскільки як окрема держава, так і інтеграційні об'єднання, як наприклад, Європейський Союз (далі – ЄС), готові до наявності повноцінної конкуренції на національному ринку між товарами власного виробництва та товарами, виробленими в інших країнах. На сьогодні ціною, яку сплачує кожна держава за доступ до інших ринків, є конкуренція з іноземними товарами на її власному ринку.

Багатостороння система міжнародної торгівлі пройшла складний процес розвитку, в умовах якого до середини XX століття поступово виникло усвідомлення того, що світове господарство не може ефективно функціонувати без вироблення державами спільних правил поведінки та механізмів їх реалізації. Це зумовило виникнення державних інтеграційних об'єднань, серед яких важливе значення в системі міжнародних економічних відносин має ЄС.

Саме Європейське співтовариство вугілля та сталі (1951 р.), з якого розпочалася європейська економічна інтеграція, відкрило шлях початку лібералізації торгівлі у післявоєнній Європі. Згодом основи правової системи ЄС, створення митного союзу, а також внутрішнього ринку ЄС, в межах якого забезпечується свобода руху товарів, послуг, осіб та капіталу, були закладені Договором про створення Європейського економічного співтовариства 1957 р. Утворений на основі Європейських співтовариств ЄС став одною з найпотужніших міжнародних організацій, в рамках якої ліквідовано бар'єри у взаємній торгівлі між державами-членами.

Зважаючи на той факт, що сучасні міжнародні відносини, в тому числі і торгові, розвиваються в умовах глобалізації, зростання ємності світових ринків і, відповідно, обсягів світової торгівлі, то конкуренція з імпортними товарами не становить значної загрози для національних виробників. Якщо ж цього зростання не відбувається, або, що ще гірше - наявний загальносвітовий економічний спад, то тиск на національних виробників значно зростає. В такі періоди виникає багато труднощів зі збутом виробленого товару. Загострення боротьби за клієнтів може навіть призвести до того, що певні імпортні товари по-

* аспірант кафедри порівняльного і європейського права. Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Науковий керівник: проф. Муравйов В. І.

© Лі Юхао, 2009

чинають реалізуватись за настільки низькими цінами, що національні виробники змушені або змиритись зі значними втратами, або зовсім зупинити виробництво окремих товарів.

Отже, очевидними є причини, чому держава не стоятиме осторонь, коли на її ринках починають домінувати іноземні імпортні товари зі штучно значно заниженими цінами. Проти таких несправедливих переваг у торгівлі направлені антидемпінгові правила. І тому у випадках, коли створюється зона вільної торгівлі, значна увага приділяється додержанню правил справедливої торгівлі.

Саме міжнародне публічне право визначає сукупність юридичних принципів і норм, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, серед іншого, і щодо антидемпінгових заходів.

У вітчизняній літературі на теперішній час розроблення обраної проблеми тільки починається. При всій очевидній актуальності в науці міжнародного права дослідженню міжнародно-правового регулювання антидемпінгу дотепер не приділялося належної уваги. Ті чи інші аспекти зазначеного регулювання розглядалися, зокрема, у працях А.В. Василенко, В.В. Коновалова, О.В. Оніщука, А.С. Осики, С.Г. Осики, О.В. Павленко, О.О. Покрещука, В.Т. Пятницького, Т.П. Стюарта, О.В. Штефанюка та ін. В цих працях питання регулювання антидемпінгу на багатосторонній основі розглядалися, здебільшого, опосередковано.

Досить обмежене коло вітчизняних фахівців займається дослідженням антидемпінгового регулювання в праві ЄС. Так, окремим проблемам у цій сфері присвячені роботи В.І. Євінтова, В.Н. Денисова, О.М. Кочергіної, З.М. Мозіль, В.І. Муравйова, М.М. Микієвича, Р.Б. Хорольського, в яких досліджуються етапи становлення, нормативно-правові акти щодо регулювання антидемпінгу в рамках ЄС.

Враховуючи наведене вище, завданням даної публікації є дослідження особливостей правових проблем регулювання антидемпінгу, зокрема, правового змісту нормативного матеріалу Європейського Союзу в частині антидемпінгових правил.

Сьогодні Європейський Союз включає в себе понад 492 мільйони споживачів та являє собою найбільший торговельний блок світу (близько п'ятої частини світової торгівлі товарами) [1, с.7].

Об'єднавшись, країни-члени Європейського Союзу проводять, серед іншого, й спільну зовнішню торговельну політику. До її основних цілей входить гармонійний розвиток світової торгівлі, поетапне усунення обмежень в міжнародній торгівлі і зниження митних бар'єрів. Таким чином, зважаючи на напрямки зовнішньоторговельної політики та на обсяги спільного ринку, на сьогодні ЄС є одним з ключових учасників процесу лібералізації світової торгівлі.

Зважаючи на те, що в доктрині європейського права ЄС називають «традиційним користувачем антидемпінгової політики»[11, с.137], слід акцентувати увагу на тому, що перший антидемпінговий правовий акт ЄС був прийнятий у 1968 р., після чого він неодноразово змінювався. На сьогоднішній день правовою основою захисту Внутрішнього ринку ЄС від демпінгового імпорту з країн, що не є членами ЄС є Постанова Ради ЄС №384/96 «Про захист від демпінгового імпорту з країн, що не є членами Європейського Союзу» від 22 грудня 1995 року (Council Regulation (EC) № 384/96 of 22 December 1995 on protection against dumped imports from countries not members of the European Community)[8] зі змінами та доповненнями, внесеними Постановами Ради ЄС №2331/96 від 2 грудня 1996 року, №905/98 від 27 квітня 1998 року [10], №2238/2000 від 9 жовтня 2000 року [9].

Після прийняття в 1968 році першої антидемпінгової Постанови «Про захист проти демпінгової практики, премій або субсидій з країн, що не належать до ЄЕС» № 439/68, у світ вийшла велика кількість нормативних правових актів, спрямованих на боротьбу з то-

варним демпінгом. Серед них можна відзначити: Постанову (ЄЕС) від 30 червня 1982 року «Про спільне регулювання імпорту з країн з державною монополією зовнішньої торгівлі» № 1765/82 і Постанову (ЄЕС) від 30 липня 1982 року «Про спільне регулювання імпорту із КНР» № 1766/82.

Китай «Положення КНР про антидемпінг і антидотації» прийняв лише 25 березня 1997 року. З часу прийняття Положення у Китаї було розглянуто 40 справ про демпінгову торгівлю імпортною продукцією. У тому числі 9 справ відносно європейських компаній.

У березні 2003 р. на першому засіданні Х скликання ВСНП КНР було ухвалене рішення про покладення обов'язку щодо здійснення антидемпінгового контролю на Міністерство комерції.

Тому в Положенні КНР про антидемпінг від 25.03.1997 р. розмежовуються функції підрозділів Міністерства комерції й інших державних структур. Основними органами антидемпінгових розслідувань є: Управління справедливої торгівлі й Управління розслідувань галузевого збитку Міністерства комерції. Митне управління, комітет з митно-податковій політики при Держраді КНР. Загалом їхніми завданнями є:

1. Управління справедливої торгівлі Міністерства комерції є основною структурою антидемпінгового контролю КНР. Воно приймає заяви щодо демпінгу, заводить справи, досліджує демпінгові ціни, пропонує до розгляду заходи проти демпінгу й ін.

2. Управління розслідувань галузевого збитку в основному має обов'язки по вивченню збитків від демпінгу, а також виносить попереднє й остаточне рішення про наявність збитку.

3. Комітет з митно-податковій політики при Держраді КНР є самою повноправною організацією в процесі розгляду антидемпінгових справ у КНР. Він має право на ухвалення остаточного рішення про застосування тимчасових антидемпінгових податків, постійних антидемпінгових податків, вивчення архівів компанії у світлі її демпінгових дій, вирішує питання про відшкодування раніше сплачених податків; крім того, він має право на скасування, збереження, зміну антидемпінгових податків.

4. Митне управління КНР - це виконавча структура в антидемпінговому процесі. Його основним обов'язком є реалізація рішення комітету з митно-податковій політики при Держраді КНР про збір антидемпінгового мита, про збір тимчасових антидемпінгових мит, про розгляд архівів компанії, про відшкодування раніше сплачених податків, а також виконання рішення Міністерства комерції про внесення гарантійної застави готівкою щодо імпортованих товарів та інші тимчасові заходи щодо забезпечення гарантій, контроль виконання взятих компаніями на себе зобов'язань.[14]

В Європейському Союзі до органів, які вирішують антидемпінгові питання відносяться: Рада ЄС, Європейська Комісія, Консультативний комітет, судові органи, Європейський парламент.

Рада ЄС є основним законодавчим органом у Європейському Союзі. Всі держави-члени представлені в Раді ЄС своїми урядами. Кожна держава-член в Раді має своє посольство, яке називається Постійним представництвом. До компетенції Ради ЄС відноситься визначення політичних цілей ЄС та координація національних політик в різних сферах. Вона є головним органом, що приймає і ратифікує рішення в ЄС та несе за це відповідальність. Як правило, рішення приймаються за поданням Європейської Комісії[1,с.12]. Щодо політичних питань, то в них Рада часто діє шляхом прийняття спільного рішення (домовленості) з Парламентом ЄС. До компетенції постійних представництв відносяться питання, пов'язані з організацією комітетів, які ведуть підготовчу роботу до зустрічей Ради. Ці підготовчі комітети забезпечують безперервність роботи, якої нема у самої Ради внаслідок її нерегулярних офіційних зустрічей.

Не останню роль відіграє Рада і в сфері антидемпінгу. Вона приймає рішення щодо введення остаточних заходів, запропонованих Комісією ЄС при завершені антидемпінгового розслідування. Згідно з установленими правилами, більшість питань, що мають відношення до антидемпінгу, підлягають процедурі голосування простою більшістю[15]. Оскільки кожна держава-член має один голос, то проста більшість досягається, коли по меншій мірі чотирнадцять з двадцяти семи держав-членів голосують однаковим чином.

По суті, виконавцем будь-якої антидемпінгової процедури, як і процедур щодо застосування спеціальних заходів, є Європейська Комісія. Вона відповідає за розслідування антидемпінгових скарг та проводить оцінку їх виправданості. Комісія має право зупинити процедуру у будь-який час, якщо для того є вагомі підстави. Вона також має право застосувати попереднє антидемпінгове мито та остаточне мито для необробленого вугілля та сталеливарних виробів. В усіх інших випадках антидемпінгове мито вводиться на основі пропозиції Комісії Радою ЄС. Зауважимо, що окремі держави-члени ЄС не можуть самостійно застосовувати антидемпінгові заходи та прямо не пов'язані з проведенням антидемпінгових розслідувань.

Європейська Комісія є органом виконавчої влади ЄС. В її обов'язки входить нагляд за виконанням договорів, закладених в основі Європейського Союзу, а також за виконанням європейської політики взагалі. Крім того, оскільки Комісія відповідає за реалізацію політики ЄС в різноманітних сферах, вона має право виступати з законодавчими ініціативами. Також до сфери компетенції Комісії відноситься виконання антидемпінгових процедур. Виходячи із закріплених обов'язків, Комісія відіграє головну роль у антидемпінгових розслідуваннях ЄС. Саме Комісія ЄС відповідає за розгляд антидемпінгових скарг та проводить оцінку їх обґрунтованості []8. Комісія може вводити попереднє антидемпінгове мито. Остаточне мито вводиться за пропозицією Комісії рішенням Ради Міністрів ЄС.

В ЄС право вживати заходи проти товарів, які є об'єктом демпінгу, надано Європейській Комісії в 1968 році. За антидемпінгові заходи в Комісії відповідає Генеральний Директорат з торгівлі.

Генеральний Директорат з торгівлі (Directorate-General for Trade) складається з 6 директоратів. Директорат B та Директорат C є відповідальними за антидемпінгові та антисубсидиційні (компенсаційні) заходи.

Директорат B (Directorate B) займається питаннями, пов'язаними з встановленням шкоди внутрішній промисловості, встановленням інтересів ЄС та загальними питаннями, які стосуються подання скарги; відносин з третіми країнами; відносин з країнами-членами ЄС та внутрішньою промисловістю; СОТ. Директорат B складається з трьох управлінь, два з яких відповідають за проведення антидемпінгових та антисубсидиційних розслідувань.

Директорат C (Directorate C) займається питаннями захисту проти демпінгу та субсидій. Цей Директорат складається з трьох управлінь. Перше управління займається антидемпінговими розслідуваннями стосовно розміру демпінгу, антисубсидиціними розслідуваннями стосовно розміру компенсаційних заходів, а також проводить моніторинг подібних заходів, які вводяться третіми країнами. Друге управління займається виключно антидемпінговими розслідуваннями стосовно розміру демпінгу. Третє управління, окрім проведення антидемпінгових розслідувань стосовно розміру демпінгу, контролює введення захисних заходів, а також відслідковує додержання цих заходів в ЄС.

Після Директоратів B та C в Генеральному Директораті з торгівлі важливу роль у випадках проведення антидемпінгових процедур відіграє Юридична служба Комісії. Хоча ця служба безпосередньо не включається в процес розслідування, вона перевіряє і схвалює не тільки проекти рішень Комісії, але також пропозиції, які Комісія готує для Ради Міністрів та робочі документи, які обговорюються з Консультативним Комітетом. До того ж,

якщо іноземні експортери або імпортери чи виробники ЄС вирішують подати позов проти введених антидемпінгових заходів в судові органи, саме Юридична служба готує судові документи та захищає офіційну точку зору Комісії.

Основні законодавчі повноваження щодо застосування остаточних заходів, які стосуються товарів з третіх країн, належать Раді Міністрів, хоча Рада може діяти лише на підставі пропозицій від Комісії. Такий розподіл повноважень було здійснено внаслідок гострих політичних обговорень, які часто виникають в розслідуваннях з питань антидемпінгових та компенсаційних заходів ЄС.

Комісія має право припинити антидемпінгову процедуру, якщо визнає достатніми заходи імпортера щодо добровільного врегулювання спору. Комісія також уповноважена вносити пропозиції до Ради Міністрів ЄС стосовно змін антидемпінгового законодавства.

Важлива роль відводиться Консультативному комітету при Раді ЄС (the Advisory Committee or Anti-Dumping Committee), який складається з одного чи двох представників від кожної країни-члена та представника Комісії (як правило Директор Директорату В або С) як голови. Представниками країн-членів є державні службовці, які працюють в національних міністерствах економіки. Національні представники в Консультативному комітеті є зазвичай тими ж особами, які консультують потенційних позивачів в їх країні відносно можливості задоволення можливої скарги і вони підтримують постійні контакти з національними галузями виробництва. Він розглядає проекти рішень Комісії про застосування антидемпінгових заходів і одержує інформацію та висновки Комісії про головні етапи будь-якого антидемпінгового розслідування.

Комісія, а також Рада Міністрів, проводять консультації з Консультативним комітетом перед тим, як приймати рішення, яке впливає на подальший розвиток антидемпінгової процедури[2, с.10]. Ці консультації включають в себе, серед інших, наступні питання:

- існування демпінгу і методи обчислення демпінгової маржі;
- існування і тривалість шкоди;
- причинний зв'язок між демпінгом і шкодою;
- запропоновані заходи, шляхи і засоби застосування таких заходів.

Стаття 15(1) Постанови Ради ЄС №384/96 вимагає, щоб консультації в Консультативному комітеті були проведені безпосередньо на прохання країни-члена або за ініціативою Комісії [8].

Отже, в процесі антидемпінгового розслідування і до застосування заходів з країнами-членами ЄС проводяться формальні консультації в рамках Консультативного комітету, який складається з представників країн-членів і який очолює представник Комісії. Консультації проводяться усно або письмово, і Комітет може подавати свої коментарі. Комітет не може приймати рішення, обов'язкові для Комісії [13, с.16].

Що стосується Європейського парламенту, то хоч він офіційно не впливає на антидемпінгові процедури, однак, він має право отримувати будь-яку інформацію щодо них та приймає щорічні звіти Комісії щодо її антидемпінгової діяльності. Опосередковану роль у антидемпінгових розслідуваннях відіграють і митні служби держав-членів ЄС, на які покладається справляння антидемпінгового мита, яке може застосовуватися за результатами цих розслідувань [1, с.13].

Будь-який антидемпінговий захід може бути оскаржений експортерами та промисловістю Співтовариства (виробники подібних товарів Співтовариства в цілому або ті з них, чиє сукупне виробництво складає більшу частину всього виробництва таких товарів у Співтоваристві) у Суді першої інстанції. Так до його юрисдикції входить розгляд, слухання та прийняття рішень у справах щодо скасування сплати антидемпінгового або компенсаційного мита. Крім того, виробники Співтовариства можуть оскаржити відмову Комісії розпочати антидемпінгове розслідування чи припинити його без введення заходів.

З метою оскарження рішень Суду першої інстанції заявник може подавати апеляцію до Суду ЄС. Проте, у разі, якщо заінтересована особа не подала заяву до Суду першої інстанції, вона не може розраховувати на розгляд її справи у Суді ЄС [7, с.193-195]. Будь-який національний суд держави-члена ЄС може також зробити запит до Суду ЄС щодо попереднього висновку у будь-якому спорі між національними митними органами та імпортерами на предмет справляння антидемпінгового мита [12, с.45-47].

Розслідування з метою встановлення наявності, ступеня та наслідків демпінгу розпочинається за письмовою скаргою будь-якої фізичної чи юридичної особи, або будь-якої асоціації, яка не має статусу юридичної особи, що діє від імені промисловості Співтовариства. При цьому, скарга вважається поданою промисловістю Співтовариства або від її імені, якщо вона підтримується тими виробниками Співтовариства, чиє сукупне виробництво складає більше 50% від усього виробництва подібного товару, виробленого промисловістю Співтовариства. Однак, розслідування не порушується, якщо на виробників Співтовариства, які підтримують скаргу, припадає менше ніж 25% від усього виробництва подібного товару, виробленого промисловістю Співтовариства. Скарга може подаватися в Комісію або державі-члену, яка направляє її в Комісію і повинна містити наступну інформацію: відомості про скаржника та опис обсягу і вартості виробництва подібного товару в Співтоваристві скаржником; відомості про товар, про який стверджується, що він є демпінговим та перелік осіб, які імпортують відповідний товар; зазначення цін, за якими товар, що розглядається, продається на Внутрішньому ринку ЄС; дані про вплив такого імпорту на ціни на подібний товар на ринку Співтовариства та його наслідки для промисловості Співтовариства.

Рішення про порушення розслідування приймається і без отримання письмової скарги на підставі передачі державою-членом ЄС Комісії достатніх доказів демпінгу, шкоди та причинно-наслідкового зв'язку між ними [16].

Якщо після консультації виявляється, що є достатні докази для обґрунтування порушення процедури, Комісія порушує її протягом 45 днів від дати подання скарги та публікує повідомлення. Крім цього, Комісія сповіщає відомих їй експортерів, імпортерів та асоціації, що представляють експортерів та імпортерів про порушення процедури і надає їм повний текст письмової скарги. Якщо надані докази недостатні для порушення процедури, то після консультацій скаржник інформується про це протягом 45 днів від дати подання скарги в Комісію.

Наступним етапом щодо запровадження антидемпінгових заходів є антидемпінгове розслідування, загальний строк якого становить 15 місяців. Важливим елементом такого розслідування є антидемпінговий запитальник, що надсилається відомим експортерам, імпортерам та іноземним виробникам або країнам експорту. В цих запитальниках запрошується загальна інформація про компанії, а також більш конкретні дані щодо операційної статистики функціонування компаній, такі як оборот, обсяг та вартість продаж [1, с.86]. Строк, який надається для відповіді становить 30 днів. Цей термін може бути продовжений ще на 30 днів, якщо сторона належним чином обґрунтувала таке продовження термінів наявністю особливих обставин. Слід наголосити, що сторони антидемпінгового розслідування не зобов'язані відповідати на антидемпінговий запитальник або співпрацювати з Комісією. Однак, в такому випадку Комісія має право прийняти будь-які рішення на підставі найкращої наявної інформації, що є в її розпорядженні, в тому числі і, на підставі інформації, поданої у скарзі, яка не завжди є точною. У зв'язку з цим, розмір антидемпінгового мита може бути вищим ніж очікує відповідач. Це питання є актуальним і для китайських експортерів, які, часто, від необізнаності не придають цьому документу особливого значення, зазнаючи, в кінцевому результаті, значних збитків.

Після подання заповнених запитальників до Комісії, проводяться так звані верифікаційні візити до всіх сторін, які співпрацюють – імпортерів та виробників Співтовариства, а також експортерів з метою перевірки відповідей на запитальники. Ця процедура необхідна для забезпечення розслідування достовірними даними.

В результаті антидемпінгового розслідування Комісія подає звіт на розгляд Ради, яка приймає остаточне рішення щодо застосування антидемпінгових заходів. Такими антидемпінговими заходами є остаточне мито, що діє протягом п'яти років. Якщо розслідування торкається більш, ніж одного експортера, які в його рамках співпрацювали, мито, яке застосовується, як правило, відрізняється, відображаючи різні рівні маржі демпінгу та шкоди, розраховані для різних виробників. Це мито називається індивідуальним і може відображатися у процентному відношенні до вартості товару або як фіксована сума податку на одиницю товару. Щодо компаній, які не співпрацювали у ході розслідування або не заявили про себе Комісії, застосовується так зване залишкове мито, розмір якого перевищує індивідуальне мито.

Слід зазначити, що хоча Китай є для ЄС провідним торговим партнером, суперечки між ними останнім посилюються. Зокрема, Євросоюз в останні кілька місяців почав антидемпінгові розслідування проти низки китайських промислових галузей, починаючи від свічкової індустрії і закінчуючи виробниками болтів і гайок.

Китайський уряд висловив також невдоволення тим, що Європейський союз вирішив прийняти антидемпінгові заходи щодо експортованих з Китаю скріпляючих матеріалів.

З 9 листопада 2007 року Європейський союз розпочав антидемпінгове розслідування щодо експортованих з Китаю скріпляючих матеріалів і в листопаді 2008 року виніс остаточне рішення у цій справі. Європейський союз є головним ринком збуту скріпляючих матеріалів, які експортуються в Європу. Прийняття антидемпінгових заходів відносно китайських скріпляючих матеріалів матиме негативний вплив на діяльність китайських підприємств.

Однак, КНР вважає, що підчас процесу антидемпінгового розслідування щодо експортованих з Китаю скріпляючих матеріалів були зафіксовані дії, які суперечать нормам СОТ і антидемпінговому закону ЄС. Результати розслідування за відсутності законності та справедливості, порушують права та інтереси китайських підприємств виробництва скріпляючих матеріалів. Китай буде вивчати та оцінювати результати розслідування по цій справі, щоб мати право направити запит до СОТ.

На завершення аналізу антидемпінгового інструменту ЄС, зауважимо, що хоч він і відповідає правилам СОТ, однак йому притаманні деякі особливості. Характерно, що ЄС застосовує два спеціальні правила, які виходять за межі його зобов'язань в рамках СОТ: правило оцінки інтересів Співтовариства та правило меншого мита. Правило оцінки інтересів Співтовариства означає, що навіть якщо ЄС може на законній підставі та згідно з правилами СОТ застосовувати антидемпінгові заходи, ці заходи не будуть запроваджені, якщо є вагомі підстави вважати, що вони не відповідають загальним інтересам Співтовариства. У свою чергу, правило меншого мита означає, що заходи не можуть перевищувати розміру демпінгової маржі і повинні встановлюватися лише на рівні, достатньому для усунення шкоди.

В останні десятиріччя антидемпінг набуває дійсно широкого розповсюдження та, як бачимо, стає ледве не найпопулярнішим та дійовим інструментом захисту внутрішнього ринку від несправедливої торговельної практики. Теорія вільної торгівлі в ЄС говорить про те, що вільна торгівля забезпечує реалізацію правила про природні конкурентні переваги держави і, таким чином, сприяє досягненню загального добробуту. Але вона не забороняє застосування спеціальних обмежуючих інструментів для захисту внутрішнього ринку від несправедливої торговельної практики. Тому ще раз хотілося б відмітити, що ан-

тидемпінг являє собою законний інструмент, який застосовується відповідно до правил та принципів ЄС.

Список використаних джерел

1. Антидемпінгова політика Європейського Союзу: Практичний посібник для українських виробників та експортерів. / Антидемпінгова служба Європейської Комісії, представництво України при ЄС при допомозі Hammond Suddards Edge. – К.: Катран груп, 2001. – 149 с.
2. Антидемпінговий кодекс України: практика та проблеми застосування/ С.Г. Осика, В.В. Коновалов, О.О. Покрещук, А.С. Осика. – К.: УАЗТ, 2001. – 378 с.
3. Leng Xue .China-EU Trade Relations the period after 1975 —Linkoping University May.2004
4. Karolina Andersson ,Carin Thuresson . The Import of an Anti-dumping Measure A Study on EU Imports of Chinese Footwear . Jonkoping International Business School.April .2008
5. Official Journal L 257, 11/10/2000.
6. Zhong Sheng. EU Anti-dumping Policy A Study in the CTV Case . School of Economics and Management Lund University. Lund, 2004
7. Burca G., Weiler J. The European Court of Justice. – Oxford, 2001. – 217 p.
8. Commission Regulation (EEC) No 2640/86 of 21 August 1986 imposing a provisional anti-dumping duty on imports of plain paper photocopiers originating in Japan // Official Journal. - L239. - 26/08/1986. - P. 0005.
9. Council Regulation (EC) No 3359/93 of 2 December 1993 imposing amended anti-dumping measures on imports of ferro-silicon originating in Russia, Kazakhstan, Ukraine, Iceland, Norway, Sweden, Venezuela and Brazil // Official Journal. - L302. - 09/12/1993. - P. 0001 – 0010.
10. Council Regulation (EC) No 905/98 of 27 April 1998 amending Regulation (EC) No 384/96 on protection against dumped imports from countries not members of the European Community // Official Journal. - L128. - 30/04/1998. - P. 18 – 19.
11. Lasagni A. Does Country-targeted Anti-dumping Policy by the EU Create Trade Diversion? // Journal of World Trade. – 2000. - Bd.34. – №4. – P. 132 – 140.
12. Lenaerts K., Arts D., Bray R. Procedural law of the European Union. – London, Sweet & Maxwell, 1999. – 539 p.
13. Vermulst E., Waer P. E. C. Anti-dumping Law and Practice. – London: Sweet & Maxwell, 1996. – 687 p.
14. www. law.uglc.ru/dumping.htm
15. Семінар з питань антидемпінгу. Дніпропетровськ, 16 листопада 1999 р. – МЗЕЗТ України, Дніпропетровська обласна державна адміністрація. – С. 9.
16. Демпінг у сучасній міжнародній торгівлі (міжнародно-правові та економічні питання). Навчальний посібник / За ред. Покрещука О.О. – К.: УАЗТ, 1999. – С. 40 – 42.

Костюченко Я.*

ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У СФЕРІ ЮСТИЦІЇ, СВОБОДИ І БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена правовому аналізові співпраці між Україною та Європейським Союзом у сфері юстиції, свободи і безпеки. Досліджується договірний механізм такої співпраці, що складається з Угоди про партнерство та співробітництво, секторальних угод про реадмісію та спрощення оформлення віз. Правовим інструментом реалізації співробітництва у зазначеній сфері є План дій Євросоюзу у сфері юстиції, свободи і безпеки 2007 року, схвалений Радою з питань співробітництва, що має власний механізм імплементації у вигляді Плану-графіку. Аналізуються перспективи співпраці між Україною та Євросоюзом у сфері ЮСБ відповідно до «Східного партнерства».

This article is devoted to the analysis of legal basis of the EU-Ukraine cooperation in the sphere of justice, freedom & security. It is researched the conventional mechanism of such cooperation that includes the Partnership & Cooperation Agreement, sectoral agreement on readmission & visa facilitation agreement. Action Plan on justice, freedom & security that was adopted in 2007 by the Cooperation Council is the legal instrument of cooperation in this sphere. This Action Plan has its own implementation mechanism in accordance with the Scoreboard. Also the perspectives of the EU-Ukraine cooperation in the sphere of justice, freedom & security due to the Eastern Partnership are described in the article.

Співробітництво держав-членів Євросоюзу у сфері охорони порядку та правосуддя у кримінальних справах (СОППКС) становить одну із складових правопорядку Євросоюзу, або т.зв. «третю» опору європейського інтеграційного об'єднання. Таке співробітництво держав-членів, що регулюється Розділом VI (ст.ст. 29 -42) Договору про Євросоюз [1], має на меті створення більш тісної співпраці не тільки в межах Євросоюзу, але й передбачає можливість вироблення спільної політики по відношенню до третіх країн у цій сфері.

Складність цієї сфери співробітництва полягає в тому, що деякі питання віднесені до компетенції Співтовариства (наприклад, візова політика, імміграція), а інші інституціоналізовані в рамках Євросоюзу (наприклад, судова співпраця у кримінальних та цивільних справах).

Хоча на сьогодні третя опора Євросоюзу носить доволі складне найменування, її назва трансформується починаючи з 1999 року (засідання Європейської Ради в Тампере) зі сфери юстиції та внутрішніх справ [2], у 2004 році (засідання Європейської Ради в Гаазі) у сферу свободи, безпеки й юстиції [3]. Тенденції розвитку цієї сфери співпраці вказують на кінцеву мету створення простору свободи, безпеки і юстиції, що визначено у Лісабонському Договорі (ст. 67 Договору про функціонування Європейського Союзу) [4].

* здобувач кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Костюченко Я., 2009

Науковим дослідженням правових відносин України з Європейським Союзом займаються багато вітчизняних (М. Буроменський, В. Буткевич, О. Висоцький, М. Гнатовський, В. Денисов, В. Забігайло, М. Микієвич, В. Муравйов, В. Опришко, Р. Петров тощо [5-8; 11]), та навіть зарубіжних науковців (Дж.Муір, А.Еванс тощо [9; 10]). У працях вказаних та інших дослідників започатковано та розвинений аналіз правового регулювання відносин України з Євросоюзом. Деякі роботи вітчизняних та зарубіжних вчених торкаються вивчення загальнотеоретичних питань встановлення зовнішніх зносин з Україною (наприклад, В.Муравйов), інші торкаються аспектів економічної, торговельної співпраці, окремі праці аналізують відносини України з Євросоюзом у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки (наприклад, М.Микієвич). Проте, спеціальні комплексні наукові дослідження механізмів співпраці України з Євросоюзом у сфері свободи, безпеки і юстиції відсутні.

Для України на сьогодні одним з пріоритетів виступає налагодження та удосконалення правових механізмів співпраці з Євросоюзом саме в галузі юстиції, свободи і безпеки (ЮСБ), як однієї з складових об'єднання. Важливість такого співробітництва обумовлена як наявністю спільного кордону, що вимагає налагодження зв'язків для подолання спільних викликів сьогодення, так і потребами зміцнення міждержавних зусиль для вирішення спільних проблем з метою створення загальноєвропейського простору свободи та безпеки.

Включення до Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та європейськими співтовариствами та їх державами-членами (УПС) положень про співробітництво в сфері охорони порядку і правосуддя у кримінальних справах та положення про політичне співробітництво пов'язане з тим, що дану угоду було підписано вже після заснування Євросоюзу [5, 247]. Таким чином, положення УПС частково розповсюджуються й на сфери, які належать компетенції Євросоюзу, а саме спільна зовнішня політика та політика безпеки (СЗППБ) й співробітництво у сфері охорони порядку та правосуддя у кримінальних справах (СОППКС) (ст.ст. 2, 27, 68, 76, 79) [12]. Так, включення в Угоду положення, що регулюють відносини у сфері СОППКС, вказує на те, що співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки є одним з ключових пріоритетів у розвитку відносин між Україною та Євросоюзом.

Договірний механізм співпраці України з Євросоюзом у сфері юстиції, свободи і безпеки складається з УПС, актів органів співробітництва та міжнародних угод. Починаючи з 2001 року, з ухвалення Плану дій Євросоюзу в галузі юстиції та внутрішніх справ, погодженим на IV засіданні Комітету з питань співробітництва (від 12 грудня 2001 року), почалася інтенсифікація відносин України з Євросоюзом у цій сфері. Цей документ заклав фундамент для такого співробітництва, передбачаючи широкий спектр дій, зокрема за напрямами управління кордонами та віз, міграції і притулку, боротьби із злочинністю і тероризмом, а також зміцнення судової влади, верховенства права та належного управління.

Угода про партнерство та співробітництво 1994 року містить загальні принципи співпраці у сфері ЮСБ, а саме містить положення щодо запобігання незаконної міграції (ст. 27), боротьби з торгівлею наркотиками (ст. 79), норми щодо запобігання відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, та фінансування тероризму (ст. 68), а також положення щодо співробітництва у митній сфері у правоохоронному аспекті (ст. 76). Основними інструментами реалізації співробітництва у сфері ЮСБ, принципи якого закладені в УПС, є акти органів співробітництва. Таким чином, керуючись ст. 85 та 27 УПС, Рада з питань співробітництва, створена на основі УПС, схвалила План дій у галузі юстиції, свободи та безпеки.

На сьогодні основним документом у зазначеній сфері є схвалений 18 червня 2007 року на 11-му засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та Євросоюзом План

дій Євросоюзу в галузі юстиції, свободи та безпеки. Хоча цей документ носить рекомендаційний характер, його положення є фундаментальними та пріоритетними у розвитку відносин України з Євросоюзом.

Оновлений План дій у сфері ЮСБ спирається на положення УПС, Плану дій Україна-Євросоюз 2005 року, Гаазької Програми, що була затверджена Європейською Радою 4 листопада 2004 року [3] та Плану дій з її виконання від 16 червня 2005 року [13], та Глобальної стратегії розвитку зовнішнього виміру співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки, що була затверджена Радою міністрів закордонних справ та загальних питань держав-членів від 16 червня 2005 року.

План дій у сфері ЮСБ 2007 року складається з п'яти розділів, що відображають спільні напрями співробітництва у таких сферах: свобода (вдосконалення управління міграцією, включаючи притулок і боротьбу з нелегальною міграцією; сприяння людським контактам та подорожам при посиленні співпраці у сфері управління кордонами і безпеки документів); безпека (протидія тероризму і організованій злочинності, в тому числі шляхом зміцнення правоохоронного співробітництва, зокрема у напрямі боротьби з проявами торгівлі людьми, незаконного ввозу мігрантів, незаконного переміщення наркотиків та інших заборонених товарів, корупції, підробки документів, відмивання грошей та іншими видами протиправної діяльності); юстиція (реформування судової системи для забезпечення її незалежності, неупередженості і ефективності та посилення правового співробітництва між ЄС і Україною у цивільних і кримінальних справах).

План дій Євросоюзу у сфері ЮСБ передбачає механізм його імплементації (розділ V Плану дій). Інструментом імплементації, моніторингу та визначення щорічних пріоритетів слугує План-графік, що затверджується рішенням Підкомітету №6 «Юстиція, свобода та безпека» Комітету з питань співробітництва, створеного на основі УПС. Пріоритети співробітництва переглядатимуться Підкомітетом № 6 «Юстиція, свобода та безпека» і міністрами юстиції і внутрішніх справ ЄС та України в ході проведення засідань у форматі Україна — Трійка ЄС. Такий План-графік до оновленого Плану дій у сфері ЮСБ був схвалений 10 квітня 2008 року під час засідання відповідного Підкомітету Комітету з питань співробітництва. Даний План-графік містить 99 цілей та передбачає виконання 224 спільних заходів. Виконання цього плану-графіку забезпечить створення в Україні умов для входження в спільний європейський простір юстиції, свободи та безпеки і суттєво підсилить рівень взаємодії між Україною, ЄС та його країнами членами у зазначеній сфері. План-графік є «гнучким» документом, що відображає практичні кроки до виконання Плану дій. Це підтверджується тим, що підкомітет № 6 «Юстиція, свобода та безпека» відповідно до положень Плану дій уповноважений збиратися принаймні один раз на рік для обговорення питань моніторингу і оцінки виконання Плану дій, як це відображено у Плані-графіку.

У галузі міграції та притулку на виконання Плану дій Євросоюзу у сфері ЮСБ Україною була ратифікована Європейська Конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів [14] із застереженням до статті 28 конвенції про те, що Україна визнає право трудящих-мігрантів на створення організацій для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, крім політичних партій та професійних спілок.

Підписана Угода про реадмісію між ЄС та Україною 18 червня 2007 року [15] є також інструментом реалізації співпраці у сфері юстиції, свободи і безпеки. Вступила в силу дана угода 1 січня 2008 року.

Дана Угода регулює процедури, пов'язані з ідентифікацією та поверненням громадян України та третіх країн, осіб без громадянства, які потрапили або перебувають на території держав-членів ЄС нелегально. В Угоді визначено, що вона має пріоритет по відношенню

до будь-яких двосторонніх угод про реадмісію, укладених між Україною та окремими державами-членами (ст. 17).

Угодою передбачені звичайна і прискорена процедури реадмісії (розділ II ст.5-9), визначаються документи, що підтверджують походження нелегального мігранта (ст.ст.6, 7), встановлюються часові рамки виконання запитів щодо реадмісії (ст.8).

Засобами імплементації цієї Угоди є укладені протоколи, що мають містити визначення компетентних органів, пунктів перетину кордону для передачі осіб, механізми зв'язку з компетентними органами, засоби повернення осіб за прискореною процедурою тощо (ст. 16 Угоди).

Угодою про реадмісію осіб створено інституційний механізм – Спільний комітет з питань реадмісії (ст. 15), рішення якого носять обов'язковий характер для сторін. До складу Комітету входять представники України та Співтовариства, що представлене Комісією із залученням експертів держав-членів. Спільний комітет з питань реадмісії має компетенцію щодо здійснення моніторингу застосування Угоди, підготовки пропозицій та вироблення рекомендацій для внесення змін до Угоди, а також уповноважений приймати рішення стосовно імплементаційних заходів, необхідних для однакового застосування Угоди (ст. 15 п.1 Угоди).

Ще однією угодою, яка є складовою договірного механізму співпраці України з Євросоюзом у сфері юстиції, свободи і безпеки є Угода між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз підписана 18 червня 2007 року, що набула чинності 1 січня 2008 року [16]. Дана Угода встановлює спрощений режим видачі віз українським громадянам консульськими установами держав-членів ЄС у рамках Шенгенського законодавства. Ключовими елементами угоди є положення про перспективу запровадження взаємного безвізового режиму; безвізовий режим для власників дипломатичних паспортів (ст.10); видачу багаторазових віз (строком від 1 до 5 років) широкому колу громадян України, в т.ч. представникам бізнесових кіл, членам урядових делегацій, родичам громадян України, що легально проживають в державах-членах ЄС, журналістам, спортсменам, учасникам наукових, культурних і мистецьких заходів (ст.5); видачу безкоштовних віз для численних категорій осіб, зокрема, дітей віком до 18 років та дітей віком до 21 року, що знаходяться на утриманні, пенсіонерів, журналістів, родичів громадян України, що легально проживають в державах-членах ЄС (ст.6 п.4). Угода упорядковує перелік документів, що підтверджують мету поїздки (ст.4), фіксує консульський збір за видачу візи на рівні 35 євро та 70 євро у термінових випадках (ст.6), обмежує строки розгляду анкет на видачу візи 10 календарними днями (ст.7).

Відповідно до положень Угоди створюється Спільний комітет з метою моніторингу імплементації даної угоди (ст. 12). Цей Спільний комітет уповноважений вирішувати суперечки/спори, які виникають у ході тлумачення або застосування даної угоди, а також готувати зміни та доповнення до даної угоди. Такий Спільний комітет складається з представників України та Європейського Співтовариства, із залученням представників Комісії ЄС та експертів від держав-членів Євросоюзу.

Текст Угоди доповнений Протоколом про держави-члени, які не повністю застосовують Шенгенські домовленості, яким передбачена можливість цих держав-членів в односторонньому порядку визнавати видані шенгенські візи з метою транзиту громадян третіх країн через їхню територію. До Угоди додаються Декларація стосовно оформлення короткострокових віз для відвідання військових і цивільних кладовищ, Декларація Європейської Комісії стосовно мотивації рішення про відмову в оформленні візи, Декларація Європейського Співтовариства про доступ заявників на оформлення віз і уніфікації інформації стосовно процедур оформлення короткострокових віз та документів, необхід-

них для оформлення короткострокових віз й три спільні декларації стосовно Данії, Великобританії та Ірландії, Ісландії та Норвегії.

Таким чином Угода про спрощення оформлення віз стає першим кроком запровадження поетапного плану візової політики Євросоюзу по відношенню до України із довготерміновою перспективою безвізового режиму. Такий поетапний план реалізації візової політики Євросоюзу з кінцевою метою запровадження безвізового режиму прописаний в «Східному партнерстві» (розділ 3.3), запроваджений Повідомленням Комісії ЄС від 3 грудня 2008 року [17]. Другим кроком на шляху до встановлення безвізового режиму має стати перегляд існуючої Угоди про спрощення візового режиму. Такі зміни можуть стосуватися запровадження нових спрощень, наприклад, відміни візового збору. Останньою стадією запровадження безвізового режиму має стати започаткування переговорів та підписання відповідної угоди про відміну візового режиму, яка має стосуватися чотирьох основних сфер: захисту документів; боротьби проти незаконної міграції; питання дотримання громадського порядку; і питання зовнішніх зносин, включаючи права мігрантів та інших вразливих груп.

Ще одним актуальним питанням співробітництва з Євросоюзом у сфері ЮСБ є укладання двосторонніх угод з прикордонними країнами про правила місцевого прикордонного руху для мешканців прикордонних районів. Регламент Європарламенту та Ради ЄС № 1931/2006/ЕС щодо руху в прикордонній зоні на зовнішніх кордонах держав-членів Євросоюзу [18] уповноважив держав-членів підписувати двосторонні угоди про прикордонних рух з метою запровадження єдиного режиму руху осіб у прикордонній зоні (ст. 1 п.2, ст. 13 Регламенту). У зв'язку з цим у 2007 році Україною було ініційовано переговорний процес з Польщею, Словаччиною та Угорщиною, а у 2008 році з Румунією, стосовно укладення двосторонніх угод про місцевий прикордонний рух, які передбачають спрощену процедуру перетину кордону мешканцями прикордонної зони. На сьогодні такі угоди підписані з Угорщиною (18 вересня 2007 року) [19],з Польщею (28 березня 2008 року)[20], зі Словаччиною (30 травня 2008 року) [21].

У контексті розбудови взаємодії у сфері управління кордонами, 2007 року підписано Робочі домовленості про оперативне співробітництво між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Європейським Агентством управління оперативного співробітництва на зовнішніх кордонах держав-членів ЄС (FRONTEX). Налагоджено роботу з Місією Європейської Комісії з надання допомоги у питаннях кордону Україні та Республіці Молдова (EUBAM). Крім того, 11 червня 2009 р. набула чинності Угода між Урядом України, Урядом Республіки Молдова та Комісією ЄС про продовження мандату Місії Комісії ЄС з надання допомоги в питаннях кордону в Україні та Республіці Молдова (EUBAM) на два роки [22].

Започатковано переговорний процес з розвитку співробітництва України з співробітництва з Європолом, Євроюстом та Лісабонським моніторинговим Центром ЄС з питань наркотиків та наркотичної залежності.

Одним із пріоритетів відносин України з Євросоюзом відповідно до Плану дій в сфері ЮСБ є налагодження співпраці та укладання оперативної угоди з Європолом. Типовий проект стратегічної угоди було схвалено Радою Керуючих Європолу та передано на погодження українській стороні.

Однієї з умов укладання угоди з Європолом є ратифікація і виконання Україною Конвенції Ради Європи про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру 1981 року та Протоколу до неї 2001 року. Таку Конвенцію Україна підписала 29 серпня 2005 року, однак поки що не ратифікувала.

Однією з характерних особливостей Плану дій Євросоюзу у сфері юстиції, свободи і безпеки 2007 року є включення положень щодо технічної співпраці з Україною та необ-

хідності фінансової допомоги Євросоюзу у виконанні таких положень. Так, наприклад, створення належних умов у центрах для утримання нелегальних мігрантів; забезпечення відповідності європейським стандартам адміністративного законодавства щодо осіб, затриманих за незаконний перетин кордонів України; покращення умов в центрах тимчасового розміщення біженців; підтримка у запровадженні системи мобільних прикордонних груп на кордоні та всередині країни; продовження надання підтримки у вдосконаленні роботи пунктів пропуску, в тому числі шляхом оцінки переваг від спільного використання інфраструктури; запровадження за підтримки національного візового реєстру зв'язку в режимі он-лайн між Міністерством закордонних справ, пунктами пропуску через державний кордон, Міністерством внутрішніх справ, закордонними дипломатичними представництвами і консульськими установами тощо.

У зв'язку з включенням таких технічних завдань Євросоюзом постійно надається фінансова та технічна допомога. За результатами такої допомоги Рахункова Палата, керуючись нормами ст. 248 Договору про заснування ЄС надає звіти та річні доповіді щодо видатків Євросоюзу. Таким чином, у 2008 році щодо України був прийнятий спеціальний звіт «Ефективність допомоги Євросоюзу у сфері свободи, безпеки і юстиції в Білорусії, Молдові та Україні» (№9/2008) [23], відповідно до якого Рахункова Палата зробила певні зауваження та рекомендації Комісії ЄС щодо стану співробітництва з Україною у сфері ЮСБ. Даний документ є важливим для аналізу стану й перспектив розвитку відносин України з Євросоюзом у даній сфері. Спеціальний звіт стосувався основних чотирьох галузей сфери співробітництва: управління кордонами, міграція й притулок, боротьба проти організованої злочинності, судочинство та належне управління (п.10).

Цим документом визначено, що в сфері управління кордонами, включаючи діяльність Місії Європейської Комісії з надання допомоги у питаннях кордону Україні та Республіці Молдова (EUBAM), Україною виконано майже всі положення Плану дій в сфері ЮСБ й досягнуто значного прогресу. Невиконаними залишаються аспекти в сфері міграції та притулку, а саме неналежні умови проживання для нелегальних мігрантів, відсутність належної правової бази для надання захисту особам, що його потребують, та біженців (п.п.20-27 звіту). Вказуючи на недостатність спільного фінансування у боротьбі з організованою злочинністю та встановленні належного рівня судочинства, а також на низку зовнішніх факторів (п.п.52,54), Рахункова палата визначила ряд рекомендацій для Комісії ЄС. Ці рекомендації мають на меті встановити більш тісний зв'язок України з Агентством управління оперативного співробітництва на зовнішніх кордонах держав-членів ЄС (FRONTEX), встановити більш жорсткий контроль за зобов'язаннями України щодо міграційної сфери та узгодження законодавства України в сфері притулку із законодавством Євросоюзу (п.п. 63-72 звіту).

Внутрішній організаційно-правовий механізм співробітництва України з Євросоюзом у сфері юстиції, свободи та безпеки характеризується координацією діяльності органів державної влади в даній сфері. В основному функції налагодження співпраці покладені на Кабінет Міністрів України, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції України, Міністерство закордонних справ України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба, Державний комітет з фінансового моніторингу, Державна митна служба України тощо.

Запроваджене «Східне партнерство» передбачає укладання нового типу договору з країнами-партнерами - «Договір про мобільність і безпеку» (розділ 3.3 Повідомлення Комісії ЄС) [7]. Такий договір має включати аспект мобільності в контексті підходу Євросоюзу до питань міграції (Повідомлення Комісії ЄС щодо посилення глобального підходу до питань міграції [24]), а також в контексті Європейського пакту з питань імміграції та надання притулку, що був схвалений Європейською Радою у жовтні 2008 року. Договір про

мобільність і безпеку також буде включати умови, необхідні для створення середовища безпеки, включаючи боротьба з незаконною міграцією, вдосконалення системи надання притулку відповідно до права Євросоюзу, створення структур вдосконаленого управління кордонами, а також вдосконалення можливостей правоохоронних органів і органів юстиції у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю.

Таким чином, співробітництво між Україною та Євросоюзом у сфері юстиції, свободи і безпеки базується на широкомасштабній угоді про партнерство та співробітництво, що доповнюється Планом дій Євросоюзу у сфері ЮСБ 2007 року. Механізмом імплементації даного Плану дій, його моніторингу та визначення щорічних пріоритетів є схвалення Плану-графіку. Ще одними угодами, які є складовими договірного механізму співпраці України з Євросоюзом у сфері юстиції, свободи і безпеки є Угода між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз та Угода про реадмісію осіб, підписані 18 червня 2007 року. Дані Угоди створюють власний інституційний механізм їх реалізації та приймають рішення щодо імплементаційних заходів. Отже, співробітництво між Україною та Європейським Союзом у сфері юстиції, свободи і безпеки є одним із пріоритетів розвитку їх відносин.

Література

1. Європейський Союз: консолідовані договори / Наук. ред. В. Муравйова. – К.: Port-Royal, 1999. – 206 с.
2. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00200-r1.en9.htm
3. The Hague Programme : strengthening freedom, security and justice in the European Union // Brussels, 16054/04, 13 December 2004 – 33 p.
4. OJ 2007, C 306 volume 50, 17.12.2007
5. Муравйов В.І. Вступ до права Європейського Союзу: Підручник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 303 с.
6. Гнатовський М.М. Деякі проблеми імплементації Угоди про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та новими незалежними державами // Актуальні проблеми міжнар. відносин: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – 1999.– С. 80–92.
7. Чалий О. Стан та перспективи співробітництва між Україною та Європейським Союзом // Інсти-туційні реформи в ЄС: Аналіт. щоквартальник. - 2003. - Вип. 4. - С. 32-40.
8. Шпакович О. Правові засади співробітництва України з Євросоюзом // Віче. - 2006. - №19/20. – С.17-19.
9. Muir J. Ukraine and an enlarged EU // Euroinvest. - 2003. - July. - P. 17
10. Evans A. European Union decision-making, third states & comitology // International a. comparative law quarterly – 1998. – Vol. 47. – part 2. – P. 257–277.
11. Микієвич М.М. Правові засади організації та діяльності Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2007. — 40 с.
12. Закон України «Про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами» від 10 листопада 1994 року №237/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №46. – Ст. 415.
13. Council and Commission Action Plan implementing the Hague Programme on strengthening freedom, security and justice in the European Union // Brussels, 10 June 2005 9778/2/05 REV 2 – 26 p.
14. Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів» від 16 березня 2007 року № 755-V // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, N 21, ст.290

15. Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб від 15 січня 2008 року № 116-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2008, N 9, ст.86.
16. Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз» від 15 січня 2008 року №117-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2008, N 10, ст.97.
17. Повідомлення Комісії ЄС «Східне партнерство», 3 грудня 2008 року // COM (2008) 823/4.
18. OJ L 405, 30.12.2006, p. 1–22.
19. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про правила місцевого прикордонного руху від 18 вересня 2007 року» №1316 від 8 листопада 2007 року // Офіційний вісник України від 04.02.2008 - 2008 р., №6, стор. 110.
20. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28 березня 2008 року» № 139 від 25 лютого 2009 року // Офіційний вісник України від 06.03.2009 - 2009 р., № 14, стор. 51.
21. [21] Указ Президента України «Про затвердження Угоди між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 30 травня 2008 року» № 697/2008 від 6 серпня 2008 року // Офіційний вісник Президента України від 21.08.2008 - 2008 р., № 31, стор. 25.
22. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення проекту Угоди (у формі обміну нотами) між Урядом України, Урядом Республіки Молдова та Європейською Комісією про продовження мандату Місії Європейської Комісії з надання допомоги в питаннях кордону в Україні та Республіці Молдова» від 20 травня 2009 р. N 536-р // Урядовий кур'єр від 18.06.2009 - № 107.
23. Спеціальний звіт № 9/2008 Рахункової Палати Євросоюзу «Ефективність допомоги Євросоюзу у сфері свободи, безпеки і юстиції в Білорусії, Молдові та Україні» // Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2009. – 56 с.
24. COM/2008/0360 final.

Філіпенко Д.О.*

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УКРАЇНІ

The relevance of the rule of law in Ukraine, given its relative newness to the national jurisprudence, reveals the meaning of the rule of law and its definition in different legal systems and its historical development is analised in the article «Implementation features of the rule of law in Ukraine».

Particular attention is paid to the mechanism of the rule of law implementation in Ukraine and ensuring free, fair and democratic elections as its constituent.

The author justifies the assertion that the rule of law fills with concrete meaning the constitutional provision that Ukraine is a legal state.

В статті «Особливості реалізації принципу верховенства права в Україні» досліджується актуальність принципу верховенства права для України, враховуючи його відносну новизну для вітчизняної юриспруденції, розкривається саме поняття верховенства права та розглядається його визначення в різних правових системах та його історичне становлення.

Особлива увага приділяється механізму реалізації принципу верховенства права в Україні та забезпеченню вільних, чесних і демократичних виборів, як його складової.

Автором обґрунтовується твердження, що саме принцип верховенства права наповнює реальним змістом закріплене у Конституції положення про те, що Україна є правовою державою.

Принцип верховенства права є надзвичайно актуальним для України, хоча й відносно новим для вітчизняної юриспруденції. Незважаючи на те, що принцип верховенства права закріплено в частині першій Статті 8 Конституції України [11], відсутність сталої інтерпретації принципу верховенства права не сприяє його активному використанню практикуючими юристами, адвокатами та суддями при розгляді справ, щодо захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Зважаючи на це, важливо дослідити як цей принцип формулюється в різних правових системах, розуміється науковцями [1] та які нові механізми реалізації принципу верховенства права та приведення до ладу вже існуючих його складових, на разі впроваджуються.

Перш за все, для того щоб повністю розкрити поняття верховенства права, слід розрізняти поняття «право» та «закон», а також розглядати цей принцип у поєднанні з правами людини. Право це – система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, що встановлюються, гарантуються і охороняються державою з метою упорядкування суспільних відносин. Поняття «право» у юридичній літературі вживається у різних значеннях. Насамперед, право розуміється як певна об'єктивна реальність, один із видів соціальних норм, що діють у державі. Право завжди має форму вираження: основ-

* здобувач кафедри порівняльного і європейського права. Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Науковий керівник: проф. Муравйов В. І.

© Філіпенко Д.О., 2009

ною з цих форм є закон. Закон, на відміну від права, яке з'являється спонтанно у ході природного плину людського буття, формується людьми свідомо й цілеспрямовано. Закон не має іншої сутності, крім сутності права. [12]

Саме закон, за словами Ж.-Ж. Руссо, є необхідною умовою громадянської асоціації та співжиття. Право гарантує рівну міру свободи, справедливості, однак в той же час накладає на людей зобов'язання, виконання яких необхідне для забезпечення прав інших, що досягається дією закону. У процесі законодавства право набуває статусу закону, набуває форми загальності та визначеності. Хоча закон і право – не одне й те ж, закон не просто взаємопов'язаний із правом, а є необхідною загальнообов'язковою формою його об'єктивації, виразу і дії в суспільному житті і слід пам'ятати, що було б неправильним протиставляти їх одне одному, вважати, що юридичні норми можуть існувати без вираження їх у законі та інших санкціонованих державою формах, говорити про їх несумісність або про те, що право взагалі незалежно від держави.

З метою встановлення нових та налагодження вже існуючих механізмів забезпечення принципу верховенства права, необхідною вбачається відмова від застарілого правового мислення та формування сучасного, яке засноване на природному типі праворозуміння, що не обмежується трактуванням права як системи норм, встановлених або санкціонованих державою, а розглядає його в якості загально гуманістичної цінності, інституту, що стоїть на сторожі прав і свобод особистості, в якості сили, що регулює функціонування самої влади та захищає громадянина від її можливого свавілля. Виключно за таких умов стане можливим втілення принципу верховенства права [5].

Принцип верховенства права є «надпринципом», який можна розглядати як верховенство правового закону, характеризуючи його за призначенням як верховенство прав людини в їх природному розумінні [6].

Як вже було зазначено вище, верховенство права являє єдиний неподільний пакет з демократією та правами людини. Поняття демократії лежить в серцевині Європейської конвенції про права людини, яка була підписана в Римі 4 листопада 1950 року [13].

Разом з поняттям верховенства права, що забезпечує механізми його ефективної реалізації, поняття демократії пронизує усі гарантії по Конвенції. Як зазначав Пьєр-Анрі Тейтген, один з основних авторів Конвенції, під час дискусії, що призвела до її прийняття в 1950 році, ціль полягає в тому, щоб визначити «сім, вісім або десять основних свобод, які принципово важливі для демократичного образу життя» [2, 4].

Принцип верховенства права в державі, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини, символізує застосування правової форми у процесі побудови конституційної держави, в якій права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави (частина друга Статті 3 Конституції України). Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є її головним обов'язком, оскільки основні права обов'язкові для законодавчої, виконавчої та судової влади як безпосередньо діюче право. Зв'язаність діяльності держави цими правами традиційно становить основу принципу верховенства права.

Визначення принципу верховенства права було вперше запропоновано англійським вченим та політичним діячем Д. Гаррінгтоном у 1656 році як «правління законів, а не людей». Юридичне обмеження держави, під яким розуміється діяльність державних органів у правовій формі не є ключовим елементом принципу верховенства права, адже абсолютне дотримання правового акта незалежно від його змісту може призвести до ототожнення принципу верховенства права з принципом верховенства закону [2].

Відомий професор А. Дайсі, звертаючи увагу на ідеальний елемент принципу, виходив з природи англійського загального права (common law), основою для якого слугував принцип верховенства розуму (rule of reason) [2]. Саме принцип верховенства розуму і є

ідеальною характеристикою принципу верховенства права, який має безпосереднє застосування у конституційному судочинстві. Ця ідея була сприйнята з самого початку не тільки в країнах загального права (США, Канада), але й у країнах позитивістсько-кодифікованої спрямованості (Німеччина, Австрія, Франція), які входять до романо-германської правової системи, проте лише у другій половині XX століття.

Під принципом верховенства права А.Дайсі розуміє дві різні характеристики:

– по-перше, жодна людина не може бути покарана, а її тілу та власності завдано правомірної шкоди інакше, як за порушення чітко визначених положень закону, прийнятого у звичайному порядку, що встановлюється судовою системою

– по-друге, кожна людина, незалежно від її статусу та обставин, підпадає під дію звичайних законів у межах судової юрисдикції.

Як вважає Гайворонський В., принцип верховенства права означає, що у правовій державі має панувати закон, а не інтереси осіб, у руках яких у певний момент перебуває влада; функції держави полягають у регулюванні відносин між усіма суб'єктами права на основі закону. Неухильне дотримання принципів верховенства права та верховенства закону покликане забезпечити права і свободи людини у всіх сферах життя, а зі сторони підвладних – повагу до законів та органів влади [5]. За такого розуміння сила держави, на якій вона ґрунтується, законна лише в тому випадку, якщо вона застосовується у суворій відповідності із правом, якщо вона цілковито слугує йому. При цьому закон, зобов'язуючи окремого громадянина до дотримання загальноприйнятих правил поведінки, водночас чітко окреслює межі прерогатив держави стосовно індивідуальної свободи. Отже, принцип верховенства закону вимагає щоб діяльність усіх органів державної влади здійснювалась на правовій основі та відповідала умовам легітимності [3].

У континентальній Європі, зокрема в Німеччині, принцип верховенства права отримав назву правової держави (Rechtsstaat), й спочатку визначав діяльність державної адміністрації згідно з формальним правом. У німецькій конституційній теорії, починаючи з XIX століття, значення цього принципу ніколи не ототожнювалось з формальним правом, а являло собою державу, керовану законом розуму або природним правом, яке включає свободу, рівність та автономію індивіда у межах універсального правопорядку, що забезпечується діяльністю незалежних судів [6]. Ознаками правової держави є:

- верховенство і домінування правового закону та постійне утвердження суверенітету народу;
- визнання й захист прав і свобод, забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків людини і громадянина;
- організація і функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади на законодавчу (парламент і представницькі органи місцевого самоврядування), виконавчу (уряд, виконавчі установи на місцях), судову (органи правосуддя і нагляду);
- чітке визначення повноважень держави, її органів і службових осіб;
- взаємна відповідальність особи і держави;
- організація ефективного контролю і нагляду за реалізацією правових законів і режиму законності на принципах права.

Основний принцип правової держави полягає в тому, щоб усі його вертикальні й горизонтальні рівні, всі складові були пронизані правом. Це дає підстави для універсального трактування феномену правової держави.

Всі запропоновані визначення являють собою формальну характеристику принципу верховенства права, до якої входять наступні елементи: відповідальність людини тільки на підставі порушення позитивних правових норм; прийняття правових актів згідно з нормативно встановленими повноваженнями та процедурами; діяльність державних органів

на підставі правових норм та у правових формах; діяльність органів виконавчої влади щодо громадян уповноважується правом та здійснюється у правовій формі; рівність перед законом; право на судове слухання та вільний доступ до судів, гарантія процесуальних прав людини; принцип юридичної чіткості та законності; заборона ретроактивного законодавства тощо.

Вимоги щодо дотримання принципу верховенства права закріплені у Преамбулі та ст. 3 Статуту Ради Європи, де визначено, що «Усі члени Ради ... визнають принцип верховенства права». Крім цього, застосування принципу верховенства права визнається необхідним у багатьох джерелах права Ради Європи.

В питанні реалізації в Україні принципу верховенства права важко переоцінити значення підписання та ратифікації Україною Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до неї.

Розглядаючи механізм реалізації в Україні принципу верховенства права, слід ще раз підкреслити його неподільність з такими поняттями як демократія та права людини. Вибори, як їх ключова складова відіграють визначальну роль в забезпеченні принципу верховенства права [5].

Для забезпечення вільних, чесних і демократичних виборів в Україні було схвалено і переглянуто низку законів та Конституцію України. Під час виборчого процесу 2004 року громадяни України успішно й миролюбно домоглися врахування власних голосів, для чого Верховним Судом України було прийнято рішення від 3 грудня 2004 року про визнання дій Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України та складанню протоколу про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними, на яке чекав народ України та оцінив увесь світ. На думку деяких правників України, саме від цього часу, верховенство права стало принципом забезпечення прав та свобод, закріплених Конституцією України, українського народу, кожного окремого українця та всієї нації у цілому.

Незважаючи на те, що для повної реалізації принципу верховенства права і справжньої демократії ще необхідно працювати, здебільшого, на місцевому рівні, Україна зробила кроки у напрямі формування демократичної системи.

Однією з проблем реалізації принципу верховенства права в Україні є питання незалежності суду. В 2006 р. Президент України сформував Національну комісію зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права в Україні, а 22 березня 2006 р. комісія схвалила «Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів». Зміцнення незалежності суддів та реалізація принципу верховенства права відповідно до Конституції України та стандартів Європейського Союзу є основною метою даної Концепції, так само як і надання гарантій доступності правосуддя для громадян.

Нажаль, дана Концепція суперечить Конституції України, оскільки порушує принцип поділу влад (Стаття 6 Конституції України) та принцип верховенства права, закріплений в Статті 8 Конституції України. У Концепції також не відображено багатьох аспектів чинного закону про судоустрій та майже не йдеться про роль юридичної освіти, правничих професійних організацій.

Досконала система судової влади повинна мати власних довірителів, передусім, в особі юридичної професії та потужних правничих організацій. Вони відповідатимуть за викриття неетичної поведінки суддів чи проявів застосування до них тактики примусового впливу, заручатимуться підтримкою преси. В світовій практиці викладачі права та ЗМІ є найбільшими критиками та дослідниками судової влади [9]. У вітчизняних умовах такі

функції можуть виконуватись викладачами права, організаціями правників, Асоціацією правників України та Світовим Конгресом українських юристів.

Слід ще раз підкреслити той факт, що необхідність реформи правосуддя в Україні не викликає сумнівів, проте, доцільнішим було б зміцнення системи стримувань і противаг, а не контроль виконавчої влади над судовою. Негайне опублікування і доступність судових рішень, прозорість процесу прийняття судового рішення, виконання судових рішень, – це далеко не повний перелік наявних доступних шляхів вдосконалення системи.

Непрозорість діяльності органів влади та неефективність судочинства призвели до зневіри громадян у можливості захистити себе від незаконних дій з боку держави. Так, рівень довіри до суду як інституту, в якому можна обстоювати свої права, є надзвичайно низьким: за соціологічними даними 2009 р., на запитання «Чи довіряєте Ви судовій владі?» 30,3% опитаних загалом не довіряють, (у 2007 році - 33,4%), загалом або повністю довіряю 12,0% та 4,3% (у 2007 році - 16,8% та 1,2%), водночас, не змогли відповісти на таке запитання 11,1% (у 2007 році - 18,4%) [14].

За роки незалежності в Україні відбулися зрушення у сфері судочинства. Зросла можливість доступу до правосуддя. Юрисдикція судів поширена на всі правовідносини, що виникають у державі. Діяльність судів повинна стати прозорішою прийняття закону про доступ до судових рішень має забезпечити їх відкритість. Проте і досі судова гілка влади не стала повністю незалежною. Згідно із соціологічними дослідженнями, близько 78% суддів визнають існування систематичного тиску на них [7].

Система українського судочинства потребує суттєвого реформування, зокрема вирішення низки нагальних проблем, таких як постійне збільшення кількості скарг про протизаконні вироки та бездіяльність судів, які надходять до Секретаріату Президента України та забезпечення виконання судових рішень. За останні роки виконавча служба України забезпечила виконання лише 50% судових рішень, тоді як у країнах Європи цей показник становить 80%.

Необхідно переглянути і повноваження прокуратури та забезпечити поетапне формування системи досудового слідства, яка б виключала поєднання в одному органі функції слідства з функціями нагляду за ним та державного обвинувачення. Також важливо забезпечити якісно новий рівень функціонування конституційного судочинства та інституту парламентського Уповноваженого з прав людини [8].

Для пришвидшення процесу формування сутнісно нової та ефективної системи забезпечення верховенства права в Україні необхідно схвалити узгоджену концепцію розвитку судової системи. Першочерговими кроками у її реалізації мають стати такі:

- запровадження прозорого відбору суддів на конкурсній основі, у тому числі до судів вищого рівня. Введення практики складання кваліфікаційного іспиту перед державною екзаменаційною комісією при Вищій кваліфікаційній комісії суддів;
- покладання повноважень щодо рекомендацій стосовно посади судді лише на Вищу кваліфікаційну комісію;
- запровадження практики навчання кандидатів на посаду судді (теоретичні курси та стажування у суді) і суддів, вперше призначених на посаду, а також регулярні курси підвищення кваліфікації суддів;
- встановлення такого механізму оплати праці суддів, щоб заробіток судді не залежав від розсуду виконавчої влади. Відмова від збереження пільг, що не обумовлені статусом судді;
- утворення постійно діючої Дисциплінарної комісії суддів для здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів місцевих та апеляційних судів. Залучення до складу цієї Комісії лише суддів у відставці. Забезпечення участі у цій Комісії представника адвокатури з складу непрактикуючих адвокатів;

• створення служби судових інспекторів для перевірки відомостей щодо невиконання суддями їхніх обов'язків;

• передання повноваження призначати голів судів органам суддівського самоврядування, а також обмеження адміністративних повноважень голови суду (зокрема щодо розподілу справ, преміювання суддів, надання відпусток, вирішення питань житлового та соціального забезпечення);

• врегулювання порядку формування колегій суддів та розподілу судових справ у спосіб, не залежний від розсуду окремих посадових осіб;

• створення умов для надання якісної правової допомоги, у тому числі безкоштовної або за доступну плату для найбідніших верств населення;

• створення законодавчих гарантій права на ефективне судочинство та на дотримання розумних строків судового провадження відповідно до вимог Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод [7];

• встановлення розміру та порядку сплати збору за звернення до суду (замість державного мита) і порядку витрачання коштів від його надходжень. Кошти, сплачені як судовий збір, мають бути спрямовані лише на потреби судової влади;

• забезпечення включення бюджетних запитів головних розпорядників коштів на фінансування судів до Проекту закону про Державний бюджет України. Деталізація переліку бюджетних програм, за якими фінансується судова влада.

Також слід зазначити, що утвердження принципу верховенства права передбачає можливість судового оскарження рішень, дій та бездіяльності органів державної влади, службових та посадових осіб цих органів, оскільки такі дії чи рішення безпосередньо зачіпають права і свободи громадян, гарантовані Конституцією України. Отже, судовий контроль за діяльністю органів державної влади є обов'язковою передумовою верховенства права [10]. Відтак, важливим елементом формування нового підходу до відносин держави та громадянина є створення дієвих процедур та становлення інституцій для оскарження рішень, дій та бездіяльності адміністративних органів.

Важливим кроком у цьому напрямі є завершення формування адміністративного судочинства, яке повинне змусити чиновника здійснювати владні повноваження лише в інтересах громадян. Лише за таких умов принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність набуде реального змісту. Найголовніше, що органи державної влади повинні бути готовими виконувати рішення, ухвалені проти них, оскільки саме це є ознакою держави, яка керується верховенством права.

Концепцією судово-правової реформи, затвердженою Верховною Радою у 1992 році, передбачено поступове запровадження адміністративної юстиції: починаючи від спеціалізації суддів і утворення спеціалізованих судових колегій і закінчуючи створенням вертикалі адміністративних судів.

Створення системи адміністративних судів з метою повноцінного судового захисту прав і свобод громадян у сфері публічно – правових відносин передбачено також Концепцією адміністративної реформи в Україні, схваленої Президентом України у 1998 році.

Створення системи адміністративних судів на законодавчому рівні вперше за роки незалежності України було визначено Законом України «Про судоустрій України», який прийнятий Верховною Радою України 07 лютого 2002 року. Цей закон не тільки визначив місце адміністративних судів в системі судів загальної юрисдикції, а й установив трирічний строк для їх створення.

На виконання положень зазначеного Закону 01 жовтня 2002 року Президент України підписав Указ про утворення Вищого адміністративного суду України.

Далі процес створення адміністративних судів продовжився підписанням Президентом України Указу від 16 листопада 2004 року № 1417/2004 «Про утворення місцевих та

апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів», відповідно до якого в Україні створено 7 апеляційних (66 суддів) та 27 окружних (215 суддів) адміністративних судів. Таким чином, система адміністративних судів створювалась, починаючи з вищих ланок.

Слід зауважити, що важливим етапом становлення адміністративної юстиції стало прийняття 06 липня 2005 року Кодексу адміністративного судочинства України, який набрав чинності з 1 вересня 2005 року.

Слід зазначити, що процес завершення формування і становлення системи адміністративної юстиції в Україні потребує й потребуватиме багато часу й зусиль, а ефективність її функціонування залежатиме від низки чинників. Важливим є кадровий склад адміністративних судів, усвідомлення суддями ролі та повноважень адміністративного суду та усвідомлення посадовими та службовими особами органів державної влади можливості судової відповідальності за свої неправомірні дії або бездіяльність [8].

Результатом запровадження дієвого адміністративного судочинства має стати впевненість і захищеність людини у її відносинах з державою. Діяльність адміністративних судів повинна стимулювати чиновників до відповідального і сумлінного ставлення до здійснення своїх повноважень.

Підсумовуючи проведений аналіз, потрібно зазначити, що забезпечення в Україні верховенства права є однією з найнагальніших проблем вітчизняної юриспруденції – як практичної, так і теоретичної. Верховенство права – це панування права в суспільстві, адже верховенство права починається від самого простого – дотримання законодавства на всіх рівнях. На жаль, на сьогодні, це не спостерігається повною мірою. Крім того, верховенство права вимагає від держави його втілення у закони, зокрема, шляхом внесення змін та ухвалення нових законів.

Узагальнюючи вищевикладене, вважаємо, що принцип верховенства права необхідно розглядати як правовий принцип, сучасне розуміння якого сформувалося під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів, та який за своїм змістом являє собою поєднання низки критеріїв (вимог), які хоча і різняться за своєю формою нормативно-правового опосередкування у національному законодавстві, але покликані забезпечувати примат прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина у суспільстві, в т.ч. у взаємостосунках з органами публічної влади усіх рівнів, забезпечення рівності усіх суб'єктів права перед законом, верховенства закону в системі актів законодавства країни, передбачуваність законів та дій органів державної влади тощо.

Саме принцип верховенства права наповнює реальним змістом закріплене у Конституції положення про те, що Україна є правовою державою, тобто державою, що підкоряється праву.

Визнання принципу верховенства права є неоціненним надбанням України як демократичної держави. Він спрямований на досягнення гідного людини життя, але для цього принцип має неухильно забезпечуватись всіма гілками влади.

Україна прийняла на себе зобов'язання забезпечити «кожній людині, що перебуває під її юрисдикцією, права і свободи», визначені у Європейській конвенції із прав людини. Україна також визнала повноваження Європейського суду із прав людини забезпечувати дотримання цього зобов'язання й право своїх громадян звертатися до суду зі скаргами у випадку, якщо, на їхню думку, держава порушує стосовно них положення конвенції. Це є ще одним кроком нашої держави назустріч принципу верховенства права.

Список використаних джерел

1. Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике. М.: Статут, 2009. – С. 608.

2. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія.- К., 2007.
3. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: У 2-х кн. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2008.
4. Головатий С. Верховенство права. Монографія у 3-х книгах. Кн.1: Верховенство права: від ідеї - до доктрини. Кн.2: Верховенство права: від доктрини - до принципу. Кн.3: Верховенство права: український досвід. – К.: Фенікс, 2006.
5. Гайворонський В. Яким має бути механізм впровадження принципу верховенства права // Право України. – 2005. - №10.
6. Головатий С. Верховенство закону verus «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? // Вісник Академії правових наук України. – 2003. - № 2-3.
7. Бринцев В.Д. Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні (нормативна база, проблеми та шляхи їх вирішення). – К.: «Юстиніан», 2003. – 394 с.
8. Карпечкін П.Ф. Співвідношення функцій судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України в контексті судової реформи // Вісник Верховного Суду України. – 2003. - № 6.
9. Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б.Авер'янов, О.В.Батанов, Ю.В.Баулін та ін.; Ред кол. В.Я.Тацій, Ю.П.Битяк, Ю.М.Грошевой та ін. – Х.: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
10. Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль Філософія Підручник Київ Академвидав 2007.
11. Урядовий портал:
http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=7731472&cat_id=7731351
12. Офіційний веб – портал «Судова влада України» http://court.gov.ua/14/

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Крапівін О.В. *

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЕКТИ УКРАЇНА – ЄС: ВНЕСОК ДОНЕЧЧИНИ

Розглянуто сутність та перспективи інтеграційних проектів Україна – ЄС. Основну увагу приділено участі важливішого економічного і політичного регіону – Донеччині – в цих проектах за останні роки.

Essence and prospects of projects of integrations Ukraine – ES is considered. Basic attention is spared participation of major economic and political region – Donbasu – in these projects in the last few years.

Тема статті – розгляд та аналіз важливого напрямку у зовнішній політиці України, який стосується інтеграційних проектів ЄС – Україна.

Особливість цієї статті – аналіз розвитку контактів і співпраці України з ЄС крізь призму місця та ролі в них Донеччини, як найважливішого промислового регіону нашої країни. Відомо, що Україна ще на початку своєї незалежності зробила заяву про курс на Європейську інтеграцію, що й стало стратегічною ціллю її зовнішньої політики. Початком втілення такої цілі стала Угода про партнерство та співробітництво (УПС) від 1994 р., яка набула чинності з 1 березня 1998 р. Угода містить механізм автоматичної щорічної пролонгації. Однак в останній час, після подій, які відбулися в Україні у 2004-2005 роках безпрецедентно, з боку світової спільноти загалом та ЄС зокрема. Високі посадовці Євросоюзу особисто взяли участь у врегулюванні складної політичної ситуації. По-різному можна оцінювати значущість їхнього внеску, хоча робили вони це системно і навіть самовіддано. Україна на певний час посіла провідне місце в їхньому напруженому та щільному графіку візитів та зустрічей.

Така увага з'ясовувалась тим, що в ЄС завжди із зацікавленням ставилися до заяв Києва про бажання інтегруватися до Євросоюзу. Ця зацікавленість у посиленні двосторонніх контактів з Україною суттєво зросла із виходом Євросоюзу на кордони з нашою державою, який стався 2004 р. Вступ до ЄС низки держав колишнього соціалістичного табору не міг не викликати гострих дебатів щодо характеру, а головне – перспективного бачення стосовно України. Нові держави-члени не бажали розривати тісні економічні, політичні та культурні зв'язки з Україною, хоча нові умови змусили їх істотно відмоделювати.

---

* доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету

© Крапівін О.В., 2009

Вихід ЄС на кордони з Україною у 2004 р. – Польща, Угорщина, Словаччина – та продовження процесу у 2007 р. – Румунія, Болгарія – став виявом значно масштабного процесу його розширення на 12 країн, що потребувало відповідного перегляду взаємодії інституцій та повноважень Євросоюзу.

Сьогодні Україна продовжує відчувати підтримку своїх безпосередніх західних сусідів. Це стосується як їхніх намагань впливати на генеральну лінію Брюсселя стосовно розбудови відносин з Україною, так і зусиль щодо двостороннього співробітництва з Києвом у прискоренні внутрішніх перетворень, необхідних для досягнення Україною критеріїв членства у ЄС [1].

Ось такий контекст склався у 2005-2007 роках. З одного боку – надії на швидкий європейський стрибок України, з другого – системна неготовність українського соціуму й економічного середовища до прийняття європейських стандартів (практики) та правового доробку acquis вже зараз. Окрім того, і це позитивне явище, триваючі процеси в самому ЄС у здійсненні внутрішніх реформ з метою забезпечення гармонійного функціонування у форматі 27 держав.

Найважливішу роль у процесі інтеграції України до ЄС й виконання двосторонніх інтеграційних проектів грає Донеччина. Тут мешкає 10 відсотків населення країни та розміщено понад третини її промислового потенціалу. Донеччина має також величезний експортний потенціал. Донеччина посідає друге місце після Києва з масштабів іноземного інвестування.

Дана стаття продовжує попередні дослідження автора [2].

В багаточисельних працях, присвячених питанням Україна – ЄС [3], нажаль, мало інформації про участь Донеччини в інтеграційних проектах України з Євросоюзом. В дослідженнях, присвячених цим дуже важливим зовнішньополітичним питанням, Донеччина згадується лише в загальному контексті [4].

В статті автор спробував дати відповідь щодо питання участі Донеччини в спільних проектах Україна – ЄС.

За останнє десятиріччя відносини між Україною та ЄС мали різну динаміку, однак як вже згадувалось, в останній час вони розвиваються доволі стабільно. Євросоюз залишається ключовим партнером для України у торгівлі товарами, хоча значущість України для ЄС у цій сфері є надто низькою. Порівняймо: для України товарообіг з ЄС становить третину загального товарообігу, тоді як для ЄС товарообіг з Україною – менше 1% їх загального товарообігу. Така ситуація змушує Україну бути надзвичайно активною у просуванні інтересів національних виробників на ринках ЄС.

Важливим кроком у цьому напрямку стало членство нашої країни у СОТ (з травня 2008 р.)ж Це відкриває Україні шлях до початку офіційних переговорів щодо створення поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС. Також це означатиме зниження бар'єрів доступу на ринки ЄС для українських виробників, наприклад, зняття квоти на імпорт українських металів. Водночас тривають переговори з підписання нової угоді між Україною та ЄС, що має замінити угоду про партнерство та співробітництво, дія якої формально закінчується у 2008 р. Це також відкриває важливі можливості для захисту економічних інтересів України.

На додаток до стандартних питань торгівлі товарами нині в економічних відносинах України та ЄС зростає значущість питань, пов'язаних зі збільшенням потоків капіталу та праці. Поглиблення інтеграції України у світові фінансові та міграційні потоки потребує уважного аналізу цих процесів та вироблення адекватної економічної політики.

Україна та Євросоюз виконують дуже багато різноманітних проектів, які спрямовані на інтеграцію нашої країни в європейську спільноту. Це проекти у сферах енергетики, транспорту та зв'язку, торгівлі, інвестиційній та інноваційній діяльності. З початку 2008

р. почала діяти угода про спрощення візової процедури, і Євросоюз став доступніший для українців.

Співробітництво Донецької області з іноземними партнерами державами-членами ЄС та НАТО в різних сферах значно поширилось в умовах реалізації Закону України «Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області». Радою з питань спеціальних економічних зон та спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області за станом на 2000 рік з моменту запровадження пільгового режиму інвестування схвалено для реалізації на територіях пріоритетного розвитку 71 інвестиційний проект на загальну суму 586,1 млн. доларів США, в тому числі 16 проектів за участю іноземних інвесторів держав - членів ЄС (Великої Британії, Німеччини, Бельгії, Італії, Греції). Крім того, на загальних засадах залучено 259,4 млн. доларів США іноземних інвестицій. В області здійснювався ряд проектів, що фінансувалися ЄС за програмою Tacis та Британським урядовим фондом «Ноу-Хау». Зокрема, в Донецьку було відкрито консалтинговий центр вугільної промисловості з метою передачі «ноу-хау» у сфері управління та розвитку вугільних підприємств, а Маріуполі відкрито бізнес-центр, який надавав інформаційно-консультаційну допомогу підприємцям. Були укладені і діяли міжрегіональні угоди Донецької області з регіоном Тампере (Фінляндія), з Адміністрацією Катовицького воєводства Польщі, Загальними Зборами області Комаром-Естергом Угорщини (1996 р.). Діяли договори про співробітництво між містом Донецьком та містами Нарвою (Естонія, 1996 р.), Вільнюсом (Литва 1996 р.), Шеффілдом, Велика Британія, 1956 р.), Шарлеруа (Бельгія, 1985 р.), Бохумом (Німеччина, 1987 р.), Таранто (Італія, 1985 р.), Комп'єном (Франція, 1997 р.) і Труа (Франція, 1998 р.); між Маріуполем та Пореєм та островом Калімпос (Греція, 1998 р.); між Артемівськом та Мостом (Чеська республіка), Хайнувкой (Польща) та Слобозією (Румунія); між Горлівкою та Барнслі (Велика Британія, 1987 р.); між Макіївкою та Битумом (Польща, 1998 р.), між Торезом та містами Салломін і Авьон (Франція, 1974 р.).

В січні 2003 року в Брюсселі відбувся широкомасштабний бізнес-семінар «Інвестиційні можливості Донецького регіону», а у Європарламенті пройшла презентація Донеччини. Європейські політики, депутати, дипломати, бізнесмени і вчені знайомилися з промисловим потенціалом регіону. Проведенню презентації сприяв депутат від Європарламенту від Великої Британії, член парламентського комітету зі співробітництва з Україною Р.Гудвіл, завдяки якому донецьким підприємцям і бізнесменам дозволили використовувати приміщення Європарламенту для розповіді про свою діяльність. Р.Гудвіл відзначав, що більшість людей на Заході знають, що Україна робить сільськогосподарські продукти, у той час як Донецька область є найбільшим виробником вугілля, сталі і машин. Донецька делегація відвідала бельгійське місто-побратим Донецька Шарлеруа. В представницькій делегації Донбасу були керівники бізнесових і підприємницьких структур, промислових підприємств, відомих далеко за межами регіону. Зокрема, до складу делегації ввійшли представники таких підприємств, як «Азовмаш», «Азовсталь», «Істіл-Україна», «Донецьк-телеком», Азовське морське пароплавство, спільне українсько-канадське підприємство «Ліберті». Інтерес до співробітництва з підприємствами нашої області виявили близько 100 іноземних компаній. Тільки з керівництвом маріупольського комбінату «Азовсталь» з метою налагодження ділових відносин зустрічалися більше ста представників різних фірм. Тим часом бельгійське металургійне підприємство, де побував генеральний директор «Азовсталі» А.Білий, випускає щорічно ті ж п'ять мільйонів тонн металу, що і маріупольці, з тією лише різницею, що в них задіяне п'ять тисяч робітників, а в нас – двадцять п'ять. В складі представницької делегації Донбасу був директор Донецької дирекції «Укртелеком» В.Тесля, який визначив напрями співпраці щодо інформатизації донецького регіону. Між торгово-промисловими палатами Донецька, Бель-

гії і Люксембургу була підписана угода про співробітництво. Делегацію Євросоюзу запросили відвідати у вересні 2003 року Донецьку область. Проте, цього візиту на підставі низки чинників, не відбулося. Результатам поїздки делегації Донецької області до Брюссельської штаб-квартири Євросоюзу був присвячений спеціальний випуск громадського науково-виробничого журналу «ВСЁ».

Участь у втіленні в життя інтеграційних проектів Україна – ЄС органами регіонального та місцевого самоврядування обумовлюється Законом України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року. Проте, участь ця є доволі обмеженою і обумовлена унітарним характером державного устрою України, згідно закону, визначені повноваження в галузі зовнішньоекономічної діяльності. До функцій виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать як власні (самоврядні) повноваження укладення і забезпечення виконання у встановленому законодавством порядку договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг; сприяння зовнішньоекономічним зв'язкам підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, незалежно від форм власності; сприяння у створенні на основі законодавства спільних з іноземними партнерами підприємств виробничої і соціальної інфраструктури та інших об'єктів; залучення іноземних інвестицій для створення робочих місць, так і делеговані повноваження – організація та контроль прикордонної і прибережної торгівлі; створення умов для належного функціонування митних органів, сприяння їх діяльності; забезпечення на відповідній території в межах наданих повноважень реалізації міжнародних зобов'язань України. До цього можна ще додати повноваження в галузі оборонної роботи: здійснення заходів щодо створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через Державний кордон України; сприяння прикордонним військам у підтриманні відповідного режиму на державному кордоні [5].

Саме сприяння зовнішньоекономічній діяльності суб'єктів господарювання в області обумовило закріплення тенденцій, що сформувалися вже кілька років тому. Тенденції ці мають, в цілому, позитивне наповнення, хоча і непозбавлені певних недоліків. Дані, оприлюднені Донецьким обласним управлінням статистики, засвідчують саме це.

Не дивлячись на відміну податкових та митних пільг, на Донеччині тривала реалізація інвестиційних проектів в спеціальних економічних зонах та на територіях пріоритетного розвитку. Виконання 185 проектів (з яких понад третини на початок 2007 року було завершено) дозволило залучити інвестицій на 2235 млн. доларів. В 2006 році в процесі реалізації знаходилося 120 інвестиційних проектів, надійшло 518,4 млн. доларів [6]. При тому слід зазначити, що іноземний капітал в питомій ваги усіх інвестицій складав біля чверті. Інвестори з 24 країн вклали гроші в 62 проекти. Всього ж в 2006 році в Донецьку область надійшло іноземних інвестицій на загальну суму 272,4 млн. доларів. Це було в 3,3 рази більше, ніж у 2005 році. Кількість підприємств за участю іноземного капіталу також збільшилося і досягло 385. Загальний обсяг іноземних інвестицій за 2006 рік збільшився на 36% і склав на 1 січня 2007 року 837 млн. доларів.

Найбільший обсяг загального інвестування в економіку області, як і раніше був забезпечений Віргінськими островами. Їхня сума інвестицій зросла з 115,2 млн. до 182,4 Суттєво зросли також інвестиції з Великої Британії, США, Кіпру, Австрії та Німеччини (див. табл.1). Провідна позиція саме Британських Віргінських островів пояснюється тим, що ця країна є відомою офшорною зоною і існує думка, що інвестиції звідти є передусім поверненням вітчизняного капіталу.

У галузевому вимірі іноземна допомога була спрямована передусім на металургію, де іноземний капітал збільшився на 74 млн. $, фінансову діяльність – збільшення на 53,3 млн. $, виробництво будівельних матеріалів – на 40,4 млн. $ [8]. Слід зазначити що ін-

вестиції з Донецької області надходили до інших країн, хоча їхні абсолютні розміри були відносно невеликими.

Табл.1. Прямі іноземні інвестиції в економіку Донеччини з країн світу [7]

	Обсяги прямих інвестицій на 1 січня 2007 р. млн. дол. США)	**у % до підсумку**
Всього	837133.63	100
Вірґінські острови (Британські)	182393.63	21.8
Сполучене Королівство	135909.01	16.2
Сполучені Штати Америки	127356.88	15.2
Кіпр	110954.24	13.3
Австрія	77664.42	9.3
Німеччина	66939.61	8
Швейцарія	25519.31	3
Італія	19832.76	2.4
Нідерланди	14393.58	1.7
Російська Федерація	13089.23	1.6
Інші країни	63080.96	7.5

Табл.2. Прямі іноземні інвестиції з області в економіку країн світу [9]

	Обсяги прямих інвестицій на 1 січня 2007р. Млн.дол.США)	**у % до підсумку**
Всього	8801,74	100
у тому числі		
Російська Федерація	5158,09	58,6
Узбекістан	1219,65	13,9
Польща	1000,02	11,4
Литва	788,78	9
Сербія і Чорногорія	263,4	3
Кіпр	187,31	2,1
Німеччина	67,32	0,8
Інші країни	117,17	1,2

Вектори зовнішньоекономічної діяльності Донецької області протягом 2006 року віддзеркалені в таблицях про географічну структуру зовнішньої торгівлі товарами (табл. 3) та послугами (табл. 4)

Табл.3. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами [10]

	Експорт		Імпорт		Сальдо
	вартість, тис.дол. США	січень 2007р. до січня 2006р., у %	вартість, тис.дол. США	січень 2007р. до січня 2006р., у %	
Всього	781734,39	139,7	211862,33	130,3	569872,06
Країни СНД	262573,51	189,1	134651,18	179,2	127922,33
Російська Федерація	211417,66	204,1	111735,37	170,5	99682,29
Європа	220445,75	200,6	50827,77	76	169617,98
Болгария	12638,04	160,6	613,24	95,8	12024,8
Італія	79796,65	233,4	6225,24	38,7	73571,41
Німеччина	12615,06	280,9	9136,91	49,9	3478,15
Польща	17434,84	140,4	2768,01	98,4	14666,83
Румунія	12728,94	203,2	87,37	39	12641,57
Азія	215395,28	130,7	18517,4	127,6	196877,88
Індія	17905,22	86,7	757,17	167	17148,05
Індонезія	14752,57	100,7	899,38	535,4	13853,19
Йорданія	21450,67	320,8	–	–	21450,67
Китай	2820,15	81,9	10140,97	99,7	–7320,82
Туреччина	100259,15	214,7	3132,72	144,4	97126,43
Африка	43403,78	56,4	1042,9	111,1	42360,88
Египет	25104,06	55,8	5,22	316,4	25098,84
Америка	39916,07	57,8	6808,84	132,8	33107,23
Вірґінські Острови, Британські	11800,76	79,8	–	–	11800,76
Сполучені Штати Америки	16929,28	45,6	3633,74	104,1	13295,54
Австралія і Океания	–	–	14,24	78,9	–14,24

Табл.4. Географічна структура зовнішньої торгівлі послугами за 2006 рік [11]

	Експорт		Імпорт		Сальдо
	вартість, тис.дол. США	2006р. до 2005р., %	вартість, тис.дол. США	2006р. до 2005р., %	
Всього	306829	119,6	218480	161	88349
Країни СНД	127354,6	102,4	76069,4	149,2	51285,2
Російська Федерация	118684,85	100,6	73251,79	148,3	45433,06
Європа	95486,23	139,9	89483,38	158,1	6002,85
Греція	5026,93	72,5	1790,55	122,6	3236,38
Італія	6710,49	198,1	1176,75	31,2	5533,74
Німеччина	10730,79	96,5	11408,42	188,8	–677,63
Сполучене Королівство	5420,32	78,2	23484,2	127,2	–18063,88
Швейцарія	43994,65	237,3	9942,98	1066,7	34051,67
Азія	43774,72	119,8	37287,2	251,6	6487,52
Кіпр	13509,72	67,5	17440,65	336,8	–3930,93
Туреччина	14554,9	160,3	4545,28	75,8	10009,62
Африка	5957,53	319,4	362,01	44,3	5595,52
Єгипет	1258,41	463,3	278,23	37,8	980,18
Південна Африка	1648,12	554,6	24,56	112,3	1623,56
Америка	33818,56	133,3	15157,22	122,3	18661,34
Вірґінські Острови, Брит.	10451	131,6	83,7	41,4	10367,3
Канада	5438,84	1422,6	92,88	85	5345,96
Панама	6342,32	130,3	80,76	54	6261,56
Сполучені Штати Америки	4637,91	78,7	14512,17	124	–9874,26
Австралія і Океания	437,39	615,9	120,86	204,2	316,53

Наведені данні свідчать про високу питому вагу зарубіжних партнерів суб'єктів господарювання Донецької області як на теренах СНД, зокрема Росії, так і серед країн Європейської Унії. Отже можна казати, про певну успішність в реалізації оновленими органами місцевого самоврядування регіону своїх законних повноважень в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Втім, протягом останнього року обласна та місцеві ради намагалися дещо підвищити власну роль не лише в реалізації, а й навіть у визначенні зовнішньополітичного курсу. Це мало під собою певне не юридичне, але політичне і психологічне обґрунтування. В центрі цих спроб постало питання європейської інтеграції.

Дані соціологічних опитувань, які провів на Донеччині в березні 2007 року Центр імені Розумкова:

1. Як Ви ставитеся до того, щоб Україна вступила до Європейського Союзу?

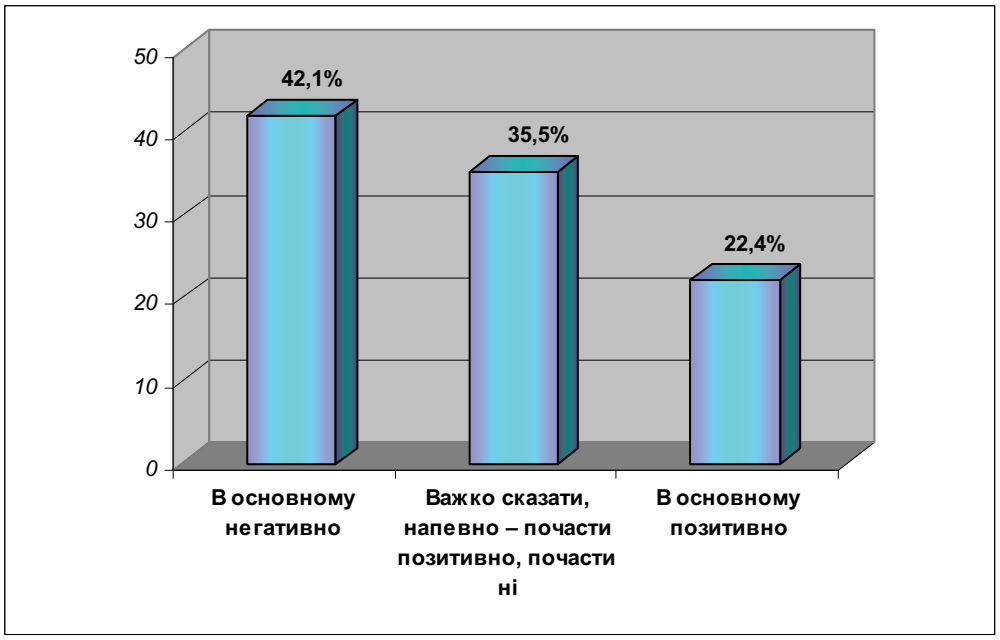

2. Наскільки Ви проінформовані про Європейський Союз?

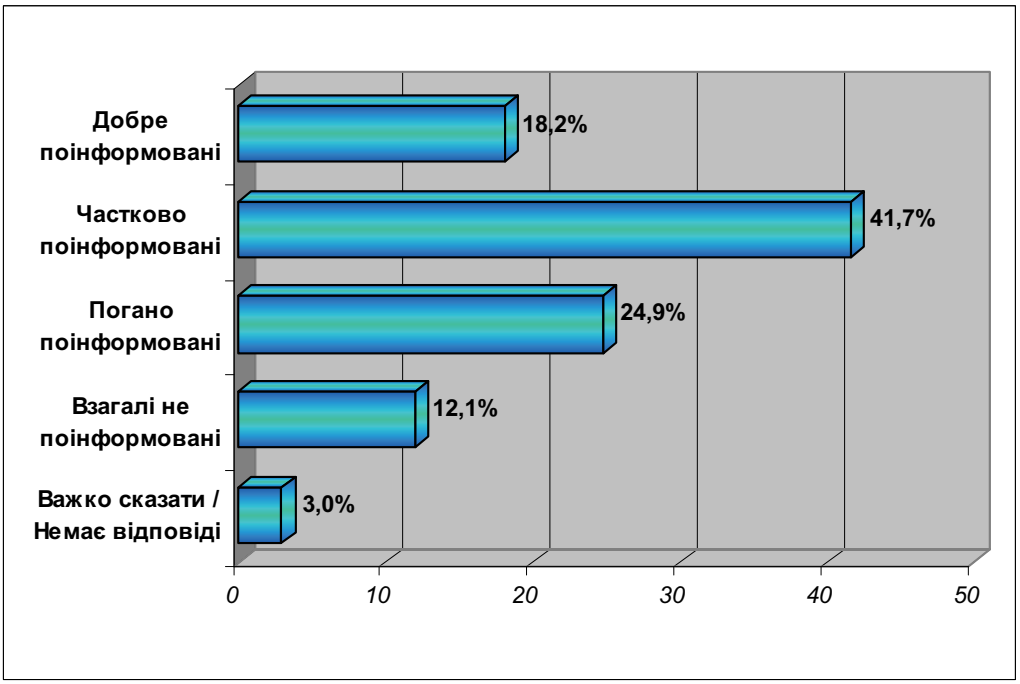

Практика останніх років свідчить, що Донецька обласна облдержадміністрація дійсно робить певні кроки щодо реального наповнення державної політики, спрямованої на вступ до Євросоюзу. Втім ці кроки не є послідовними та ефективними. Саме тому існує нейгана потреба громадського моніторингу діяльності місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування в цьому напряму. В кінці 2005 року в Донецьку була утворена коаліція громадських організацій європейського та євроатлантичного спрямування «Донбас європейський». Учасниками відповідного проекту стали громадські організації, вищі навчальні заклади, наукові центри та окремі експерти з євроінтеграції, центральні та місцеві органи державної влади, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, бізнесові структури, благодійні фонди, міжнародні організації. Мета моніторингу

є створення умов для відповідального ставлення органів влади та органів місцевого самоврядування до реалізації євроінтеграційної політики з урахуванням громадської думки та підвищення довіри до громадських структур, збільшення їхнього впливу на процес прийняття суспільно важливих рішень у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції. Об'єктом моніторингу було виконання Планів заходів Донецької облдержадміністрації на виконання Плану дій Україна – ЄС, Плану дій Україна – НАТО, Цільових щорічних планів, Державної програми підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки, Державної програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 роки та Державної програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки [12].

За останній рік своїм внеском у сукупний вітчизняний експорт і імпорт товарів та послуг Донецька область продовжує займати лідируючи позиції в Україні.

Зовнішньоторговельний оборот (ЗТО) товарів та послуг Донецької області за 2007 рік склав 15 млрд. 682,8 млн. дол.. США (зріс в порівнянні з минулим роком на 28,9%) і має позитивне сальдо 6,4 млрд. дол. США, у т.ч. експорт – 11 млрд. 63 млн. дол. США (приріст склав 21,8%, +1 млрд. 979,4 млн. дол. США), імпорт 4 млрд. 619,8 млн. дол. США (приріст склав 49,6%, +1 млрд. 532 млн. дол. США). Коефіцієнт покриття імпорту експортом склав 2,4.

За підсумками 2007 року в структурі експорту переважає продукція з недорогоцінних металів та вироби з них – 73,9% загального обсягу експорту, На сьогодні питома вага продукції машинобудування та транспортних засобів в структурі експорту товарів складає 11,3% на продукцію хімічної промисловості припадає 5,3%, на мінеральні продукти – 5,1%, сільськогосподарську та харчову продукцію – 3,5%.

В структурі імпорту переважає продукція машинобудування, на яку припадає 28,7% загального обсягу імпорту, мінеральні продукти – 21,8%, на продукцію з недорогоцінних металів та виробів з них – 21,4%, на продукцію хімічної промисловості –15,5%, інші товари – 7,8%, на сільськогосподарську та харчову продукцію – 4,8%.

Загальний приріст експорту товарів забезпечено за рахунок нарощування поставок усіх без виключення товарних груп, у тому числі:

– металопродукції та виробів з неї (приріст 30,7%) за рахунок збільшення експорту чорних металів на 19,2%, міді і виробів з неї на 28,6%, свинцю і виробів з нього у 2,7 рази, алюмінію і виробів з нього у 4,6 рази, інструментів у 3 рази;

– машин та механізмів (приріст 40,1%), за рахунок збільшення експорту механічного обладнання на 35,6%, транспортних засобів – 47,9%;

– хімічної та пов'язаної з нею продукції (приріст 15,7%), за рахунок збільшення експорту полімерних матеріалів на 43,1%, продукції неорганічної хімії – 13,5%;

– мінеральні продукти (приріст 19,7%), за рахунок збільшення експорту солі, сірки, штукатурних матеріалів, цементу на 13,8%, руд, шлаків та золи у 3,3 рази, енергетичних матеріалів; нафти та продуктів її перегонки на 19%;

– продукції АПК (приріст 73,2%), у т.ч. зріс експорт продуктів тваринного походження у 2,5 рази, жирів та олії у 2,1 рази, продуктів рослинного походження у 1,6 рази, готових харчових продуктів на 64,3%.

Загальний приріст імпорту товарів також забезпечено за рахунок нарощування поставок усіх товарних груп. у порівнянні з 2006 роком збільшилося постачання в область:

– машин та механізмів на 65,7%;

– металопродукції та виробів з неї на 30,7%, приріст забезпечено за рахунок збільшення поставок чорних металів у 1,5 рази, виробів з чорних металів на 84,5%, нікелю і виробів з нього у 4,8 рази, олова і виробів з нього у 2,1 рази;

– мінеральних продукті на 56,1%, за рахунок збільшення імпорту в першу чергу енергетичних матеріалів, нафти та продуктів її перегонки на 64,3%, шлаків та золи на 40%;

– хімічної та пов'язаної з нею продукції на 43,3%, за рахунок збільшення поставок полімерних матеріалів на 79,3%, фармацевтичної продукції на 8,4%;

– продукції АПК на 17%, у т.ч. зріс імпорт жирів та олії у1,6 рази, продуктів рослинного походження у 1,8 рази, готових харчових продуктів на 52,9%.

У 2007 році зовнішньоекономічні операції підприємства області здійснювали з 146 країнами світу, при цьому продукція 737 підприємств і організацій області експортувалась до 133 країн світу, імпортувалися товари 1097 підприємствами і організаціями області з 99 країн.

Найбільшими торгівельними партнерами були: Росія (30,4% від ЗТО), Туреччина (9,1%), Італія (6,15), Білорусь (3,8%), Німеччина (3,7%), Казахстан (2,7%), Єгипет (2,5%), Польща (2,3%), США (2,2%), Індія (1,8%).

Основними ринками збиту продукції підприємств області були країни СНД, із часткою в 33,9% від загального обсягу експорту, а також країни Азії із часткою в 30,5%, країни Європи –23,76%.

Зовнішньоторговельний оборот з країнами Європи за 2007 рік склав 3 млрд. 896,6 млн. дол. США (з яких 89,6% припадає на країни ЄС) і має позитивне сальдо 799,5 млн. дол. США (країни ЄС – 97,5%).

Збільшення експорту товарів відбулося за рахунок зростання поставок до країн СНД (збільшення експорту на 29,1%), Азії (34,0%), Європи (8,4%), Африки (23,7%). При цьому, зменшився експорт до країн Америки на 10,6%.

Найбільш значними торговими партнерами з експорту за 2007 рік були наступні країни: Російська Федерація (25,2% загального обсягу експорту), Туреччина (12,1%), Італія (7,3%), Єгипет (3,5%), Білорусь (2,8%), Казахстан (2,5), Сирійська Арабська Республіка (2,4%), США (2,4%), Об'єднані Арабські Емірати (2,3%), Індія (2,3%), Польща (2,3%).

Збільшення імпорту товарів відбулося за рахунок зростання поставок в область з країн СНД (збільшення імпорту на 56,6%), Європи (44,2%), Азії (25,4%), Африки (78,1%), Америки (9,4%).

Найбільш інтенсивно торгові зв'язки з імпорту товарів розвивались з компаніями: Росії (43,3% імпорту області), Німеччини (9,2%), білорусі (6,3%), Китаю (3,5%), Казахстану (3,3%), Італії (3,0%), Чеської Республіки (2,4%), Польщі (2,1%), Узбекистану (1,9%), Франції (1,9%).

При цьому, імпорт товарів з Росії зріс на 55,3%, Німеччини на 46,7%, білорусі у 2,3 рази, Китаю на 9,2%, Казахстану на 4%, Італії на 21%, Чеської Республіки на 69,1%, Польщі на 20,1%, Узбекистану у 1,5 рази, Франції на 71,5%.

Послуги на зовнішньому ринку підприємства та організації області надавали 142 країнам світу, споживали – з 126 країн. Експорт послуг за 2007 р. збільшився в порівнянні з 2006 р. на 30,1% і склав 399,3 млн. дол.. США, імпорт зріс у 1,7 рази і становив 375,9 млн. дол. США. Позитивне сальдо зовнішньоекономічних послуг дорівнювало 2,3 млн. дол. США.

Найбільшу частку в експорті традиційно складали транспорті послуги – 54,6% від загального обсягу. Послуги в операціях з нерухомістю, здаванням в найм та послуги юридичним особам складали 25,5%, колективні, громадські та особисті послуги – 9,7%.

В імпорті переважали фінансові послуги, які складали 28,9% від загального обсягу. Ділові, професійні і технічні послуги становили 24,1%, транспортні – 16,5%, будівельні – 3,4%, послуги в галузі культури та відпочинку – 1,4%. Послуги в операціях з нерухомістю, здаванням в найм та послуги юридичним особам складали 23,7%, колективні, громадські та особисті послуги – 22,6%.

Найбільший обіг послуг припадає на країни Європи, який за 2007 рік склав 334,9 млн. дол. США. При цьому на ці країни припадає 35,2% загального обсягу наданих послуг на 51,7% послуг отриманих суб'єктами господарювання регіону. На країни СНД припадає 37,1% загального обсягу наданих послуг; 21,5% послуг, наданих регіону, припадає на ці ж країни.

Основним партнером залишається Російська Федерація, експорт послуг до якої за 2007 р. склав 138,6 млн. дол. США (34,7% від загального обсягу експорту). В свою чергу Російська Федерація надала підприємствам області послуг на 78,4 млн. дол. США (20,9% від загального обсягу імпорту).

Серед інших країн світу найбільші обсяги послуг підприємств регіону споживали Сполучене Королівство Великобританії (10,9% загальнообласного обсягу експорту), Швейцарія (8,1%), Німеччина (5,5%), Кіпр (5,3%), Бразилія (4,8%), Греція (4,6%), Італія (4,1%), США (3,4%).

Підприємства Донеччини імпортували послуги здебільшого зі Сполученого королівства (19,9% загальнообласного обсягу імпорту), Бразилії)9,9%), Греції (7,9%), Кіпру (6,9%), Німеччини (5,7%), США (5,4%), Італії (4,2%).

Яскравим прикладом поширюючихся інтеграційних проектів Донеччини з ЄС стало проведення Європейською комісіє виставки понад 20 проектів Україна – ЄС в квітні 2007 р. в Донецькому національному університеті. Вона була схвалена як успішна усіма представниками Європейської комісії.

Підсумовуючи, можна сказати, що органи місцевого самоврядування Донеччини досягли певних успіхів щодо реалізації інтеграційних проектів з ЄС в зовнішньоекономічній діяльності. Поширюються контакти і в політичній сфері. На Донеччині успішно діють посольські та консульські установи країн Євросоюзу: Чеської республіки, Греції, Болгарії, Германії та інших країн. Однак партійний склад органів державної влади і загальнонаціональна політична ситуація, геополітичні впливи з боку інших країн штовхають місцеві органи самоврядування до спроб виконання непритаманних їм зовнішньополітичних функцій.

Загальний висновок буде таки, що співпраця з ЄС України в цілому й зокрема Донеччини в останні роки позначилася декількома новими ініціативами, разом з ЄС започатковано низка великих інфраструктурних проектів.

Рішення виконкому UEFA про те, що чемпіонат Європи з футболу 2012 р. (ЄВРО-2012) відбудеться у Польщі та Україні, може створити додатковий імпульс для організації та реалізації спільних проектів, зокрема у розбудові інфраструктури для проведення чемпіонату на високому рівні та забезпеченні комфортних і безпечних умов перебування великої кількості людей.

Від часу оголошення переможців заявки на проведення ЄВРО-2012 великих спільних проектів з країнами ЄС, і Польщею зокрема, розпочато не було. Однак представники Європейської комісії заявили про готовність ЄС фінансувати технічні дослідження інфраструктури, необхідної для проведення в Україні фінальної частини ЄВРО-2012. Поки що конкретних планів фінансової підтримки підготовки до чемпіонату немає, проте кошти ЄС на ці цілі можуть бути використані на запит України у межах уже виділеної для країни суми (140 млн. євро в 2007 році). За певних умов проекти у рамках підготовки до ЄВРО-2012 можуть бути профінансовані ЄІБ та ЄБРР, однак на даний момент з боку української сторони не було таких звернень.

Отже, у майбутньому можна очікувати початку та реалізації нових масштабних інфраструктурних проектів за участю країн ЄС, у тому числі і в рамках підготовки до проведення в Україні ЄВРО-2012.

Література

1. Див.: Веселовський А. Відносини Україна – ЄС: частина майбутнього, що минула // International Review. – №4. – К., 2007. – С.3-11; Шпак Д.Р. Регіональні пріоритети євроінтеграційної політики України. – Дис. канд. політ. наук. – К., 2007. – 217 с.; Євросоюз став доступніший для українців // Євробюлетень. – №1. – 2008 та ін.
2. Див. зокрема: Крапивин А.В. Региональная политика – важнейшее направление политических реформ в Украине / Модернізація політичних інститутів та оптимізація взаємовідносин між суб'єктами політичного процесу: Матеріали круглого столу «Нові політичні реалії України на рубежі тисячоліть». – Донецьк, 2001; Його ж. Украина и Европа на пороге XXI века // Вступ до міжнародних відносин. – Вип.2. – Донецьк, 2002; Його ж. Україна та інтеграційні процеси в Європі: реалії та перспективи // Вступ до міжнародних відносин. – Вип.3. – Донецьк, 2003; Його ж. ЕС и НАТО на пути к идентичности в сфере безопасности и обороны // Вступ до міжнародних відносин. – Вип.6. – Донецьк, 2007; Його ж. Виставка проектів ЄС в Донецьку 12-13 квітня 2007 р. // Вісник науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету. –№2(6). – Донецьк, 2007 та ін.
3. Див.: Європейський Союз. та Україна: стратегія відносин в контексті розширення. – К., 2003; Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001; Регіональна політика ЄС після його розширення. –Ужгород, 2004; Зовнішня політика України. стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – Щорічник, 2006. – К., 2007 та ін.
4. Там само; див. також: Кобилянська А., Мовчан В., Полетаєва Ю., Сисенко Н. Економічна інтеграція і кооперація: Україна – ЄС (підсумки другого півріччя 2007 р.) // International Review. – №4. – К., 2007; Добров П.В., Тодоров І.Я. Зовнішня політика України крізь призму оцінок еліт Донецької і Львівської областей / Модернізація політичних інститутів та оптимізація взаємовідносин між суб'єктами політичного процесу. – Донецьк, 2001 та ін.
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради. – 1997. – №24. – С.170.
6. Инвестиции в Донецкую область в основном идут из Германии и США. Донецький сайт Ура-Інформ. – Режим доступу: ura.dn.ua. 23.03.2007.
7. Звіт Донецького обласного статистичного управління за 2006 рік. Офіційний сайт Донецького обласного управління статистики. – Режим доступу: http://www.stat.donetsk.ua/. 2.04.2007.
8. Донецький сайт Ура-Інформ. ura.dn.ua. 9.03.2007.
9. Звіт Донецького обласного статистичного управління за 2006 рік. Офіційний сайт Донецького обласного управління статистики. – Режим доступу: http://www.stat.donetsk.ua/. 2.04.2007.
10. Там само.
11. Там само.
12. Моніторинг процесів європейської та євроатлантичної інтеграції. Сайт Громадської коаліції «Донбас Європейський». – Режим доступу: www.europa.dn.ua. 12.05.2006.

Мазуренко В.І.*

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ БОРГОВИХ КРИЗ

Ця стаття присвячена аналізу сучасної боргової кризи. Автор ставить за мету дослідити характер та основні причини її виникнення. У статті робиться спроба проаналізувати основні погляди щодо створення механізму протидії виникненню боргових криз.

Эта статья посвящена анализу современного долгового кризиса. Автор ставит целью исследовать характер и основные причины его возникновения. В статье предпринимается попытка проанализировать основные взгляды на создание механизма противодействия возникновению долговых кризисов.

This paper analysis the current financial crisis. The author tries to investigate the character and the origin of current financial crises. An attempt to analyze the basic approaches to establish the mechanism to prevent financial crises in future was undertaken.

В останні роки, труднощі з обслуговуванням суверенного боргу приймають різноманітні форми, від прямого дефолту по внутрішньому й зовнішньому боргу до кризи пролонгації кредиту/ліквідності, де кредитоспроможна, але неліквідна країна потрапляє на межу дефолту по своїх боргах через небажання інвесторів пролонгувати короткострокову заборгованість, строк погашення якої вже настав.

Прямі дефолти з внутрішнього та/або зовнішнього боргу мали місце з боку РФ, Еквадору, Аргентини. Епізоди напівпримусової реструктуризації суверенного боргу (під якою розуміється ризик неплатежу) мали місце в Україні у 2000 р., у Пакистані в 1999 р. і в Уругваї у 2003 р. та в інших країнах. У ситуаціях реструктуризації суверенного боргу країни були швидше за все кредитоспроможні, але неліквідні, а боргова криза була частково відвернена завдяки масштабної підтримки з боку міжнародних фінансових організацій (МФО), так само як і завдяки застосуванню менш примусової форми залучення коштів приватного сектора у розпал кризи. (Таке спостерігалося у Мексиці у 1994-95 рр., у Південній Кореї й Таїланді у 1997-98 рр., у Бразилії у 1999 й 2002 рр., у Туреччині у 2001 р. й Уругваї у 2002 р.).

Під час багатьох з останніх кризових епізодів труднощі з обслуговуванням боргу визначались саме коротким терміном погашення зовнішніх або внутрішніх боргових зобов'язань держави, а не надмірним боргом, що був пов'язаний із ситуацією явної неплатоспроможності. Рішення внутрішніх і міжнародних інвесторів не пролонгувати такі короткострокові зобов'язання ставило країну на межу прямого дефолту, якого уникали, частково, завдяки фінансовій підтримці з боку держави. Крім вище згаданих випадків окремі країни маючи значний тягар заборгованості можуть зіштовхнутися із

* кандидат економічних наук, доцент кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Мазуренко В.І., 2009

проблемами погашення заборгованості у короткотерміновому плині. Таким чином, упродовж останнього десятиліття знову стають відносно частими явищами проблеми обслуговування суверенного боргу (як через неліквідність, так і через варіанти неплатоспроможності), які були характерні для кризи заборгованості 1980-х років.

П.Менессе, Н.Рубіні, А.Шиммелфенніг у своїй роботі відмічали, що криза державного боргу, на відміну від валютної, триває довше й демонструє сталість. Як тільки країна потрапляє у кризовий стан, вийти з нього не легко, оскільки такі епізоди часто є тривалими за часом. Навіть коли країна відновлюється після дефолту, інші макроекономічні показники часто не такі позитивні, як у тих країн, які успішно уникали дефолту[37, p.4].

Крім того, П.Менессе, Н.Рубіні, А.Шиммелфенніг доводять, що країни, де зовнішня заборгованість перевищує 50 відсотків ВВП, більш піддаються ризику дефолту. Імовірність дефолту підвищується в умовах високого рівня інфляція, значної за обсягами державної зовнішньої заборгованості. Країни з низьким рівнем зовнішньої заборгованості можуть піддаватися ризику боргової кризи, в умовах коли вони зіштовхуються із проблемами ліквідності, політичної нестабільності, неефективної фіскальної політики, або коли валютний курс переоцінений, а міжнародні ринки капіталу відчувають напруженість [37].

Усі наукові дослідження боргової кризи можна поділити на чотири об'ємні категорії:

- теоретичні моделі суверенного дефолту;
- емпіричні наукові дослідження основних факторів, що викликають кризу заборгованості;
- емпіричні наукові дослідження ступенів прогнозування оцінок кредитоспроможності;
- емпіричні наукові дослідження спредів на кредитно-дефолтні свопи.

Більшість робіт зосереджує увагу на окремому аспекті боргової кризи або на певних її детермінантах. У цілому, література розглядає цілий ряд макроекономічних та інших факторів, які впливають на ймовірність виникнення труднощів з обслуговуванням суверенного боргу й дефолту, та які можуть викликати боргову кризу та суверенний дефолт.

Аналіз боргової стабільності й платоспроможності міститься у роботах Н.Рубіні, П. Манассе та ін., Дж.Ітона і Р.Фернандеза, Р.Хеммінга й М.Петрі розглядають поняття фіскальної уразливості; невдалі епізоди спроб уникнути надмірного дефіциту й заборгованості. Концепція фіскальної стабільності, наприклад, була досліджена у роботі Р.Хеммінга й Н.Чока [18; 23; 24].

Емпіричні дослідження використовують ряд макроекономічних і інституціональних показників. Так з метою оцінки платоспроможності суверенного позичальника використовувались такі ФМП як ВВП, обсяги експорту, або доходи бюджету. Суверенний позичальник є кредитоспроможним, якщо приведена вартість майбутніх первинних балансів перевищує або дорівнює поточному обсягу державного боргу. Аналогічно, країна є кредитоспроможною, якщо приведена вартість майбутніх торговельних балансів перевищує поточний обсяг зовнішньої заборгованості. Режим валютного курсу й курсова розбалансованість суттєво впливає на такі міркування, оскільки переоцінка може викликати зовнішню нерівновагу, що призводить до заборгованості. Крім того, в умовах, коли частину боргу номіновано в іноземній валюті, валютна криза, викликана переоцінкою, може призвести до суттєвих порушень балансових звітів. Відкритість може вплинути на витрати, пов'язані з оголошенням дефолту й, таким чином, на спроможність країни об’явити дефолт.

Фактори макроекономічної стабільності, такі як низький рівень інфляції або низькі темпи зростання грошової маси, відображають довіру до економічної політики й завдяки цьому впливають на оцінку інвесторами країнових ризиків. Криза заборгованості може ви-

никати в умовах стану неліквідності платоспроможної країни. Тому деякі моделі ґрунтуються на таких факторах ліквідності, як то відношення короткострокового боргу стосовно резервів або М2 відносно резервів. Крім того ураховуються інституційні й політичні фактори, що включають політичну довіру, так само як і готовність уряду проводити політику, що відповідає вимогам забезпечення стійкого зростання в умовах боргового навантаження.

Емпіричні дослідження залежно від мети аналізують інформацію, використовують різні визначення боргової кризи. Апріорі, не існує єдиного емпіричного визначення суверенного дефолту або кризи заборгованості. Деякі наукові дослідження аналізують приклади кризи заборгованості або неплатежу на основі випадкових прикладів (наприклад, див. роботи Д.Т.Бірз і А.Батьа, або Д.О.Бейм і Ч.У.Каломіріс) [3].

Інші наукові дослідження використовують в основному кількісний аналіз. Наприклад, Е.Детражиач й А.Спілімберго визначають країну в стані боргової кризи, коли прострочена заборгованість комерційним кредиторам перевищує 5 відсотків сукупного комерційного боргу або має угоду з реструктуризації з комерційними кредиторами [16]. Це визначення не робить розбіжностей між суверенними боргами або боргами приватного сектора та/або реструктуризації через обмеження неявних даних. Інша проблема кількісного методу полягає в тому, що таке трактування боргової кризи виключає кризові епізоди, що розпочалися, проте дефолту вдалося уникнути завдяки великомасштабній фінансовій підтримці з боку державних кредиторів (МФО та/або за рахунок двосторонніх кредитних угод). В ідеалі, можна визначити безперервний кризовий тиск аналогічно індексу тиску валютного ринку, що лежить в основі деяких наукових досліджень валютної кризи. Одним з можливих джерел даних, що являють однорідну інформацію щодо суверенного дефолту, можуть бути зокрема агенція Standard & Poor's. Згідно визначення боргової кризи S&P визначає, що країна перебуває в стані дефолту, доки не спроможна обслуговувати свої боргові зобов'язання.

Наукові дослідження визначальних факторів боргової кризи за своєю природою є близькими до сигнальних моделей раннього попередження. Фактори, що впливають на ймовірність настання боргової кризи при цьому визначаються за допомогою пробіт/логіт моделей, що ґрунтуються на регресії або моделях сигналів. Більшість наукових досліджень боргових криз акцентувала увагу на аналізі кризи заборгованості 1980-х, проте існували окремі спроби здійснити аналіз криз, що відбувалися упродовж 1990-х років.

Узяті разом, ступеня платоспроможності, такі як відношення боргу до ВВП, і ступеня ліквідності, такі як відношення короткострокового боргу до резервів або експорту й обслуговуванню боргу стосовно резервів або експорту, є істотними пояснюючими показниками на додаток до макроекономічних регуляторів, таким як реальний ріст, інфляція, переоцінка валютного курсу й фіскальний баланс.

Ґрунтуючись на даних власної вибірки кризових епізодів К.Рейнхарт вважає, що у 84 відсотках випадків борговій кризі передує валютна криза [41].

У зв’язку з цим, показники, які можуть свідчити про імовірність настання валютної кризи, також мають працювати в моделях визначення ймовірності суверенного дефолту. Аргументи на користь такої думки наведено також у роботах Р.Хеммінга, М.Келла, А.Шиммелпфенніга [25].

Е.Детражиач й А.Спілімберго, на основі проведених розрахунків, дійшли висновку, що використання співвідношення як то короткострокового боргу до резервів, містить обмеження, яке не підтверджується даними. Вони також вважають, що короткостроковий борг є ендогенним до моделі, оскільки країнам перед настанням кризи заборгованості стає все складніше позичати на тривалий строк [16].

У той же час, як більшість наукових досліджень використовує макроекономічні показники лише по рівнях, Л.Катао й Б.Саттон також включають у свою модель ступень волатильності. У наведеному прикладі ступінь прогностичності помітно підсилюється, коли міри волатильності умов торгівлі, волатильності податкової політики, волатильності монетарної політики, і волатильності валютної політики додані до моделі, що містить реальне зростання ВВП, відносини обслуговування боргу до експорту, чистих запасів золота й іноземної валюти до боргу, фіскальний баланс, відсоткової ставки США й реальний ефективний валютний курс [14].

«..., небажання багатьох країн знижувати рівень їхніх резервів збільшує можливість того, що вони зараз менше постраждають від відомого «остраху плаваючого режиму валютного курсу», від «остраху втрати міжнародних резервів», що може свідчити про зниження кредитоспроможності країни. Зниження цього занепокоєння швидше за все, є головним завданням міжнародних фінансових організацій. За умови належної координації й вдачі, ефекти конкурентної девальвації й конкурентного нагромадження резервів можуть бути мінімізовані, дозволяючи, тим самим, скоординованим заходам державної підтримки економіки пом'якшити тверду посадку світової економіки» [30].

Майкл П. Дулі, Девід Фолкертс-Ландо, і Пітер М. Гарбер відмічали, що припливи капіталу у США із КРФ, що пов'язані з керованими валютними курсами, викликали постійно низькі довгострокові реальні відсоткові ставки у США і, взагалі, скрізь у промислово розвинених країнах. Низькі реальні відсоткові ставки, у свою чергу, призвели до зростання цін на активи, особливо на довгострокові, такі як акції й нерухомість. У той же час, низькі реальні відсоткові ставки тимчасово знизили кредитні ризики. При цьому, стабільне економічне середовище викликало відзначене зниження у волатильності цін на активи [33].

Дослідники також підкреслили, що низькі, безризикові реальні відсоткові ставки, які, як очікувалося, будуть зберігатися тривалий час в умовах відсутності спаду, викликали рівновагу цін на активи, які, як показав хід подальших подій, виявилися завищеними. Ці рівноважні ціни виглядали як мильні бульбашки для тих, хто очікував, що реальні відсоткові ставки у найближчому майбутньому повернуться до історичної норми [33].

У центральних банках зміцнилася думка про те, що надмірне стиснення спредів і зростання левериджу були безпосередньо викликані низькими реальними відсотковими ставками [5; 27].

Ключ до розуміння найближчих за часом наслідків для міжнародної фінансової системи полягає у тому, що світ не пристосовується до шоку, характерному для американських кредитних ринків або для американського багатства. Паніка, що виникла в середині вересня, походила з ринку цінних паперів США (хоча у Великобританії, Іспанії, Ісландії, Ірландії, Росії, Угорщині ба в інших країнах економічні й фінансові проблеми мають мало спільного з американськими активами). Проте вона миттєво вплинула на кредитні ринки в іншій частині світу, можливо, у деяких випадках через втрату довіри до домінуючих фінансових моделей, а в інших - внаслідок шокового впливу на реальну економіку [33].

К. Рейнхарт та К. Рогофф у своєму дослідженні доводили тезу про те, що американський досвід кризи у США не відрізняється від подій, що спостерігалися у цілому ряді КРФ, де значні й постійні припливи капіталу припинилися у період кризи [39]. Проте, на нашу думку, між цими епізодами й реальним станом справ у США існують значні розбіжності. Особливість полягає в тому, що в їхній роботі кризу визначає саме раптова зупинка припливів капіталу, а така ситуація нехарактерна й, навіть суперечить тому, що відбулося в США.

Фредерік С. Мишкін вважає, що для характеристики фінансової нестабільності особливо важливе розуміння двох типів ризику [22].

Перший тип ризику - це ризик оцінки: ринок, розуміючи складність цінних паперів або непрозорість їхньої емісії починає відчувати проблеми з оцінкою їхньої вартості. Наприклад, цей вид ризику був головним у переоцінці багатьох структурованих кредитних продуктів під час кризових процесів, що розпочалися у 2007 році, коли інвестори намагалися зрозуміти, яким чином потенційні втрати в іпотеці класу «саппрайм» могли бути відфільтровані скрізь складні шари, що містяться в таких продуктах.

Другий тип ризику, що є основним у розумінні фінансової стабільності, - макроекономічний ризик – полягає у збільшенні ймовірності того, що фінансовий крах викличе істотне погіршення в реальній економіці. Напруга на фінансових ринках зокрема може поширитися на всю економіку й несприятливо позначитися на обсягах виробництва й зайнятості. Більше того, економічний спад має тенденцію підсилювати непевність у вартості активів. Це у свою чергу може викликати зворотний ефект, за умов якого фінансовий крах негативно впливатиме на економічну активність. Така ситуація може призвести до ще більшої непевності й посилення фінансової кризи, подальшого погіршення макроекономічної активності, і так далі. Таке явище у науковій літературі згадується як фінансовий акселератор [5; 6; 7].

Ключовим елементом механізму фінансового акселератора є якість бухгалтерських балансів домогосподарств і фірм. Це пояснюється тим, що деякі з активів позичальника можуть одночасно бути заставою по його зобов'язаннях. Використання майнової застави допомагає пом'якшувати проблему асиметричної інформації. Це відбувається тому, що стимул позичальника не йти на надмірний ризик підсилюється погрозою втрати об'єкта застави: у випадку настання дефолту, кредитор може позбавити позичальника права власності на об'єкт застави й, таким чином, покрити частину або всю вартість кредиту. Однак, макроекономічний спад як визначає Ф.С. Мишкін, має тенденцію зменшувати вартість багатьох форм майнової застави, таким чином, підсилюючи вплив конфліктних ситуацій на кредитні ринки й стимулюючи поширення несприятливого зворотного впливу [22, p.4].

З метою стримування інфляційних очікувань та ефективного реагування на фінансові кризові явища Центральний банк зобов'язаний заробити довіру з боку фінансових ринків і населення завдяки ряду попередніх дій.

Більше того, зрозуміло й прозоро пояснюючи свою політику, центральний банк може заявити про те, що не дозволить інфляції виходити з-під контролю. Крім того, інфляційні очікування, більш імовірно, залишаться стриманими, якщо центральні банки оголосять, про гнучкість їхньої монетарної політики. Так, якщо буде швидке пожвавлення на фінансових ринках або якщо буде спостерігатися висхідна зміна в прогнозах по майбутній інфляції, то ЦБ буде реагувати. Таким чином, ЦБ може продемонструвати свою готовність зменшити підтримку, надану попередніми послабленнями монетарної політики [22, p.11].

Жорсткість умов кредитування й фактичне збереження на колишньому рівні вартості кредиту для домогосподарств і фірм, незважаючи на різку лібералізацію монетарної політики сформували загальну думку, про те, що монетарна політика не є ефективною в умовах сучасної фінансової кризи. Так, наприклад нобелівський лауреат, П. Кругман, виклав цю точку зору у своїй колонці у «Нью-Йорк Таймс»: «Ми - вже, однак, перебуваємо у тому, стані, який я називаю депресивною економікою. Під цим я розумію стан, який нагадує те, що відбувалося в 1930-х, коли звичайні інструменти монетарної політики, - насамперед, здатність Федеральної Резервної Системи накачувати економіку, скорочуючи відсоткові ставки - втратили свою дієвість.»[32]

Найчастіше, фінансові кризи мають такі характерні риси.

По-перше, вони супроводжуються тривалим і глибоким обвалом цін на ринках активів (цін на нерухомість цінні папери тощо).

По-друге, кризи викликають глибокі спади обсягів виробництва й зростання безробіття.

По-третє, у ході криз спостерігається різке зростання реальної вартості державного боргу, основною причиною якого виступають зниження бюджетних надходжень в умовах тривалого й глибокого спаду виробництва, а також значно в меншому ступені витрати на рефінансування й рекапіталізацію банківської системи. За загальним визнанням, витрати на порятунок банківських установ важко оцінити. Крім того існують значні розбіжності у методах оцінки, що використовуються у різних наукових дослідженнях. У реальності, як відзначали у своєї роботі Кармен М. Рейнхарт і Кеннет С. Рогофф «… основними чинниками значного зростання заборгованості є неминучий крах у обсягах податкових надходжень, що слідує за глибокими й тривалими скороченнями обсягу виробництва, так само як й іноді амбіційна антициклічна фіскальна політика, націлена на пом'якшення спаду.» [13]

Так, у своєму дослідженні Джошуа Ейзенман і Йасін Джинджарак проаналізували наявність взаємозв'язку між станом поточного балансу й динамікою цін на нерухомість. Ґрунтуючись на наявних даних по 43 країнам, 25 з яких є членами ОЕСР за період з 1990 по 2005 р. вони дійшли висновку про наявність стійкого й сильного позитивного взаємозв'язку між дефіцитами балансів по поточних операціях і зростанням цін на нерухоме майно. Вони розрахували, що однократне збільшення стандартного відхилення дефіциту поточного рахунку з урахуванням лагу, асоціюється зі зростанням цін на нерухоме майно на 10 % [28].

Джошуа Ейзенман і Иасін Джинджарак також знайшли підтвердження зростаючої глобалізації національних ринків нерухомого майна та докази того, що за умови відсутності дисбалансу, фінансові надходження однозначно сприяють покращенню добробуту [28]. З іншого боку - з погляду державних фінансів припливи капіталу можуть підсилювати дисбаланс в економіці, збільшуючи тим самим сукупний вплив таких дисбалансів.

Такі результати сумісні з різними сценаріями, що пояснюють схеми руху капіталу у різних країнах, включаючи основні тенденції у продуктивності праці й різні схеми нагромадження капіталу.

Кризи, що пов'язані із суверенним зовнішнім боргом, як правило, визначаються як дефолти. Таке визначення, відповідно, включає випадки виникнення труднощів з обслуговуванням боргу упродовж 1980-х років - у період численних дефолтів по кредитах. У той же час, з виникненням ринків суверенних облігацій у 1990-х роках ототожнювати дефолт із борговою кризою, з нашого погляду, є проблематичним. Це пояснюється незначною кількістю дефолтів у 1990-і роки, а також тим, що дефолти в цей період часу неможливо пояснити за допомогою індикаторів ліквідності.

З метою подолання недоліків щодо наявності даних відносно дефолтів і одночасно охопити розвиток ринків позичкового капіталу в 1990-х, Андреа Пескаторі й Амаду Н.Р. Сай надали більш широке визначення борговій кризі. Так вони визначають боргову кризу як події, що відбувається в умовах коли країна повідомляє про дефолт або коли спреди на облігації перевищують певне граничне значення. На думку Андреа Пескаторі й Амаду Н.Р. Сай, коли у визначення боргової кризи включається інформація з ринків облігацій, важливо проведення аналізу таких стандартних індикаторів як платоспроможність, ліквідність, а також динаміку ФМП [2].

Дефолти суверенного боргу не є єдиним можливим серйозним наслідком виникнення проблем з обслуговуванням зовнішнього боргу. Так, наприклад, період, починаючи з мексиканського «кризи» 1994-95 рр. характеризувався значною турбулентністю фінансових ринків. У той же час за даними, наведеним у доповіді агенції «Moody's Investors Service», починаючи з 1985 р. було оголошено лише сім дефолтів, емітентів суверенних облігацій,

номінованих в іноземній валюті, яким був наданий рейтинг. При цьому усі дефолти відбулися упродовж періоду між 1998 і 2002 роками [36]. Слід зазначити, що факт низької кількості дефолтів по облігаціях суверенних позичальників КРФ, різко контрастує із численними дефолтами по кредитах протягом 1980-х років.

У зв'язку з цим, трактування боргової кризи, винятково, як суверенного дефолту не враховує сучасних тенденцій розвитку міжнародних фінансових ринків і, особливо, поява ринку суверенних облігацій, емітованими.

Так, наприклад, у цілому ряді наукових праць акцент робиться на аналізі ризиків виникнення дефолту, ґрунтуючись винятково на динаміці спредів на відсоткові ставки по зобов'язаннях певної країни. При цьому визначається критична точка як показник імовірності суверенного дефолту [19; 17] . Як альтернативний метод пропонується визначати ймовірність дефолту з огляду на спреди по кредитно-дефолтним свопам [15] . З метою оцінки ризику виникнення дефолту Камінські й Шумклер використовують дані про кредитні рейтинги . Падіння рейтингів, при цьому сприймаються як зростання ймовірності дефолту [31; 26].

Суверенні дефолти часто пов'язуються з іншими типами фінансових криз. У зв'язку із цим у деяких роботах досліджується можливість застосування індикаторів боргової кризи з метою пояснення причин виникнення й особливостей протікання валютних і банківських криз. Приміром, С.Раделет і Дж.Сакс, Д.Родрік й А.Веласко у якості визначальної події розглядають значні реверси у русі капіталу []38. У роботах таких вчених як Дж.Франкел й А.Роуз, Ж.М. Мілесі-Ферретті та А.Разін, Е.Берг і К.Паттілло, М.Буссйєр і К.Малдер валютна криза розглядається як найважливіша складова боргової [21; 34; 4]. К.Рейнхарт і Амаду Н.Р. Сай в основі свого дослідження використовують аналіз взаємозв'язку між виникненням дефолтов і валютними кризами [40; 43]. Боргові проблеми можуть знаходити прояви у різних формах, і тому цілий ряд сучасних наукових досліджень особливу увагу приділяли трактуванню самому поняттю боргової кризи.

Рейтингові агентства, як правило, концентрують увагу на аналізі ймовірності виникнення стану дефолту. Так, агенція «Moody's Investors Service» визначає дефолт суверенного емітента, як стан, що відповідає одній або двом з таких умов:

По-перше, відбулося порушення строків або затримка погашення відсотків та/або основної суми заборгованості, навіть якщо такий платіж з порушенням строків був здійснений у межах пільгового періоду, якщо такий передбачався договором.

По-друге, проводиться змушена реструктуризація заборгованості, що передбачає один з таких варіантів:

- емітент пропонує власникам облігацій нові цінні папери або пакет цінних паперів, що передбачають зменшення суми фінансового зобов'язання, таких як, наприклад, нові боргові інструменти з більше низькою купонною прибутковістю або номіналом;

- реструктуризація провадиться з очевидною метою сприяти позичальникові уникнути «більш серйозної» події - дефолту (порушення строків погашення відсотків і основної суми заборгованості).

Standard & Poor's аналогічно визначає дефолт як «порушення боржником первісно встановлених у борговій угоді строків погашення основної суми заборгованості або відсотків (у тому числі впродовж визначеного договором пільгового періоду)» [42]

Агенція відзначає що:

- емітент облігацій, векселів та інших боргових зобов'язань, виражених у місцевій або іноземній валюті, розглядається як такий, що перебуває у стані дефолту, якщо не був виконаний у строк запланований платіж у рахунок погашення заборгованості або ж, коли пропозиція про укладання нової боргової угоди, що передбачає реструктуризацію заборгованості містить менш сприятливі умови, ніж первісна угода.

- для банківських кредитів, коли або запланований платіж з обслуговування боргу не зроблений у встановлений строк або погоджена із кредиторами реструктуризація основної суми заборгованості та/або зобов'язань зі сплати відсотків передбачає менш сприятливі умови, ніж ті, що були передбачені первісною кредитною угодою. Подібні угоди з реструктуризації короткострокової й довгострокової заборгованості банківським установам розглядаються як такі, що відбуваються у стані дефолту, навіть у випадках, якщо з юридичної й регуляторної точки зору, кредитори змушені їх розглядати, як добровільні.

У цьому зв'язку ми вважаємо, що ототожнення боргової кризи, зі станом дефолту, не є обґрунтованим, оскільки таке визначення не враховує еволюцію сучасних фінансових ринків, а саме зростання ролі ринку облігацій.

На нашу думку боргову кризу слід визначати, як виникнення стану дефолту або коли спреди на облігації на вторинному ринку перевищують граничну величину. На практиці, деякими учасниками ринку часто застосовується гранична величина, яка складає 1000 базових відсоткових пункти [1].

Період дефолту вважається завершеним у випадку, якщо або у повному обсязі відновляються платежі в рахунок погашення боргу або було проведено узгоджену реструктуризацію заборгованості.

Детрагіач і Спілімберго відзначають наявність боргової кризи, у випадку якщо виконується хоча б одна з наведених нижче умов:

- загальна сума прострочень погашення основної суми боргу й відсотків по зовнішніх зобов'язаннях комерційним кредиторам (банкам або власникам акцій), перевищують 5 відсотків сукупного комерційного боргу. Детригіач і Спілімберго стверджують, що 5-відсоткове мінімальне порогове значення важливе задля з метою виключення випадків, за яких частка зобов'язань, що перебувають у стані дефолту є незначною;

- укладена з комерційними кредиторами угода про реструктуризацію міститься у переліку, що наводиться у доповіді «Глобальний розвиток у сфері фінансів Світового банку». Такий критерій дозволяє віднести до країн, що перебуває в стані дефолту, держави, які завдяки реструктуризації зобов'язань до моменту фактичного оголошення дефолту технічно уникли прострочення погашення зобов'язань.

У результаті тестів на чутливість, Детригіач і Спілімберго також визначають мінімальний поріг по прострочених платежах у 15 відсотків обслуговування комерційного боргу. При цьому, оскільки в їхньому дослідженні аналізується стан дефолту винятково комерційних кредиторів, прострочення погашення або реструктуризація державної заборгованості не розглядається як кризова подія.

З метою відокремлення початку нової кризи від продовження попередньої Детригіач і Спілімберго роблять припущення, що, коли рівень простроченої заборгованості знижується нижче за 5-відсоткове граничне значення кризовий епізод вважається завершений. При цьому, кризи, що розпочинаються упродовж чотирьох років після закінчення попереднього епізоду, розглядають як продовження більше раннього випадку. Крім того, епізоди із труднощами з погашення зовнішніх боргів, які не викликають прострочень або реструктуризації, як то мексиканська криза 1995 року, не підпадають в їхнє визначення кризи. Зауважимо, що дослідники визначають лише чотири кризи у період 1994-98 рр. [16]

Чим більше доступу до ринків суверенних облігацій одержує країна, тим більше знижується питома вага заборгованості по отриманих банківських кредитах у сукупній зовнішній заборгованості. Це означає, що поняття дефолту може бути пов'язане як з обома формами боргових контрактів, так і з одним з них.

Інша думка полягає у тому, що звичайне визначення дефолту по облігаціях не повинне бути занадто вузьким, щоб охопити широкий діапазон труднощів з обслуговуван-

ням такої заборгованості, оскільки далеко не усі країни оголосили дефолт по їхніх іноземних облігаціях у період після 1994 р.

Анонімна структура ринків облігацій ускладнює переговірний процес з реструктуризації заборгованості по облігаціях у порівнянні з реструктуризацією банківських кредитів. У той же час перегляд умов боргових угод являє собою одну з розповсюджених кредитних подій для інших типів боргових контрактів, таких як банківські кредити і наочно демонструють виникнення труднощів з обслуговуванням заборгованості [2].

Якщо обмежитися звичайним визначенням дефолту, через складності перегляду умов облігаційних позик, зростає ймовірність упустити важливі епізоди періоди труднощів з обслуговуванням боргу.

З метою вирішення цієї проблеми Андреа Пескаторі й Амаду Н. Р. Сай включають в аналіз додатковий ринковий показник, який характеризує проблеми з обслуговуванням заборгованості, що заснований на спредах по облігаціях суверенного боргу. Вони вважають, що боргова криза виникає за умов, коли або було досягнуто стан дефолту, за визначенням рейтингових агенцій (наприклад, S&P), або ж коли спреди на вторинному ринку по суверенних облігаціях перевищують граничне значення.

Очевидно, спреди по суверенних облігаціях, що номіновані в іноземній валюті, можуть бути частиною більше широкого набору показників макроекономічних або фінансових умов, які характеризують здатність і готовність суверенного позичальника погашати зовнішню заборгованість. У той же час застосування такого показника як спреди по суверенних облігаціях, з огляду на високу частоту і якість даних, а також простоту визначення моменту виникнення, тривалості й закінчення боргової кризи без сумніву має певні переваги.

Теоретична й емпірична література серед показників, що дозволяють прогнозувати виникнення суверенних дефолтів, насамперед, розглядає:

(1) індикатори ліквідності (відношення короткострокової заборгованості до резервів; обсяг короткострокової заборгованості, а також обсяг заборгованості, що підлягає погашенню та обсяги накопичених резервів);

(2) показники, що характеризують величину і структуру зовнішнього боргу;

(3) контрольні макроекономічні індикатори, що характеризують відкритість економіки, переоцінку реального валютного курсу тощо.

Ґрунтуючись на сучасних емпіричних і теоретичних дослідженнях можна виділити такі основні детермінанти криз заборгованості:

— індикатори платоспроможності, що характеризують здатність обслуговувати державний і зовнішній борг;

— індикатори ліквідності, такі як обслуговування короткострокової зовнішньої заборгованість і витрати з обслуговування зовнішнього боргу відносно обсягів резервів або експорту;

— індикатори валютної кризи (системи раннього попередження);

— волатильність зовнішньоекономічної кон'юнктури й оцінка частоти змін економічної політики;

— контрольні макроекономічні індикатори, що характеризують зростання економіки, інфляційні процеси, динаміку валютного курсу;

— індикатори, що характеризують політичну ситуацію і стан інституціональної сфери, що впливають на готовність держави погашати свою заборгованість..

Андреа Пескаторі й Амаду Н. Р. Сай дійшли висновку, що, у період 1975-2002 рр., показники платоспроможності (сукупний борг до ВВП) та індикатори ліквідності (відношення короткострокового боргу до обсягу резервів) є показовими для пояснення виникнення боргових криз, незалежно від розбіжностей у їхніх визначеннях. При цьому

до найбільш важливих індикаторів боргової кризи дослідники віднесли індикатори ліквідності (короткостроковий борг до резервів). Інші контрольні макроекономічні змінні, такі як темп зростання реального ВВП, реальний рівень інфляції, переоцінка реального валютного курсу, також як й показники відкритості (імпорт плюс експорт по ВВП) виявилися корисними для пояснення криз. Ринковий індикатор рівня інфляції виявився малоефективним [2].

Обмеження доступу до ресурсів світових ринків капіталу відігравала ключову роль у виникненні криз у країнах з ринками, що формуються. Саме у цих епізодах наочно виявилося таке явище, яке у сучасній науковій літературі зветься як «раптова зупинка» («Sudden Stop»).

Серед макроекономічних характеристик «раптових зупинок» слід, насамперед, назвати:

(1) виникнення реверсів у потоках міжнародного капіталу, що виявляються в раптових збільшеннях чистого експорту й позначаються на стані поточного балансу,

(2) зниження обсягів внутрішнього виробництва і завантаження виробничих потужностей,

(3) зміна у цінах на активи.

Г. Кальво ґрунтуючись на дослідженні вибірки, що включає 31 країну, що JP Morgan визначає як КРФ, дійшов висновку, що раптові зупинки супроводжуються значним й повільним падінням у обсягах виробництва [10; 11; 12].

Інші дослідники такі як Ж.М.Мілесі-Ферретті й А.Разін, використовуючи інше визначення раптової зупинки фактично дійшли до аналогічного опису цього явища [35].

Енріке Г. Мендоза у своїй статті показує, як кількісні прогнози, зроблені за допомогою DSGE-моделі, що враховує внутрішні обмеження заставного майна, узгоджуються з провідними особливостями раптових зупинок, у країнах з ринками, що формуються. Динаміка циклу ділової активності характеризується періодами експансії, у плині яких відношення боргу до цін на активи зростає такими темпами, що зрештою, ціни досягають свого граничного значення. Це у свою чергу надає руху процесам Q – дефляції, що були описані у роботах Тобіна й керовані механізмом дефляції заборгованості, що досліджував Ірвінг Фішер. Механізм дефляції заборгованості у свою чергу викликає прискорене зниження доступу до кредитних ресурсів й падіння цін на заставні активи. Обмеження фінансування поточних активів, що накладається падінням вартості заставного майна у свою чергу викликає скорочення виробництва. Обмеження можливості залучення кредитних ресурсів викликає істотне посилення асиметричної реакції макроекономічних показників у відповідь на шоки. Як наслідок таких запобіжних заходів, як нагромадження резервів спостерігається зниження імовірності виникнення раптових зупинок, що у довгостроковому плані узгоджуються з нормальним циклом ділової активності [20].

Джошуа Айзенман, Мензі Д. Чінн, and Хіро Іто розробили методологію, що дозволяє на інтуїтивному рівні охарактеризувати вибір, зроблений країнами упродовж періоду після Бреттон-Вуддса по відношенню до трилеми [29]. Перша частина роботи була присвячена аналізу позитивних аспектів трилеми, що визначають систему методів виміру ступеня волатильності валютного курсу, незалежність монетарної політики, й відкритості рахунка руху капіталу. Динаміка спеціального індексу «трилеми», розрахованого фахівцями, наочно демонструє, що з початку 1990-х років промислово розвиті країни здійснювали політику спрямовану на прискорення процесів фінансової лібералізації і зниження рівня незалежності монетарної політики, що викликало різке збільшення стабільності валютних курсів. Із впровадженням євро наприкінці 1990-х років цей процес досяг своєї вищої точки. У той же час, незважаючи на те, що починаючи з 1970-х років багато країн усе у більшому ступені розширювали діапазони гнучкості валютних курсів, група країн, що

розвиваються, майже до 1990 року у якості пріоритету своєї політики обирали курсову стабільність. Починаючи з 2000-го року, три показники трилеми демонстрували наближення до середніх значень. Така динаміка свідчила про те, що в умовах політики керованої гнучкості й за умови використання значних обсягів накопичених міжнародних резервів у якості буферу, зберігався певний ступінь автономії монетарної політики. На основі розрахованих індексів Джошуа Айзенман, Мензі Д. Чінн та Хіро Іто провели тести на визначення лінійної залежності трьох складових трилеми: незалежності монетарної політики, стабільності валютного курсу, і фінансової відкритості. У результаті тестування вчені дійшли висновку, що зважена сума трьох показників трилеми зводиться до постійної величини, підтверджуючи тезу про те, що зростання величини змінної, що характеризує один з компонентів трилеми супроводжується зниженням зваженої суми величин інших двох змінних. Друга частина роботи розглядає регулятивні аспекти трилеми, взаємозв'язок вибору відповідної політики з макроекономічними наслідками, такими як волатильність показників обсягів виробництва, рівень інфляції тощо.

Основні висновки дослідження по відношенню до країн, що розвиваються, полягають у такому:

- більша стабільність валютного курсу передбачає високу волатильність обсягів виробництва, що може бути несуттєво пом'якшена накопиченими обсягами резервів;
- положення, яке деяким чином суперечить попереднім висновкам: стабільність валютного курсу асоціюється також з більшою волатильністю інфляції;
- значна грошово-кредитна автономія супроводжується більш високим рівнем інфляції.

Такі результати були отримані в результаті багатостороннього аналізу, на підставі одних даних по більш ніж 100 країнам за 37 років.

Крім того дослідники відзначили деякі важливі макроекономічні взаємозв'язки:

Так стабільність курсів валют країн, що розвиваються, супроводжується більш високої волатильністю темпів інфляції, у той час як більш високий рівень незалежності монетарної політики, швидше за все, знижує валотильність інфляції в експортоорієнтованих країнах.

У той же час країни з більш високим рівнем незалежності монетарної політики, звичайно, мають тенденцію випробувати більш високу інфляцію, що може свідчити про бажання країн монетизировать свою заборгованість. Існують також країни, де більш стабільний валютний курс супроводжується більш низькою інфляцією. Крім того, фінансова відкритість сприяє зниженню темпів інфляції. Такі результати, швидше за все свідчать про те, що глобалізація у порівнянні з незалежною монетарною політикою привносить більше дисципліни у керування макроекономікою.

На основі регресійного аналізу, Джошуа Ейзенман, Менці Д. Чинн, та Хіро Іто дійшли висновку, що країни з більш твердим режимом фіксації валютного курсу мають тенденцію випробувати більш високу волатильність виробництва. При цьому, такий ефект може бути пом'якшений збільшенням накопиченого обсягу міжнародних резервів, який за їхніми розрахунками повинен складати не менш ніж 33% ВВП (перевищуючий середній рівень, у КНР упродовж 2002-2006 рр.) [29].

Отриманий результат надає вченим підстав припустити, що гнучкий режим валютного курсу найбільш ефективний під час керування волатильністю обсягами виробництва.

Література

1. Andrea Pescatori and Amadou N,R Sy. Are Debt Crises Adequately Defined? // IMF Stuff Papers. - 2007. - Vol. 54, N2. - P. 326-328.

2. Andrea Pescatori and Amadou N,R Sy. Are Debt Crises Adequately Defined? //IMF Stuff Papers. - 2007. –Vol. 54, N.2. –P. 306-337, 314 322.
3. Beers David T., and Ashok Bhatia. Sovereign Defaults: History // in Standard & Poor's Credit Week, 1999. - December 22. Beim, David 0., and Charles W. Ca1omiris. - 2001. Emerging Financial Markets, (New York: McGraw-Hill/Irwin).
4. Berg Andrew and Catherine Pattillo. Are Currency Crises Predictable? A Test // IMF Staff Papers. – 1999. - Vol. 46, June. - P. 107-138.
5. Bernanke B. Global Imbalances: Recent Developments and Prospects // Speech delivered at Bundesbank Berlin. - 2007. - September 11.
6. Bernanke Ben S., and Mark Gertler. Agency Costs, Net Worth, and Business Fluctuations // American Economic Review. - 1989. - №79. - P.14-31.
7. Bernanke Ben S., Mark Gertler, and Simon Gilchrist. The Financial Accelerator and the Flight to Quality // Review of Economics and Statistics. - 1996. - №78. - P.1-15.
8. Bernanke Ben S., Mark Gertler, and Simon Gilchrist. The Financial Accelerator in a Quantitative Business Cycle Framework // in John B. Taylor and Michael Woodford, eds., Handbook of Macroeconomics. - 1999. - Vol. 1, part 3. Amsterdam: North-Holland: 1341 93.
9. Bussiere Matthieu, and Christian Mulder. External Vulnerability in Emerging Market Economies: How High Liquidity Can Offset Weak Fundamentals and the Effects of Contagion //IMF Working Paper. - 1999. –N 99/88.
10. Calvo, Guillermo A. Capital Flows and Capital-Market Crises: The Simple Economics of Sudden Stops //Journal of Applied Economics. – 1998.- v.1. – P. 35-54.
11. Calvo, Guillermo A., Alejandro Izquierdo, and Ernesto Talvi Phoenix Miracles in Emerging Markets: Recovering without Credit from Systemic Financial Crises // Working Paper. – 2006. –N 570.
12. Calvo, Guillermo A., and Carmen M. Reinhart. When Capital Inflows come to a Sudden Stop: Consequences and Policy Options. - mimeo, University of Maryland, 1999.
13. Carmen M. Reinhart and Kenneth S. Rogoff. The Aftermath of Financial Crises // NBER Working Paper. - 2009. - N 14656. - January. - P.2
14. Catao Luis, and Bennett Sutton. Sovereign Defaults: The Role of Volatility // IMF Working Paper . – 2002. - №02/149
15. Chan-Lau Jorge. Anticipating Credit Events Using Credit Default Swaps, with an Application to Sovereign Debt Crises // IMF Working Paper. – 2003. - N 03/106
16. Detragiache, Enrica, and Antonio Spilimbergo. Crises and Liquidity: Evidence and Interpretation //IMF Working Paper . –2001. – 01/2 .
17. Duffie Darrell, and Kenneth J. Singleton. Credit Risk: Pricing, Measurement, and Management // Princeton, New Jersey, Princeton University Press. – 2003.
18. Eaton Jonathan, and Raque1 Fernandez. Sovereign Debt // NBER Working Paper. – 1995. - №5131;
19. Edwards, Sebastian. LDC Foreign Borrowing and Default Risk: An Empirical Investigation, 1976-80 // American Economic Review. – 1984. - Vol. 74, September. - P. 726- 734;
20. Enrique G. Mendoza. Sudden Stops, Financial Crises and Leverage: A Fisherian Deflation of Tobin's Q // NBER Working Paper . –2008. –No. 14444, October.- P.22
21. Frankel Jeffrey A., and Andrew K. Rose. Currency Crashes in Emerging Markets: An Empirical Treatment // Journal of International Economics. – 1996. - Vol. 41, November. – P. 351-366
22. Frederic S. Mishkin. Is Monetary Policy Effective During Financial Crises? // NBER Working Paper. - 2009. - N 14678, January. - P.3-4 , 11
23. Hemming Richard, and Murray Petrie. A Framework for Assessing Fiscal Vulnerability // IMF Working Paper. – 2002. – №02/52;

24. Hemming Richard, and Nigel Chalk. Assessing Fiscal Sustainability in Theory and Practice // IMF Working Paper. - 2000. – №00/81.
25. Hemming Richard, Michael Kell, and Axel Schimmelpfennig. Fiscal Vulnerability and Financial Crises in Emerging Market Economies // IMF Occasional Paper. - 2003. - N 218.
26. Hu Yen-Ting, Rudiger Kiesel, and William Perraudin. The Estimation of Transition Matrices for Sovereign Credit Ratings // unpublished; London, Bank of England. - 2001.
27. Hunt Chris. Financial Turmoil and Global Imbalances: The End of Bretton Woods II? // Reserve Bank of New Zealand Bulletin. – 2008. - Vol. 71, №3. - P.45-55. http://www.rbnz.govt.nz/research/bulletin/2007 2011/2008sep71 3hunt.pdf
28. Joshua Aizenman and Yothin Jinjarak .Current Account Patterns and National Real Estate Markets // NBER Working Paper. - 2008. - N13921, April. - Revised October 2008 - P.20
29. Joshua Aizenman, Menzie D. Chinn, and Hiro Ito. Assessing the Emerging Global Financial Architecture: Measuring the Trilemma's Configurations over Time // NBER Working Paper . –2008 . –N14533, December. – P.27
30. Joshua Aizenman. On the Paradox of Prudential Regulations in the Globalized Economy; International Reserves and the Crisis: a Reassessment // NBER Working Paper. – 2009. - N 14779, March. - P.16-17
31. Juttner, Johannes D., and Justin McCarthy. Modelling a Ratings Crisis // unpublished; Sydney, Australia, Macquarie University. - 1998.
32. Krugman Paul. Depression Economics Returns // New York Times. - 2008. - November 14.
33. Michael P. Dooley, David Folkerts-Landau, and Peter M. Garber. Bretton Woods II Still Defines the International Monetary System // NBER Working Paper. - 2009. - N 14731, February. - P.10
34. Milesi-Ferretti Gian Maria, and Assaf Razin. Current Account Reversals and Currency Crises: Empirical Regularities // IMF Working Paper. - 1998. – N 98/89.
35. Milesi-Ferretti, Gian Maria, and Assaf Razin. Current Account Reversals and Currency Crises: Empirical Regularities // Chicago: University of Chicago Press. – 2000.
36. Moody's Investors Service. Sovereign Bond Defaults, Rating Transitions, and Recoveries (1985-2002) // Special comments. – 2003. – February. - P. 2-52.
37. Paolo Manasse, Nouriel Roubini, and Axel Schimmelpfennig. Predicting Sovereign Debt Crises // IMF Working Paper. - 2003. - November. - P.4-5.
38. Radelet Steven, and Jeffrey Sachs. The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects // Brookings Papers on Economic Activity: 1 (Brookings Institution). - 1998. - P. 1-90.
39. Reinhart Carmen M. and Kenneth S. Rogoff. The Aftermath of Financial Crises // NBER Working Paper. - 2009. - N14656, January.
40. Reinhart Carmen M. Default, Currency Crises and Sovereign Credit Ratings // NBER Working Paper. – 2002. - N8738
41. Reinhart Carmen M. Default, Currency Crises and Sovereign Credit Ratings // The World Bank Economic Review. - Vol. 16, N2. - P. 151-170.
42. Standard and Poor's. Sovereign Defaults: Moving Higher Again in 2003? - 2002. - September 24.
43. Sy, Amadou N.R. Rating the Rating Agencies: Anticipating Currency Crises or Debt Crises? // Journal of Banking and Finance. – 2004. - Vol. 28, November. - P. 2845-2867.
44. Вавилов А., Ковалишин Е. Проблемы реструктуризации внешнего долга России: теория и практика // Вопросы экономики. – 1999. – № 5.
45. Вавилов А., Ковалишин Е. Принципы государственной долговой политики. // Вопросы экономики . – 2001. – №8.
46. Вавилов А., Поманский А. и др. Финансовый кризис и государственный долг. М., 1999.

47. Вавилов А., Трофимов Г. Стабилизация и управление государст¬венным долгом // Вопросы экономики.. – 1997. – № 12.
48. Голубовский В., Поманский А. Простая динамическая модель роста с кредитным механизмом // Экономика и математические методы. – 1994. – № 3.
49. Илларионов А. Экономическая политика в условиях открытой экономики со значительным сырьевым сектором // Вопросы экономики. – 2001. – №4.
50. Ковалишин Е. Модели долговых институтов в условиях симметрии и асимметрии информации. // М.: Институт финансовых исследований. – 2002. – Деп. в ИНИОН РАН № 57213.
51. Ковалишин Е., Поманений А. Влияние неопределенности на структуру государственного долга // Экономика и математические методы. Т. 38. – 2002. – № 4.
52. Трофимов Г. Был ли российский государственный долг финансовой пирамидой? // Вопросы экономики. – 1999. – № 5.

Негода А.В.*

АНАЛІЗ ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОГО БАЛАНСУ КРАЇНИ З ТОЧКИ ЗОРУ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Актуальність теми. Розвиток національного господарства України відбувається у складний період, який перш за все характеризується зростанням цін на паливно-енергетичні ресурси. тому особливої актуальності набуває питання набуття вітчизняною економікою якщо не енергетичної автономії, то хоча б диверсифікації постачальників. Для забезпечення гідного місця в світовій спільноті, Україні необхідні науково обґрунтована розробка і цілеспрямоване здійснення політики захисту її інтересів у сфері енергетичної безпеки.

Ця проблема перебуває у полі зору багатьох вітчизняних дослідників серед яких найбільший інтерес викликають роботи Баранніка В. О., Власюка О. С., Прейгера Д. К., Омельченко В. Ю., Геворкьяна Г.Х, Рябцева В.Є. та багатьох інших. У їх роботах детально розглядаються найбільш актуальні тенденції розвитку національного паливно-енергетичного комплексу, проте проблеми енергетичної безпеки держави залишаються відкритими.

Мета роботи полягає в розгляді сучасного стану паливно-енергетичного комплексу України й аналізі рівня енергетичної безпеки національного господарства.

Сучасна ефективна енергетична політика неможлива без врахування факторів енергетичної безпеки і такої її складової, як енергетична незалежність. Одним з основних напрямів проведення енергетичної політики в державі є формування та подальше дотримання паливно-енергетичного балансу (ПЕБ). Серед факторів, які мають враховуватися при визначенні балансу, безумовно, повинно зайняти місце і забезпечення енергетичної незалежності. Також очевидно, що наукові дослідження, спрямовані на вироблення стратегії розвитку, не можуть бути ефективними без урахування наявних світових тенденцій та сучасних викликів. Яким чином побудовані ПЕБ в інших країнах світу, наскільки та яким чином вони враховують вимоги забезпечення енергетичної незалежності, як сформулювати ці вимоги, наскільки перспективний існуючий ПЕБ України? Відповіді на ці запитання автор спробував дати у цій статті.

Енергетична безпека держави - стан готовності паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) країни щодо максимально надійного, технічно безпечного, екологічно прийнятного, економічно ефективного та обґрунтовано достатнього енергозабезпечення економіки держави й населення, а також щодо гарантованого забезпечення можливості керівництва держави у формуванні й здійсненні політики захисту національних інтересів у сфері енергетики без зовнішнього і внутрішнього тиску [1]. Енергетична незалежність держави визначається рівнем самостійності керівництва держави у формуванні та здійсненні політики, не залежної від зовнішнього і внутрішнього втручання та тиску, що виходять із сфери діяльності ПЕК. Проблема досягнення енергетичної незалежності є актуальним завданням енергетичної політики не тільки для держав з перехідною економікою, до яких належить і Україна, а й для багатьох країн світу, зокрема країни ЄС [2],

* кандидат економічних наук, доцент кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Негода А.В., 2009

США [3] та інші. Зазначимо, що для більшості цих країн необхідність проведення саме такої політики була ініційована нафтовими кризами кінця 70-х років XX ст., коли залежність від єдиного постачальника нафти (країн Близькосхідного регіону) та політичні конфлікти призвели до суттєвої економічної кризи в цих країнах. В ситуації, що склалася, в індустріально розвинутих країнах світу відбулися значні зміни в енергетичній політиці. Серед головних напрямів такої політики зазначимо такі:

- пошук та реалізація шляхів диверсифікації зовнішніх постачань;
- всебічна підтримка власного видобутку та виробництва енергії навіть у випадках його неконкурентоспроможності у звичайних умовах;
- створення стратегічних запасів головних паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР);
- розробка та втілення програм розвитку енергоефективних технологій;
- використання новітніх джерел енергії.

Все це забезпечило цим країнам досить високий рівень енергетичної безпеки та енергетичної незалежності, впевнений сталий економічний розвиток та конкурентоспроможність національних економік. Крім того все це відбувалося за умов обмежених власних запасів головних ПЕР.

Для сучасної України така скрутна ситуація не мала місця. Перебування в складі колишнього СРСР, де був характерним значний рівень забезпеченості ПЕР, значною мірою визначило сучасний стан енерговикористання в країні та порівняно низький рівень енергетичної безпеки [1]. Україна значною мірою залежить від імпорту енергоносіїв (43 % від загальних потреб). Крім того, значні світові ціни, які встановлювалися на основні енергоресурси, вимагають раціонального використання ПЕР та подальшого планування рівнів власного видобутку. Як відомо, рівень енергетичної залежності країни можна зменшувати шляхом: збільшення видобутку та споживання власних ПЕР; підвищення ефективності виробництва, транспортування та споживання ПЕР; диверсифікації імпорту енергоносіїв; управління енергетичною залежністю (створення ситуації взаємозалежності та ін.); диверсифікації видів споживаних ПЕР. Майже всі ці напрями зниження енергетичної залежності безпосередньо пов'язані з процесами формування паливно-енергетичних балансів, а тому вирішення завдання формування оптимальних ПЕБ має здійснюватися з обов'язковим урахуванням зниження енергетичної залежності країни.

Проаналізуємо сучасні та перспективні рівні власного видобутку та використання головних ПЕР передусім з точки зору забезпечення енергетичної незалежності та сформуємо головні вимоги забезпечення енергетичної незалежності для врахування їх у подальших розробках стратегій розвитку ПЕК взагалі та паливно-енергетичного балансу країни, зокрема.

Паливно-енергетичний баланс держави – це система показників, яка характеризує наявні паливно-енергетичні ресурси в країні та їхнє використання. Розглядають різні види ПЕБ [1]. Проаналізуємо ПЕБ у традиційному розумінні – тобто як співвідношення між енергетичним виробництвом (видобутком) та споживанням різних видів ПЕР.

В Енергетичній стратегії України [4] зазначається: «В основі розробки паливно-енергетичних балансів лежить комплекс стратегічних положень розвитку економіки, визначення прогнозних обсягів споживання енергоресурсів, виходячи з прийнятої політики підвищення енергетичної ефективності, питання розвитку галузей ПЕК і оцінки можливостей видобутку та виробництва палива та енергії, а також формування напрямів імпортно-експортної політики і визначення обсягів закупівлі та продажу енергоресурсів».

Цікаво, що в енергетичній стратегії Росії [5], ПЕБ розглядається як інструмент державного прогнозування та основа для визначення заходів економічного регулювання стимулюючого характеру. Тобто формування ПЕБ спрямовується в передусім на визначення стратегічних орієнтирів та необхідних заходів для їхнього досягнення.

Розглянемо детальніше напрями формування ПЕБ, враховуючи необхідність забезпечення енергетичної незалежності та порівнюючи з ПЕБ інших країн світу, зокрема питання збільшення видобутку та споживання власних енергоресурсів.

Цілком зрозуміло що кожна країна має свій власний ПЕБ, який складається за необхідністю задоволення попиту в країні на ПЕР, так і наявних в країні запасів ПЕР. Економічний розвиток країн світу передбачає і зростання потреб у паливно-енергетичних ресурсах. Разом з цим відбувається не лише загальне зростання потреб в електроенергії, а й певні зміни в складі необхідних ПЕР. Так, якщо початок XX ст. можна було назвати віком вугілля, то вже в середині століття на перший план виходить нафта. Кінець XX ст. та початок XXI ст., не зважаючи на домінування нафти, вже називають віком газу (темпи зростання його споживання значно перевищують темпи зростання споживання інших ПЕР). За прогнозами на більш віддалений період домінуючими видами ПЕР можуть стати ядерне, термоядерне чи водневе паливо та новітні відновлювальні джерела електроенергії (НВДЕ). Таким чином, технічний прогрес багато в чому визначає розвиток енергетичної галузі країни.

Загальний баланс використаних ПЕР у світі протягом останніх ста років та за прогнозом до 2030 року наведено у табл. 1.

Таблиця 1. Структура сучасного та прогнозного світового споживання первинних джерел електроенергії

Рік	Усього, млн т у. п.	У тому числі, %				
		вугілля	нафта	газ	ГЕС	АЕС
1900	**700**	94,4	3,8	1,4	0,4	-
1950	**2536**	60,5	26,5	9,6	3,4	-
1970	**7038**	34,4	41,7	19,4	4,2	0,3
1980	**8910**	29,5	43	20,6	5	1,9
1990	**11085**	28,9	36,8	24	5,4	4,9
2000	**12417**	29,6	34,1	26,5	5,2	4,6
2010	**17300**	22,3	35,3	23,1	6,2	2,3
2030	**23300**	22,1	35,4	25,8	4,3	2,2

Зазначимо, що баланс ПЕР, який склався у світі, відповідає не тільки загальним потребам у певних ПЕР, а й характеризується такими факторами як прийнятна вартість та доступність видобутку і транспортування. Цьому сприяють створені ринки ПЕР, які передбачають вільну конкуренцію різних видів палива.

Отже, вважатимемо, що ПЕБ, який склався у світі в цілому відтворює наявні тенденції використання ПЕР та є показником досягнутої рівноваги між світовим попитом та можливістю його задоволення енергетичним виробництвом.

Що стосується попиту, то як показано в роботі [6] потреби в електроенергії визначаються трьома основними факторами: збільшенням населення, економічним розвитком і технологічним прогресом. Можливості нарощування власного видобутку визначаються в основному рівнем наявних в країні запасів ПЕР. Наявні ресурси основних ПЕР наведені в багатьох довідкових виданнях, наприклад в [7]. Кількість населення є важливим чинником, який визначає обсяги та структуру споживання енергії. Ці характеристики також впливають і на якість життя населення. Для врахування цього фактора було б цікавим проаналізувати ПЕБ різних країн світу з використанням такого показника як кількість запасів ПЕР на одну особу.

У результаті такого аналізу можна зробити висновок, що з точки зору енергетичної незалежності, цілком виправданою і обґрунтованою є певна орієнтація ПЕБ країни на переважне використання тих ПЕР, рівень запасів яких є більш значним за загальносвітовий. Так, наприклад, Росія має рівень запасів газу (329,74 тис. м³ на особу), який більше як у 10 разів переважає середньосвітовий, що знайшло своє відображення і в ПЕБ Росії (частка використання газу тут становить 54,9%) і в ролі Росії як одного з найбільших експортерів газу. Розглянемо ще один приклад, пов'язаний з побудовою ПЕБ у Польщі. Маючи рівень запасів вугілля у кілька разів більший за загальносвітовий, Польща має і відповідну частку його використання – 66,4%.

Для аналізу принципів побудови ПЕБ України з урахуванням факторів енергетичної незалежності, цікавим є приклад побудови ПЕБ у країнах з незначними запасами ПЕР. Так, запаси газу та вугілля у таких країнах як Франція та Японія набагато нижчі, за загальносвітові, що знайшло своє відображення не тільки в низьких рівнях видобутку ПЕР, а й у низькій частці використання цих видів палива в ПЕБ цих країн (відповідно 14,4 % та 12,7 % по газу та 5,8 % і 15,2 % по вугіллю) (табл. 2).

Таблиця 2. Наявні ресурси головних ПЕР та обсяги виробництва з невуглеводних джерел електроенергії в деяких країнах світу

Країна	Населення, млн. осіб	Ресурси			
		Нафта, млн. т (т на особу)	Газ, млрд. м³ (тис. м³ на особу)	Вугілля, млн. т (т на особу)	Виробництво НВДЕ, атомної, гідроенергії та інші, %
Австралія	19,47	445 (22,9)	1443 (74,1)	82090 (4216)	
Індія	1032,36	645 (0,6)	647 (0,6)	84396 (81,75)	8,6
Китай	1271,85	4793 (3,8)	1368 (1,1)	114500 (90,0)	7,2
Японія	127,21	8 (0,06)	39 (0,3)	773 (6,1)	21,5
США	285,91	3728 (13,0)	4740 (16,6)	249994 (874,4)	12,4
Канада	31,08	779 (25,1)	1719 (55,3)	6578 (211,7)	32,6
Німеччина	82,34	42 (0,5)	285 (3,5)	66000 (801,6)	15,7
Великобританія	58,79	665 (11,3)	760 (12,9)	1500 (25,5)	15,2
Норвегія	4,51	1510 (334,8)	1245 (276,1)	1 (0,2)	
Італія	57,93	61 (1,1)	191 (3,3)	34 (0,6)	15,3
Франція	60,91	21 (0,3)	14 (0,2)	36 (0,6)	40,7
Польща	38,64	14 (0,4)	122 (3,2)	22160 (573,5)	1,3
Росія	144,75	6654 (46,0)	47730 (329,7)	157010 (1084,7)	11,4
Україна	**49,09**	**173 (3,5)**	**825 (16,8)**	**34153 (695,7)**	**15,7**
Світ	**6102,56**	**142487 (23,4)**	**151502 (24,8)**	**984453 (161,3)**	**15,9**

Таким чином, можна зробити висновок щодо певної відповідності між наявними запасами ПЕР в країні та рівнями їх видобутку та використання. Цілком очевидно, що такі принципи побудови ПЕБ зумовлюються, значною мірою досить високим рівнем енергетичної незалежності (тобто співвідношення між рівнем видобутку та рівнем споживання відповідних видів ПЕР у разі зазначеної відповідності є найбільшим).

Проте ці розрахунки носять досить умовний характер. Якщо наприкінці 1960–1970 рр. поставало питання про те, що лімітованими для світового розвитку може стати велика кількість мінералів, зокрема деякі руди кольорових металів, то внаслідок зміни в технологіях, велика увага до економії металів, повторне їх використання, а також зміна характеру економічного зростання в розвинутих країнах у бік зменшення інтенсивності розвитку металоємного виробництва, призвело до того, що проблема сировини для промислового розвитку перестала бути глобальною, а основну увагу було зосереджено на енергетичній безпеці.

Оскільки утворення корисних копалин знаходиться поза межами можливостей людства, то зрозуміло, що запаси їх вичерпані. На відміну від металів вугілля, нафта та природний газ можуть бути використані лише одноразово. Саме непоновлюваність мінерального палива, що складає основу світового паливно–енергетичного балансу, робить енергетичну проблему особливо важливою.

Сучасні технологічна цивілізація в значній мірі заснована на споживанні великої кількості енергії. Вона використовується в двигунах транспортних засобів, моторах, без неї неможливі високотемпературні процеси в металургії та хімічній промисловості, у виробництві будівельних матеріалів (цементу, скла тощо), освітленні, утеплення приміщень. Радіо, телебачення та будь–яка електронна апаратура пов'язані з використанням тих чи інших джерел енергії. Може підвищуватись ефективність використання енергії, змінюватись структура виробництва на користь менш енергоємних товарів, проте енергетичне господарство залишиться однієї з основних ланок сучасної системи виробничих сил. При скороченні енергоємності економічного зростання в розвинутих країнах відбувається стрімке зростання споживання ПЕР в країнах, що розвиваються, та в перехідних економіках, що переживають період індустріалізації. Нерівномірність розподілу ресурсів палива по країнах призводить до необхідності міжнародної торгівлі вуглем, нафтою та природним газом у великих обсягах. Сукупність цих умов робить енергетичну проблему глобальною. Суть даної проблеми – чи не стане дефіцит енергетичних ресурсів умовою, яке буде лімітувати розвиток людства. Її прояв – територіальні та галузеві кризи у забезпеченні енергетичними ресурсами не лише країн, що розвиваються, та розвинених країн, скільки у подорожчанні палива та енергії.

Наступним напрями формування ПЕБ є підвищення ефективності виробництва, транспортування та споживання ПЕР. Як зазначалося, рівень енерговикористання в Україні не відповідає світовому. Для ілюстрації наведемо порівняльну характеристику такого показника ефективності енерговикористання як енергоємність ВВП (за даними на 2000 рік) (табл. 3).

Наявні потреби країни в ПЕР досить значні, що вимагає значних зусиль держави для їхнього задоволення. Держава нарощує власний видобуток і забезпечує значні обсяги імпорту основних ПЕР. Внаслідок обмеженості можливостей для значного нарощування власного видобутку, що є характерним для України в основних видах палива (нафти та газу), необхідний рівень споживання задовольняється переважно за рахунок нарощування їх імпорту, що визначає значний рівень енергетичної залежності від країн постачальників цих ПЕР.

Значний рівень енергоспоживання ПЕР позначається не тільки на рівні її енергетичної залежності, а і на конкурентоспроможності національної економіки. Паливно-енергетична складова вартості вітчизняних товарів становить 10–80 % їх собівартості що у кілька разів вище як у розвинутих країнах Європи та США, а за досить високих світових та внутрішніх цін на більшу частину ПЕР, це значно знижує прибутковість усього національного виробництва, що позначається на низькому рівні вітчизняного ВВП.

Таблиця 3. Деякі показники ефективності енергоспоживання в країнах світу

Країна чи регіон	ВВП (ПКС), млрд $ (95)	Спожито палива, млн т н. е.	Енергоємність ВВП*, т н. е./$1000
Світ	**41753,21**	**10109,59**	**0,24**
Великобританія	1263,39	232,64	0,18
Данія	137,17	19,46	0,14
Франція	1356, 48	257,13	0,19
Німеччина	1910,12	339,64	0,18
Італія	1265,97	171,57	0,14
Норвегія	118,09	25,62	0,22
Іспанія	719,11	124,88	0,17
Швеція	203,8	47,48	0,23
Країни ОЕСР	24624,05	5316,93	0,22
Польща	348,35	89,98	0,26
Росія	1111,48	613,97	0,55
США	8986,9	2299,67	0,26
Україна	**174,64**	**139,59**	**0,8**

** - Енергоємність ВВП визначена з урахуванням паритету купівельної спроможності (ПКС) країни. За даними IEA (International Energy Agency) [8, 9].*

Аналізуючи стан ефективності енергоспоживання в Україні порівняно з іншими країнами та регіонами світу, можна сформулювати одну з основних вимог забезпечення енергетичної незалежності та енергетичної безпеки – необхідність досягнення високого рівня енергоефективності виробництва, а саме досягнення загальносвітового рівня енергоємності ВВП.

Орієнтири енергокористування в Україні визначені в «Енергетичній стратегії України на період до 2030 та подальшу перспективу» (ЕС-2030) [4]. Дійсні та прогнозовані показники ефективності використання ПЕР в Україні та світі наведено в табл. 4.

Таблиця 4. Дійсні та прогнозовані показники ефективності споживання електроенергії в Україні та світі за період 2000–2030 рр.

Показники	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Україна							
Споживання електроенергії, млн. т н.е.	134,2	148	160	175,7	187,2	202,8	218
ВВП, млрд. дол. (ПКС)	165,87	217,17	302,49	391,72	492,7	5	610,94
Енергоємність ВВП, т н.е./1000 дол.	0,81	0,68	0,53	0,45	0,38	0,33	0,29
Світ							
Споживання енергії, млн. т н.е.	10052	10920	12110	13398	14623	16131	-
ВВП, млрд. дол. (1997)	10052	10920	12110	13398	14623	16131	-
Енергоємність ВВП (ПКС), т н.е./1000 дол.	0,24	0,23	0,22	0,2	0,19	0,18	-

Як видно з таблиці на найближчу перспективу загальносвітовий рівень енергоємності ВВП не досягається (0,33 т н. е./1000 дол. в Україні проти 0,19 т н.е. / 1000 дол. в світі

в 2025 рр.). Таким чином високі потреби країни в ПЕР залишатимуться, що позначатиметься на рівні енергетичної незалежності.

Наступний напрям формування ПЕБ є диверсифікація видів споживання ПЕР. Серед основних принципів побудови ПЕБ, який впроваджується у розвинутих країнах останнім часом, є уникнення залежності ПЕБ від одного виду енергоресурсу [2]. Впровадження такого принципу дозволяє знизити ризики в енергопостачанні й сприяє зменшенню енергетичної залежності тільки від одного ПЕР.

Запаси ПЕР у світі розташовані вкрай нерівномірно. Більшість країн мають обмежені можливості в забезпеченні потреб ПЕР за рахунок їхнього власного видобутку і переважно орієнтуються на їхній імпорт. Враховуючи наявний ресурсний потенціал, кожна країна у першу чергу визначає пріоритети власного видобутку певних ПЕР та на основі визначених пріоритетів будує власний ПЕБ. Паливно-енергетичні баланси деяких країн світу наведені в табл. 5.

Таблиця 5. Використання головних ПЕР в деяких країнах світу

Країна	Використано видів палива, %						
	Нафта	Газ	Вугілля	АЕС	ГЕС	НВДЕ	Інші
Канада	30,4	25,3	11,7	5,5	24,8	0,5	1,8
США	40,7	23,6	23,3	7,8	3,1	1	0,5
Німеччина	39,8	21,2	23,2	10,8	1,3	1	2,6
Італія	48,5	30,5	5,7	-	5,8	1,5	8
Франція	39	14,4	5,8	30,2	5,8	0,2	4,5
Великобританія	34,2	34,9	15,7	11,5	0,6	0,9	2,2
Польща	20,9	11,4	66,4	-	1	0,3	0
Росія	18,3	54,9	15,4	3,8	5,8	0	1,8
Україна	**11,8**	**43,7**	**28,8**	**11,7**	**2,4**	**-**	**1,6**
Китай	22,9	2,6	67,3	0,4	5,5	-	1,3
Індія	32,7	7,6	51,2	1	6,3	0,1	1,2
Японія	50,5	12,7	15,2	13,5	3,8	1,2	3
Весь світ	**38,8**	**23**	**22,3**	**6,6**	**7,2**	**1,5**	**0,6**

Аналізуючи наведені дані з використання головних ПЕР у деяких країнах світу, визначимо наступні характерні особливості.

По-перше, в усіх економічно розвинутих країнах світу наявна значна частка використання нафти. Пояснюється це передусім значним використанням нафти та нафтопродуктів у транспорті, рівень розвитку якого прямо залежить від загальноекономічного стану країни.

По-друге, в структурі споживається три і більше майже рівнозначних видів ПЕР.

По-третє, можливе задоволення власних потреб у ПЕР не за рахунок збільшення імпорту нафти і газу, а за рахунок розширення використання інших ресурсів.

По-четверте, новітні джерела електроенергії поки що не можуть скласти гідної конкуренції традиційним ПЕР, оскільки рівень їхнього використання є незначним, чого не скажеш про електроенергію АЕС та ГЕС. Але наявні тенденції та прогнози свідчать про поступове збільшення використання саме НВДЕ.

Аналіз наведених вище показників видобутку та використання ПЕР свідчить що, у разі відсутності відносно значних запасів ПЕР, країни мають змогу використовувати такі джерела електроенергії як ядерна чи термоядерна, новітні відновлювані джерела елект-

роенергії (НВДЕ), гідроелектроенергію тощо. Показовим тут є приклад таких країн як Японія та Франція. Маючи дуже низький рівень запасів головних вуглеводних ПЕР (нафти, газу та вугілля), ці країни мають досить високі рівні використання електроенергії АЕС, ГЕС, НВДЕ, інших видів палива - відповідно 21,5 % так 40,7 %, що певною мірою є вагомим фактором забезпечення енергетичної незалежності. Цікавим прикладом є і ПЕБ Канади. Володіючи значними запасами основних енергоносіїв (нафти, газу та вугілля), Канада має і один з найбільших у світі рівень використання такого джерела електроенергії як гідроенергія (24,8 %), що дозволяє країні не тільки забезпечити власні потреби в ПЕР, а й експортувати їх, що є вагомим внеском у забезпечення енергетичної незалежності країни.

Проведений аналіз свідчить, що сучасний ПЕБ України не відповідає наявним запасам в країні ПЕР та загальносвітовим тенденціям у використанні енергоносіїв. Так, у балансі енерговикористання головне місце серед ПЕР займає газ (44 %) за середньосвітового рівня його використання 23 %. І навпаки, використання вугілля в ПЕБ становить лише 28,8 %, що трохи вище за загальносвітовий показник (22,3 %), хоча його запаси на одну особу в кілька разів перевищують загальносвітові. Твердження щодо екологічної непривабливості вугілля як палива порівняно з газом, не мають підстав, оскільки сьогодні широко використовуються сучасні технології спалювання вугілля та засоби очищення викидів.

Наочним прикладом є ПЕБ таких країн, як Польща, Індія, Китай, де рівні використання вугілля становлять 66,4 %, 51,2 % та 67,3 % відповідно. Навіть у таких країнах, як США та Німеччина рівень використання вугілля вищий за загальносвітовий (23,3 % та 23,2 % проти 22,3 %), що свідчить про значний потенціал вугілля в цих країнах як одного з головних ПЕР. Враховуючи масштабні запаси вугілля порівняно з іншими видами ПЕР, частка його використання у світовому ПЕБ хоча і зменшуватиметься, але все ще залишатиметься значною (22,1 % в 2030 році). Якщо ПЕБ України буде побудований відповідно наявним у країні запасам ПЕР та загальносвітовим тенденціям у використанні ПЕР (частка використання головних ПЕР наближатиметься до загальносвітової), то наявні запаси газу дозволяють забезпечити за рахунок власного видобутку майже 70 % від потреб, вугілля – понад 100 %, а нафти – лише 15 %, що пояснюється передбаченим значним збільшенням частки споживання нафти у загальному ПЕБ країни та досить обмеженими запасами для нарощування власного видобутку). Це вважається значним потенційним резервом у забезпеченні енергетичної безпеки та енергетичної незалежності. Крім того, можлива орієнтація ПЕБ на переважне використання не лише вугілля, а й енергії АЕС (за умови створення досить вагомого сегменту власного ядерно-паливного циклу), ГЕС чи НВДЕ, запаси яких майже не обмежені, рівень власного видобутку ще збільшиться, що позитивне вплине на стан енергетичної незалежності.

У деяких країнах світу відсутні значні запаси головних ПЕР (нафти, газу та вугілля), тому головним джерелом задоволення потреб в ПЕР є їх імпорт. Забезпечення енергетичної незалежності за такої ситуації можливе шляхом збільшення ефективності споживання таких ПЕР та диверсифікації джерел їхнього постачання.

Для необхідного забезпечення рівня диверсифікації у багатьох країнах вважається достатнім наявність мінімум трьох майже рівнозначних альтернативних джерел імпорту кожного виду ПЕР. Цілком зрозуміло, що необхідність виконання таких вимог для різних видів ПЕР буде впливати і на процес формування ПЕБ, сприяючи зростанню використання тих видів палива, де диверсифікація джерел постачання найбільше сприятлива. На думку автора, диверсифікація нафти для України більш сприятлива з точки зору забезпечення енергетичної незалежності, ніж диверсифікація газу. Це пояснюється і вигідним географічним положенням України на перетині кількох значних напрямів транспорту-

вання нафти (Росія, країни Каспійського регіону, країни Близькосхідного регіону), прямий вихід до моря, де сконцентровані шляхи транзиту нафти, наявність розвинутої та різноспрямованої системи наземного транспортування нафти в тому числі і побудованого нафтопроводу Одеса-Броди тощо. З точки зору необхідності забезпечення енергетичної незалежності, збільшення частки нафти в ПЕБ України є цілком виправданим.

Остаточне розв'язання цієї проблеми має відбутися з урахуванням інших чинників впливу на ПЕБ (екологічні, складові енергетичної безпеки тощо). Слід зазначити, що у перспективному ПЕБ, який запропоновано в ЕС-2030 передбачаються наступні рівні видобутку та використання ПЕР (табл. 6).

Таблиця 6. Перспективні рівні видобутку та споживання основних ПЕР в Україні (згідно з ЕС – 2030 за базовим сценарієм)

	2000	2005	2010	2020	2030
Загальні потреби, млн. т у.п.					
Видобуток	90,44	93,55	104,56	117,52	126,21
Споживання	191,7	204	213,9	248,3	290,7
Темпи зростання загальних потреб, рази	1	1,06	1,12	1,3	1,52
Вугілля					
Видобуток, тис. т	80 990	89 000	96 500	112 000	120 000
Споживання, тис. т	63 348	72 200	76 500	91 200	128 100
Темпи зростання споживання вугілля, рази	1	1,14	1,21	1,44	2,02
Частка в загальному ПЕБ	**28,80%**	31,00%	31,10%	31,90%	38,30%
Нафта					
Видобуток, тис. т	3700	3 900	4300	5000	6000
Споживання, тис. т	9400	16 526	19 334	24 702	29 268
Темпи зростання споживання нафти, рази	1	1,76	2,06	2,63	3,11
Частка в загальному ПЕБ	**11,80%**	19,60%	21,70%	23,90%	24,10%
Газ					
Видобуток, млн. м^3	17 884	18 500	24 500	25 500	26 500
Споживання, млн. м^3	68 404	70 300	71 200	80 600	84 700
Темпи зростання споживання газу, рази	1	1,03	1,04	1,18	1,24
Частка в загальному ПЕБ	**43,70%**	42,50%	40,60%	39,70%	35,70%
Ядерна енергетика					
Виробництво, млрд. кВт/год.	77,3	87	95,5	104,9	108,2
Темпи зростання споживання, рази	1	1,13	1,24	1,36	1,4
Частка в загальному ПЕБ	**11,70%**	12,50%	13,00%	12,20%	10,80%

Аналіз майбутнього ПЕБ України свідчить, що, не зважаючи на певні позитивні зрушення у напрямі відповідності загальносвітовим тенденціям та вимогам забезпечення енергетичної незалежності й безпеки, нереалізований потенціал залишається ще значним.

Цілком зрозуміло, що визначені в ЕС-2030 рівні власного видобутку та використання головних ПЕР обґрунтовані та реальні. Разом з цим, поставлені завдання євроінтеграції, які передусім передбачають досягнення високих світових стандартів розвитку (в тому числі й енергетичної галузі), вимагають більш рішучих та потужних кроків для їх досягнення. При цьому зазначимо, що вирішення таких завдань реальне, оскільки цей шлях виправданий часом і пройдений багатьма країнами світу.

Таким чином, на основі аналізу світового досвіду побудови ПЕБ з урахуванням вимог забезпечення енергетичної безпеки можна зробити висновок що паливно–енергетичні баланси розвинутих країн більше як в Україні враховують вимоги необхідності забезпечення енергетичної незалежності.

Для досягнення світового рівня енергетична політика стосовно формування ПЕБ має враховувати наступні фактори забезпечення енергетичної незалежності:

- досягнення світового рівня ефективності виробництва, транспортування та споживання енергії; суттєве зменшення частки газу та збільшення частки вугілля та нафти в ПЕБ країни;
- необхідність пошуку та широкого впровадження додаткових можливостей виробництва енергії НВДЕ, ГЕС, АЕС тощо;
- забезпечення прийнятного рівня диверсифікації необхідного імпорту ПЕР;
- диверсифікація видів ПЕР, що споживаються, недопущення ситуації виключно превалюючого використання певного виду ПЕР;
- визначення головних напрямів та активне впровадження загальної політики керування попитом;

Розробка та реалізація цієї політики дозволить Україні забезпечити високий рівень енергетичної безпеки та енергетичної незалежності, значно підвищити конкурентоспроможність національної економіки та зайняти гідне місце серед розвинутих країн світу.

Джерела

1. Енергетична безпека України. Стратегія та механізми забезпечення. / За заг. ред. А. І. Шевцова. - Дніпропетровськ: Пороги, 2002.
2. Европейская стратегия безопасности энергоснабжения (Зеленая книга)/ Европейская комиссия. - М.: Интерсоларцентр. - 2002.
3. National Energy Policy // Report of the National Energy Policy Development Group (USA). – May. - 2001.
4. Проект Енергетичної стратегії України на період до 2030 року та подальшу перспективу. - К., 2003.
5. Энергетическая стратегия России до 2020 года: (Рабочие материалы). - М., 2003.
6. Енергетичні ресурси та потоки / За заг. ред. А. К. Шидловського. – К. : УЕЗ, 2003.
7. Survey of energy resources. - http://www.worldenergy.org/wecgeis/publications/reports/ser/ 8. Key world energy statistics. - IEA (International energy agency), 2003, 2007. - http://www.iea.org.
8. Annual Energy Outlook 2002, 2007 - With Projections to 2020. - Energy Information Administration. – December, 2001. - http://www.iea.org.

Поліванов В.Є., [*] ***Кощеєв О.О.,*** [**] ***Дмитрієва Н.О.*** [***]

ОЦІНКА СУЧАСНИХ ПЕРСПЕКТИВНИХ НАПРЯМКІВ НАУКОВИХ РОЗВІДОК У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КРИЗОВИМ ЯВИЩАМ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто й узагальнено якісно нові підходи до розробки перспективних напрямків наукових розвідок у сфері протидії кризовим явищам (з урахуванням світового досвіду) з погляду забезпечення дієвості та ефективності антикризової політики, досягнення її мети та виконання основних науково-практичних завдань в Україні.

It is considered and generalized high-quality new going near development of perspective directions of scientific secret services in the field of counteraction the crisis phenomena (taking into account world experience) from point of providing of effectiveness and efficiency of antikrizovoy policy, achievement of its purpose and implementation of basic naukovo-praktichnikh tasks, in Ukraine

Постановка проблеми. Світова фінансово-економічна криза, що розпочалася 2007 року і триває досі – це криза макроекономічної політики, криза глобальних банків, криза регуляції та нагляду і, насамперед, криза світової економіки, яка відтепер не має шансів розвиватися попередніми темпами. Науковий аналіз будь-яких суспільно-економічних явищ завжди був передумовою втілення у життя на державному рівні заходів, спрямованих на вирішення практичних завдань економічного чи соціального напрямку. З іншого боку, аналіз власне наукового доробку, – зокрема, статистичних даних щодо рівня вирішення науковими закладами певних завдань економічного характеру, їх регіональної локалізації, тематичного вибору, проблематики, спеціалізації, – дозволяє не лише спрогнозувати ефективність наукових розробок, а й спрямувати їх у найбільш оптимальне русло, тобто на вирішення нагальних завдань суспільства. Удосконалення системи наукового супроводу державної політики стає особливо актуальним, коли життя країни чи цілих регіонів дестабілізується, а в центрі наукових досліджень поступово починають перебувати вкрай негативні явища суспільного характеру – фінансово-економічні, політичні та соціальні кризи, що потребують якнайшвидшого подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Актуальність тематики, пов'язаної з дослідженням якісно нових підходів до розробки перспективних напрямків наукових розвідок у сфері протидії кризовим явищам (з урахуванням світового досвіду) з погляду забезпечення дієвості та ефективності антикризової політики, досягнення її мети та виконання основних науково-практичних завдань в Україні, підтверджується сучасними публікаціями сучасних наукометричних досліджень [7;

[*] кандидат економічних наук, доцент, проректор Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі;

[**] кандидат економічних наук, ст. наук. сп., головний редактор фахового видання «Зовнішня торгівля: право та економіка»;

[***] аспірантка Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

© Поліванов В.Є., Кощеєв О.О., Дмитрієва Н.О., 2009

9]. Значний вклад у розвиток національних наукометричних досліджень у галузі певних наукових економічних спеціальностей за 2000-2007 рр. зробили такі дослідники як Московкін В.М., Єськов А.Л., Колеснікова Н.И. [3-6]. Утім, комплексне дослідження цієї актуальної та перспективної проблематики сьогодні тільки розпочинається і практично ще залишається поза увагою науковців.

Мета статті. Описана фінансово-економічна ситуація, що склалася у світі, буде сприяти:

глибокому науковому аналізу і переосмисленню сутності кризових явищ як таких;

активному діалогу різних наукових шкіл і течій, насамперед, які представляють економічні, фінансові та юридичні сфери;

доопрацюванню якісно нових напрямків наукових досліджень із проблем подолання кризових явищ на глобальному та національному рівнях;

постійному моніторингу органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо оптимальності й дієвості антикризових заходів. Такий моніторинг украй необхідний для контролю ефективності антикризової політики, що проводиться у країні, для зміни її пріоритетів відповідно до ситуації, а за потреби – й виробленню якісно нових науково - обгрунтованих антикризових заходів.

Виклад основного матеріалу. Історія світових криз нараховує близько 200 років. Найбільші серед них – кризи надвиробництва: 1825, 1836, 1847, 1856, 1929-1933, 1968-1973, 1974-1975 років За підрахунками МВФ, тільки з 1960 року в країнах з розвинутою економікою відбулося 15 спадів, що можуть бути пов’язані з фінансовими кризами. З них глобальних (уражено понад 10 країн) – три: у 1975, 1980 і 1992 роках. Більшість спадів тривали один рік, а період відновлення становив п'ять років. Із середини 1980-х років періодичність і тривалість криз зменшилася, тоді як періоди відновлення стали тривалішими. У МВФ підрахували, що нинішня криза вразила близько 65% країн світу. Попередній рекорд – 55% країн – був зафіксований під час спаду 1975 року. Світова фінансово-економічна криза 1998 р. була свого роду репетицією перед найглибшою за останній період світовою кризою, що почалася 2007 року і яка вплинула практично на всі сфери людської діяльності.

2008 року світовий ВВП становив 62,25 трлн дол. (у США – 14,29 трлн). Дефіцит поточного рахунку США наповнив світ доларовою ліквідністю, наслідком чого настала кредитна експансія, надкредитування і стрімке зростання виробництва у країнах з великим профіцитом торгового балансу. Слабкий контроль за емісією з боку США (друкування доларових банкнот здійснює Федеральна резервна система США, що, як не дивно, не є державною інституцією) призвів до реалізації цього специфічного товару в усьому світі і появи величезної маси надприбутку, яка, долучившись до надприбутку з інших джерел, і спричинила сьогоднішню кризу. Таким чином, дедалі більше поглиблюється розрив між вартістю товарів і загальною сумою грошей. Власне природа капіталу, через отримання прибутку, який накопичується у величезних обсягах, і є причиною криз.

Тільки за 2008 рік і початок 2009-го світова економіка мала прямі збитки у розмірі близько 5 трлн дол. Поєднання глобальної кризи і синхронного економічного спаду трапляється нечасто, а це означає, що нинішня ситуація призведе до «надзвичайно глибокого та тривалого спаду», і вихід з кризи глобальної економіки буде «слабший, ніж у середньому». Спад світової економіки ще триватиме не менше ніж півтора року, а її відновлення – п'ять років, – зазначено у звіті World Economic Outlook: Crisis and Recovery, підготовленого МВФ [1, 2].

В умовах, коли Україна до 2010 р. має наміри повністю інтегруватися до європейського науково-освітнього простору, науковий підхід до висвітлення цієї важливої проблематики полягає також у презентації результатів наукометричних досліджень, зокрема,

проблемно-орієнтованого частотного аналізу переліків дисертаційних досліджень, які було захищено в Україні за тематикою: «Фінансово-економічні кризи: глобальний і національний рівні» упродовж 2000–2009 років (станом на 01.03.2009 р., з усіх наукових економічних спеціальностей)[7]; «Електронний бізнес, електронна комерція, електронна торгівля, електронний маркетинг та реклама» упродовж 2003–2009 років (станом на 01.12.2009 р., з усіх наукових економічних спеціальностей) [9]. Ці актуальні переліки було підготовлено за матеріалами Відділення створення та аналізу електронних інформаційних ресурсів УкрІНТЕІ Міністерства освіти і науки України.

Пропонований аналіз дозволить оцінити нові тенденції у розвитку конкретних сфер наукових досліджень, ідентифікувати наукові напрямки, кластери публікацій та центри наукових досліджень в Україні із зазначеної проблематики (див. табл. 1 - 3) [7, 8, 9].

До аналізу взято ***суто дисертаційні дослідження***, оскільки ми виходили з того, що саме в цих працях акумульовано фактично всі науково-практичні розробки авторів в усіх сферах економіки.

Таблиця 1. Місце захисту дисертацій за тематикою «Фінансово-економічні кризи» серед провідних ВНЗ та НДІ України за 2000-2008 рр. (з усіх наукових економічних спеціальностей)*

№	ВНЗ та НДІ України	Кількість захищених дисертацій
1	ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».	22
2	Харківський національний економічний університет.	17
3	Інститут економіки промисловості НАН України (м. Донецьк).	9
4	Інститут регіональних досліджень (м. Львів).	9
5	Приазовський державний технічний університет.	7
6	Національний гірничий університет.	6
7	Одеський державний економічний університет.	6
8	Київський національний університет ім. Тараса Шевченко.	6
9	Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса).	6
10	Донецький національний університет.	5
11	Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.	5
12	Хмельницький національний університет.	5
13	Європейський університет (м. Київ)	4
14	Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України.	4
15	Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України.	4
16	Національний аграрний університет.	4
17	Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки».	4
18	Науково-дослідний економічний інститут.	4
19	Тернопільський національний економічний університет.	4

*Розраховано за даними [7].

До переліку не включено ВНЗ та НДІ, у яких кількість захищених дисертацій менша 4-х.

Таблиця 2. Розподіл дисертацій за тематикою «Фінансово-економічні кризи»*

№	Основна проблематика	Кількість дисертацій за науковими ступенями: д.е.н. / к.е.н.
1	Загальні проблеми кризових явищ	фев-16
2	Державна підтримка підприємств, організацій та галузей	20/20
3	Банкрутство підприємств та організацій	- / 14
4	Проблема платоспроможності	- / 15
5	Проблема санації	- / 13
6	Реструктуризація підприємств, організацій та галузей	июн-76
7	Антикризовий менеджмент	апр-36

*Розраховано за даними [7].

Таблиця 3. Розподіл дисертацій за тематикою «Електронний бізнес, електронна комерція, електронна торгівля, електронний маркетинг та реклама» протягом 2003-2009* рр. (з усіх наукових економічних спеціальностей)*

№	Основна проблематика	Кількість дисертацій за науковими ступенями: д.е.н. / к.е.н.
1	Електронний бізнес	4
2	Електронна комерція	1
3	Електронна торгівля	1
4	Електронний маркетинг	-
5	Електронна реклама	-

*Розраховано за даними [9].

Як бачимо з аналізу наведеного, наприклад, за тематикою «Електронний бізнес, електронна комерція, електронна торгівля, електронний маркетинг та реклама» протягом 2003-2009* рр. (з усіх наукових економічних спеціальностей) переліку дисертаційних досліджень (табл.3), майже повністю відсутні наукові (дисертаційні) дослідження з актуальних питань міжнародної електронної комерції та торгівлі, електронного маркетингу й реклами, а також у галузі інших актуальних інформаційно-комунікаційних технологій. Наприклад, електронна торгівля сьогодні – це високоінтелектуальна сфера діяльності. За своїм змістом вона включає рішення у сфері інформаційного права і WEB-грошей, технічного і програмного забезпечення, інформаційного менеджменту й електронного-маркетингу, інтернет-логістики, інтернет-страхування та туризму (торгівля послугами), електронної-реклами і зв'язків з громадськістю (PR), інформаційної безпеки і консалтингу, інтернет-бенкінгу і інтернет-трейдингу, – що обумовлює конкретні напрямки розвитку такої торгівлі в Україні. З подальшим розвитком і розповсюдженням електронної торгівлі в Україні перелік цих напрямків значно розширюватиметься. У цьому контексті треба за-

значити, що сьогодні Україна вийшла ***на третє місце серед європейських країн*** за показником зростання кількості користувачів Інтернету в період 2000-2009 рр., що буде у найближчому майбутньому сприяти розвитку прогресивних інформаційно-комунікаційних технологій. Про це свідчать останні дані Internet World Stats. Тому головного значення набуває координація зусиль як державних органів, так і безпосередньо зайнятих у сфері такого бізнесу підприємств, організацій та професійних організацій (асоціацій) – для спільної розробки науково-практичних рекомендацій і ухвалення оптимальних рішень.

На сьогодні економічна наука ще не змогли дати ґрунтовні відповіді на цілий ряд питань теоретичного і практичного характеру. Сучасні антикризові наукові дослідження повинні бути економічно обґрунтованими як із погляду їх економічної ефективності та доцільності, так і реальної можливості їх впровадження в життя з урахуванням подальшого погіршення економічного (кризового) стану національної економіки.

З погляду забезпечення дієвості та ефективності антикризової політики держави, досягнення її мети та виконання основних науково-практичних завдань щодо подолання кризових явищ в Україні, вважаємо, що надзвичайно важливою є розробка наступних перспективних напрямків наукових розвідок у сфері протидії кризовим явищам (з урахуванням світового досвіду).

1. Напрямки подальших наукових пошуків щодо подолання загальнокризових явищ в Україні:

- здійснення системних досліджень з теорії виникнення та поширення кризових явищ як на глобальному, так і національному рівнях;
- оцінка можливостей дефолту національної економіки: погляд з України;
- ефективність антикризових заходів урядів провідних країн світу;
- оцінка програм (меморандумів) співпраці України із провідними фінансово-економічними міжнародними організаціями в умовах кризи (МВФ, Світовий банк, ЄБРР, СОТ та ін.);
- дослідження економічної циклічності (короткострокової, середньострокової та довгострокової) стану світового економічного розвитку;
- проблема банкрутства, санації, платоспроможності та державної підтримки (реструктуризації) підприємств, організацій та галузей;
- обґрунтування антикризових урядових програм, заходів та механізмів подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи в Україні;
- оцінка можливостей розробки та реалізації великих інфраструктурних (макроінвестиційних) антикризових проектів в Україні;
- оцінка процедур (процесів) повернення (націоналізації) у державну власність неефективно працюючих підприємств та організацій;
- проблема розробки та реалізації Національної програми підвищення конкурентоспроможності економіки України (особливо металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості України під час кризи);
- негативні та позитивні наслідки впливу сучасної світової фінансово-економічної кризи на Україну;
- депресивні регіони України та шляхи їх виходу із кризового стану;
- механізм запобігання та протидії міжнародним фінансово-економічним кризам на глобальному та національному рівнях;
- інфляція в Україні, заходи щодо її уповільнення та запобігання зростанню;
- Україна як транзитна держава в умовах глобальної фінансово-економічної кризи;
- обґрунтувати введення погодженої із СОТ системи квот на імпорт товарів, аналоги яких виробляються в Україні, а також системи використання нетарифних та фітосанітарних обмежень до неякісного імпорту;

- обгрунтувати ефективність функціонування міжурядових комісій з торговельно-економічної діяльності України з метою пошуку додаткових можливостей для зміцнення науково-технологічного, економічного, енергетичного співробітництва з країнами світу, зокрема, шляхом нарощування обсягів експорту, збільшення представництва українських та спільних підприємств за кордоном;

- наукового обгрунтування прийняття Закону України «Про державний борг України», а також дослідити процедуру визначення ліміту зовнішнього боргу на поточний рік шляхом введення додаткових індикаторів боргового навантаження.

2. Напрямки подальших наукових пошуків в умовах становлення та розвитку ефективних національних моделей інформаційного суспільства («нової економіки») , електронного бізнесу, електронної комерції та торгівлі, електронного маркетингу й реклами, а також у галузі інших актуальних інформаційно-комунікаційних технологій:

- механізм становлення та розвитку ефективних електронних (віртуальних) підприємницьких структур;
- електронні гроші: теорія і аналіз моделей емісії;
- електронне урядування, електронні державні закупівлі та послуги;
- електронні ринки товарів та віртуальних послуг;
- електронний маркетинг, реклама та електронні системи PR;
- малі та середні підприємства в сфері електронного бізнесу, комерції та торгівлі;
- економіко-математичні методи та моделі у дослідженні стану та розвитку електронного бізнесу, комерції та торгівлі;
- системи оподаткування учасників електронного бізнесу, комерції та торгівлі;
- інформаційна безпека систем електронного бізнесу, комерції та торгівлі;
- системи міжнародної та національної логістики у забезпеченні функціонування електронного бізнесу, комерції та торгівлі;
- управління бізнес-процесами, інноваційною діяльністю (технологіями) у Інтернет середовищі;
- сучасні форми організації електронного бізнесу, комерції та торгівлі на національному та міжнародному рівнях: економічна ефективність. проблеми та перспективи розвитку;
- діяльність електронних банків, митниць, бірж, аукціонів, магазинів, електронних торгівельних майданчиків, та інших прогресивних інформаційно-комунікаційних технологій.

3. Напрямки подальших наукових пошуків щодо подолання фінансово-банківської кризи в Україні:

- проблема рефінансування системних банківських установ, рекапіталізації проблемних банків та наукової оцінки додаткових заходів нагляду за комерційними банками, що отримали рефінансування з метою унеможливлення потрапляння цих коштів на валютний ринок;
- банківська криза як каталізатор процесу реформування банківської системи: світові тенденції та національна практика;
- дослідження передумов та наслідків штучної ревальвації національної валюти України під час кризи;
- оцінка урядових заходів для стимулювання розвитку внутрішнього ринку капіталів з метою підвищення попиту на гривню;
- проблема страхування валютних ризиків та валютного контролю з метою запобігання спекулятивним валютним атакам та диверсифікації валютного наповнення банківських активів;

- оцінка системи розрахунків комерційних банків України за зовнішніми запозиченнями;
- дослідження процесів консолідації українських банків, підвищення розміру мінімального статутного капіталу для банківських установ та регулювання економічних нормативів діяльності комерційних банків;
- проблема зменшення облікової ставки НБУ та запровадження заходів щодо мінімізації або зменшення ставок у реальному секторі економіки як по кредитуванню так і по залученню коштів;
- обґрунтувати створення національної системи страхування інвестиційних ризиків при реалізації довгострокових проектів;
- цільові емісійні кошти та проблема фінансування державних пріоритетів (певних галузей) в умовах загальносвітової кризи;
- фіскальна політика в Україні: система податково-бюджетних стимулів для підтримки економіки та зміцнення фінансового контролю в умовах кризи;
- дослідження процедур злиття та поглинання підприємств і організацій з метою залучення інвестицій та забезпечення належного рівня регулювання цих процесів з метою уникнення монополізації іноземними інвесторами провідних галузей української економіки.

4. Напрямки подальших наукових пошуків щодо подолання соціально-економічних наслідків кризи в Україні:

- продовольча безпека та проблема бідності населення України в умовах кризи та роль АПК у їх подоланні;
- проблема збереження соціальних виплат, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та зайнятості населення в умовах кризи;
- проблема імміграції трудових ресурсів, викликана кризовими явищами в Україні;
- оцінка програми щодо підвищення активізації іноземного інвестування телекомунікаційної, транспортної, енергетичної та соціальної інфраструктури України в рамках підготовки до Євро-2012.

Сьогодні, зважаючи на серйозність економічної ситуації, спричиненої глобальною фінансово-економічною кризою, ***Кабінету Міністрів України, Міністерству освіти і науки України разом з Вищою атестаційною комісією України*** важливо:

- організувати вивчення науково-практичних досліджень з антикризової проблематики, що проводяться за кордоном, та забезпечити впровадження і реалізацію пропозицій, рекомендацій кращих із них і які придатні для умов України;
- встановити ефективний порядок розгляду та реалізації нових пропозицій, методик і рекомендацій науковців з питань протидії кризовим явищам, організувати їх експертизу і налагодити раціональне впровадження у практику;
- передбачити протягом 2010 р. в усіх дисертаційних дослідженнях з економічних наук, що наукова новизна дисертацій має містити також і антикризові заходи та пропозиції щодо формування напрямів виходу суб'єктів господарювання із неї;
- сформувати для міжвідомчого користування інформаційний банк нормативної, управлінської, аналітичної, наукової, методичної, довідкової та іншої інформації, у чому числі із зарубіжних джерел, з питань запобігання подальшого розвитку фінансово-економічної кризи в Україні;
- визначити та обґрунтувати пріоритетні напрями та тематику наукових досліджень з питань протидії кризовим явищам в Україні і забезпечити їх відповідне державне фінансування;
- розробити заходи державної підтримки та заохочення тих фахових видань та науковців, які публікують антикризові наукові публікації (монографії, підручники, навчальні посібники тощо) й результати наукових досліджень з цієї тематики;

- активно залучати науковців до консультування, експертизи, моніторингу, аналізу та реального впровадження антикризових заходів;

- розробити, затвердити та належним чином фінансувати комплексну Програму наукового супроводу державної політики у сфері протидії кризовим явищам в Україні;

- створити Координаційний центр на базі, наприклад, Київського національного університету ім. Тараса Шевченко., в обов'язки якого входило б:

а) узгодження і взаємодія державних і недержавних установ та закладів у проведенні досліджень з антикризової тематики;

б) організація наукових конференцій, семінарів, круглих столів для забезпечення активного діалогу науковців України та світу;

в) формування дієвих програм і рекомендацій Урядові України щодо вирішення проблем виходу з кризи та подолання її наслідків.

Фінансово-економічна криза поширилася фактично на всі сфери суспільного життя, її наслідки набувають різноманітних форм і проявів. Це серйозна проблема системного характеру, причому не внутрішнього, навіть не регіонального, а світового масштабу. Тому комплексна система науково-аналітичного супроводу державної політики у сфері протидії кризовим явищам у суспільстві потребує водночас координації й диверсифікації зусиль Міністерства освіти і науки, ВАК України, численних наукових установ та ВНЗ.

Література

1. МВФ: Кризис затянется // Эксперт-центр (www.expert.org.ua). – 2009. – 17 апреля.
2. Дзьобак В.Справжня причина світової економічної кризи. – 2009. – 15 травня:http://www.epravda.com.ua/publications/4a0bcf34a7e57/.
3. Еськов А.Л., Московкин В.М. Наукометрический анализ украинских авторефератов диссертаций по проблемам мотивации труда // Вестник Международного славянского университета. – Серия: Экономика. – Харьков, 2001. – Т.4. – №3. – С.48-50.
4. Московкин В.М., Кирюхин А.М., Божко Л.Д. Информационно – наукометрические исследования на начальном этапе проведения НИОКР и диссертационных работ // Наука та наукознавство. – 2000. – №4. – С. 92–98.
5. Московкин В.М., Журавка А.В., Гончаренко Т.В. Наукометрический анализ украинских авторефератов диссертаций по специальности «экономико-математическое моделирование» // Экономическая кибернетика. – Донецк, 2002. – №3-4. – С.88–89.
6. Московкин В.М., Колесникова Н.И. Наукометрический анализ библиографических описаний украинских авторефератов диссертаций по специальности «Мировое хазяйство и международные экономические отношения» // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – №7(73). – С. 3–8.
7. Перелік дисертаційних досліджень, захищених в Україні за тематикою: «Фінансово-економічні кризи: глобальний і національний рівні» протягом 2000–2009 рр. (з усіх наукових економічних спеціальностей) / Укладач: Н.О.Дмитрієва // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2009. – № 1(42).
8. Наукове фахове видання Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі Міністерства фінансів України «Зовнішня торгівля: право та економіка» за 2006–2009 рр. – Повні тексти статей:http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uazt/ztpe.html
9. Перелік дисертаційних досліджень, захищених в Україні за тематикою: «Електронний бізнес, електронна комерція, електронна торгівля, електронний маркетинг та реклама» протягом 2003-2009 рр. (з усіх наукових економічних спеціальностей) / Укладач: Н.О.Дмитрієва // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2009. – № 5(46).

Кузнецов О.В. *

ФІСКАЛЬНІ АСПЕКТИ ЧЛЕНСТВА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

The study of the EU budget as a source of problems among the EU member states and the UK, including issues related to implementation of the Common Agricultural Policy, is carried out. Special attention is given to the examination of the problem of Britain's EU rebate. The main costs of British EU-membership and total contributions of the UK to the EU budget during the budget years 2007-2013 are summarized.

European integration, the EU's budget, the United Kingdom, Britain's EU rebate, Common Agricultural Policy, trade balance, VAT, euroscepticism, cost-benefit analysis

Забезпечення ЄС власними фінансовими ресурсами є важливим елементом функціонування спільних інститутів Євросоюзу та запорукою збереження його наднаціонального статус-кво у європейському інтеграційному процесі. І, хоча відносний розмір бюджету ЄС є незначним у порівнянні із розмірами бюджетів країн-членів Євросоюзу (наприклад, у 2010 році він становив 141,5 млрд. євро або 1,2% ВВП Співтовариства, в той час як національні бюджети країн-членів в середньому дорівнюють близько 40% ВВП), тим не менше питання перерозподілу коштів між країнами-членами час від часу стає предметом гострих нарікань з боку окремих країн, і, зокрема, Великобританії, яка вважає розподіл наданих у розпорядження ЄС фінансових коштів несправедливим і неефективним.

Дослідженню окремих положень бюджетної політики ЄС присвячені роботи багатьох вітчизняних вчених, зокрема: В.С.Будкіна, І.В.Бураковського, В.А.Вергуна, А.С.Гальчинського, Ю.М.Пахомова, О.І.Рогача, О.І.Шниркова, А.С.Філіпенка та інших.

Метою даної статті є розгляд питання участі Великобританії у формуванні бюджету ЄС.

Зауважимо, що шлях Великобританії до об'єднаної Європи був досить непростим. Після Другої світової війни зовнішня політика Лондона реалізовувалась у рамках концепції «трьох кіл», що була проголошена У.Черчиллем у 1948 році. Ця концепція передбачала роль Великобританії у якості головного партнера США, лідера Співдружності націй і головної західноєвропейської держави. З метою недопущення відродження націоналізму в Європі у післявоєнний мирний час поруч з іншими вагомими політиками У.Черчилль пропагує ідею європейської єдності, закликає до створення Сполучених Штатів Європи та розбудови Європи на принципах федералізму. Створена у 1949 році за британської ініціативи Рада Європи мала слугувати прообразом загальноєвропейського уряду. Утім, спочатку лейбористи, а за ними консерватори відмовились брати участь у перетворенні Ради Європи у європейський уряд. Замість політичної інтеграції на федералістських засадах у післявоєнній Західній Європі починає розвиватися функціональна, у першу чергу, економічна інтеграція [1,с.21].

* кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України

© Кузнецов О.В., 2009

У цей час Британія різними шляхами намагається взяти під контроль інтеграційні процеси в Європі, а вірніше – не допустити створення наднаціональних органів управління цими процесами. У цьому зв'язку показовою є відмова Британії від участі у переговорах щодо створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) у 1949-50 роках. На відміну від французького «плану Шумана», у британському «плані Макміллана-Екклза» вносилась пропозиція перетворити ЄОВС з наднаціональної у міжурядову організацію, підпорядковану комітету міністрів Ради Європи, чим було підставлено під загрозу підписання договору про ЄОВС. У подальшому Британія всіляко опиралася будь-яким формам наднаціональної інтеграції в Європі, пропонуючи замість того різні варіанти співробітництва виключно в економічній площині. Так, у жовтні 1956 року британський уряд розробив альтернативний план західноєвропейської інтеграції, відомий як «план G». Це була пропозиція створення зони повністю вільної від протекціоністських тарифів серед усіх не комуністичних європейських країн. План мав на меті створення зони вільної промислової торгівлі, яка б не поширювалася на продукти харчування [1, с.26]. Зона вільної торгівлі мала забезпечити Британії міцні позиції на європейських ринках, не зашкоджуючи водночас зв'язкам колишньої метрополії із країнами Співдружності. Але цей план зазнав невдачі, передусім, через різноголосицю з Францією та жорсткі заперечення з боку особисто Шарля де Голля після його приходу до влади у 1958 році.

Таким чином, скептична позиція Великобританії щодо успіху європейської інтеграції та послідовне відмежовування від політичних процесів в Європі стало причиною запізнього приєднання Сполученого Королівства до Європейського Співтовариства, яке відбулось лише у 1973 році.

Але навіть після набуття офіційного членства в ЄС британський євроскептицизм залишився більш виразливим, ніж у будь-якої іншої європейської країни. Британський уряд неодноразово використовує свій вплив для гальмування процесів європейської інтеграції. Британія прийняла негативне рішення щодо вступу до зони євро та підписання Шенгенської угоди, а також всіляко запобігала утворенню кваліфікованої більшості голосів щодо прийняття рішення про перехід до єдиної податкової, зовнішньої та оборонної політики ЄС. На думку керівника британської неурядової організації «Центр європейських реформ» Ч.Гранта, на сьогодні не існує підстав для змін пануючих євроскептичних настроїв у Великобританії. «Уряд Гордона Брауна має менше ентузіазму щодо ЄС, ніж уряд його попередника, Ентоні Блера, а якщо консервативна партія переможе на наступних виборах, уряд Девіда Камерона буде ще більш євроскептичним, ніж уряд Брауна», - вважає Ч.Грант [2, с.1].

У британських бізнес-колах поширена думка про те, що ЄС є архаїчним проектом, який може й не пережити ери глобалізації. Малий бізнес у Великобританії налаштований євроскептично, передусім, через надмірне регулювання та бюрократизм з боку Брюсселя, які не сприяють розвитку зовнішньої торгівлі та інвестицій, а також чинять перешкоди імпорту дешевої робочої сили [2, с.6].

У Великобританії скептично ставляться до питань фінансової інтеграції з ЄС. У червні 2003 року Міністерство фінансів Великобританії дійшло висновку про недоцільність приєднання країни до зони євро. Рішення було прийнято на підставі результатів економічних тестів за п'ятьма встановленими у 1997 році критеріями щодо конвергенції економічних циклів, економічної гнучкості, інвестиційної привабливості, стабільності, що забезпечує зростання і зайнятість, та конкурентоспроможності лондонського Сіті. Тільки один тест – на збереження конкурентоспроможності лондонського Сіті – дав позитивний результат [3]. Однак, перебуваючи поза зоною євро лондонський Сіті отримує значні прибутки від посередницької торгівлі активами, деномінованими в євро [4,с.53]. Перспектива прове-

дення нового референдуму з питання участі Великобританії у Європейському валютному союзі у найближчому часі виглядає малоймовірною.

Утім, чи не найбільш суперечливим питанням членства Великобританії у ЄС є участь країни у формуванні спільного європейського бюджету. У 1970-х роках питання перерозподілу коштів бюджету ЄС призвело до кризи Європейського Співтовариства, яка загрожувала навіть подальшому успіху європейських інтеграційних процесів. Причиною кризи виступили нетто-внески країн-членів, тобто різниця між тим, що сплачується, і тим, що отримується з бюджету. Лише дві країни – Німеччина та Великобританія (після її приєднання до ЄС) – виступали нетто-донорами Співтовариства, але Німеччина була набагато заможнішою (з точки зору доходів на душу населення), ніж Великобританія. Проблема нетто-внесків пов'язана з методом складання дохідної та витратної частин бюджету. Розглянемо це питання докладніше.

На початку 1980-х років, коли криза досягла свого піку, фінансування бюджету ЄС здійснювалось за рахунок його «власних ресурсів», таких як митні збори, аграрне мито та цукровий збір на імпорт товарів з поза меж ЄС, які стягуються у країнах-членах від імені ЄС; та за рахунок фінансових ресурсів, які утворюються у національній системі сплати ПДВ. В останньому випадку застосовувалась символічна ставка ПДВ у розмірі 1% (а пізніше 1,4%) до «бази нарахування ПДВ» на ідентичний асортимент товарів і послуг у кожній країні-члені ЄС. У той час значна пропорція британського імпорту надходила з поза меж ЄС, а ПДВ як непрямий податок був регресивним і не відображав здатності Британії платити. Через свою залежність від імпорту з поза меж Співтовариства та платежів ПДВ, які перевищували відносний рівень її заможності, Великобританія перетворилася на нетто-донора «власних ресурсів» ЄС [5,с.52-53].

У свою чергу у витратній частині бюджету до середини 1980-х років видатки на спільну аграрну політику (САП) складали понад двох третин від загального розміру видатків і спрямовувались переважно до країн, які мали відносно великий надлишок у виробництві сільськогосподарської продукції, таких, як Данія. Навпаки, Німеччина та Великобританія, з відносно незначною часткою аграрного сектору, виступали нетто-імпортерами сільськогосподарської продукції. Внаслідок цього отримання ними коштів у рамках САП було незначним.

САП виникла на підґрунті домовленості між Францією та Німеччиною у 1950-х роках. За отримання доступу для німецьких промислових товарів на французький ринок Німеччина погодилась надавати підтримку високим цінам на сільськогосподарську продукцію у Франції. САП була однією з причин французької опозиції вступу Британії до ЄС, оскільки французькі лідери небезпідставно вважали, що Британія буде намагатися знизити значення САП під час реалізації економічної політики Співтовариства [6,с.21].

Дійсно, саме через вимоги Великобританії і, зокрема, категоричну позицію М.Тетчер щодо «повернення британських грошей», у 1984 році на засіданні Європейської Ради у французькій комуні Фонтенбло була підписана угода, згідно якої будь-яка країна-член Співтовариства, яка несе надмірні бюджетні витрати відносно її відносної заможності, отримувала право на коригування розміру внесків. Зауважимо, що на практиці цим правом скористалася лише Британія. З тих пір країна отримує так званий рабат (Britain's EU rebate) - дві третини від різниці між щорічними британськими внесками та надходженнями у бюджет ЄС, що повертаються назад до Великобританії.

Здійсненні реформи, однак, не вирішили фундаментальної проблеми європейського бюджету, який продовжував залишатися структурно неврівноваженим. Наступним радикальним кроком реформ стало визначення верхньої межі для стягнення «власних ресурсів» спочатку на рівні 1,21%, а пізніше 1,27% ВВП ЄС та зниження розміру виплат у формі ПДВ. На практиці це означало введення третього ресурсу доходів європейського бюджету

– відрахувань країн-членів як пропорції ВВП. Якщо у 1998 році частка відрахувань у вигляді ПДВ у структурі доходів європейського бюджету складала 41%, то у 2010 році вона знизилася до 12,1%, водночас частка доходів як пропорції ВВП збільшилась за відповідний період з 43% до 72,5% [7,с.25]. Також витратна частина бюджету зазнала змін: були знижені видатки на САП, підвищено видатки на стійке економічне зростання, які включають фінансування структурної політики та конвергенції країн-членів ЄС (табл.1).

Табл.1. Структура бюджету ЄС на 2010 рік.

Статті доходів	%	Статті витрат	%
Митні тарифи та цукрові збори	12,9	Стійке зростання	45,4
Ресурси, основані на ПДВ	12,1	Сільськогосподарська політика	41,1
Ресурси, як пропорція ВВП	72,5	Посилення глобальної ролі ЄС	5,7
Інші доходи	2,5	Адміністративні витрати	5,6
		Інші витрати	2,2

Джерело: розраховано та складено автором за даними: General budget of the European Union for the financial year 2010 – The figures / European Commission. – Brussels – Luxemburg, 2010. – P.9,25.

Проте, навіть у результаті реформування бюджету проблема нерівності країн-членів з точки зору нетто-внесків залишилася невирішеною. Європейська Комісія мала визнати, що позиція Великобританії у цьому зв'язку не є унікальною, і стосується також інших країн, що претендують на отримання рабату. Проте, поширення системи рабату, що діє для Великобританії, на інші країни Євросоюзу означала б суттєве послаблення бюджетних позицій ЄС.

Для вирішення цієї дилеми під час саміту ЄС у Брюсселі 16-17 червня 2005 року (після оприлюднення Європейською Комісією пропозицій щодо структури бюджету ЄС на 2007-2013 роки) з боку Люксембургу, який головував на той час в ЄС, була висловлена ініціатива щодо заморожування британського рабату на теперішньому рівні. Пропозиція Європейської Комісії скасувати британський рабат була, зокрема, активно підтримана політичними лідерами Франції, Німеччини, Швеції, Нідерландів та Польщі, які вимагали від Великобританії «жесту солідарності» та «більш справедливого фінансування бюджету ЄС». При цьому висловлювались наступні аргументи:

- значне покращення економічної ситуації у Великобританії за останні 20 років; її належність до квартету найзаможніших країн ЄС за розміром ВВП на душу населення (поруч із Люксембургом, Данією та Австрію);
- зменшення частки видатків ЄС на підтримку сільського господарства з 70% у 1984 році до менше 50% сьогодні;
- збільшення середнього розміру рабату з близько 4-5 млрд. євро на цей час до 7 млрд. євро у період 2007-2013 років із одночасним переміщенням Великобританії з 4-го на 9-те місце за розміром нетто-внесків як пропорції ВВП.

Пропозиція про заморожування британського рабату викликала жорстке заперечення з боку Прем'єр-міністра Т.Блера, оскільки, за британськими оцінками, це означатиме втрату Великобританією 25-30 млрд. ф.ст. у період 2007-2013 років [8].

Великобританія є єдиної країною ЄС, яка вважає рабат виправданим і до 2005 року не погоджувалась проводити переговори з цього питання, аргументуючи це тим, що не отримує значного розміру допомоги, який спрямовується в аграрний сектор. Відносна частка британського сільського господарства у порівнянні з іншими членами ЄС є незначною і становить відповідно 1% у структурі британського ВВП та 2% у структурі зайнятості.

Крім того, Британія залишається другим (після Німеччини) найбільшим донором у бюджеті ЄС.

За словами Т.Блера, за останні 10 років загальний розмір британських внесків без рабату у два з половиною рази, а із рабатом у 15 разів перевищив внесок Франції. На думку Канцлера Г.Брауна, дискусія з цього питання була свідомо розпочата політичними лідерами ЄС з метою відволікання уваги від реальних проблем ЄС: безробіття та невдалих референдумів з прийняття європейської конституції, що відбулись у Франції та Нідерландах.

Однак, у грудні 2005 року в ході тривалих і складних переговорів в рамках ухвалення бюджету ЄС на період 2007-2013 років Е.Блер під тиском опонентів був змушений поступитися їх вимогам та погодився на зниження розміру британського рабату на загальну суму 7,1 млрд. ф.ст. на весь фіскальний період. Таке рішення Е.Блер прокоментував «необхідністю перерозподілу багатства від заміжніх країн на користь бідних країн» та з метою «інвестування у Східну Європу».

Рішення Е.Блера викликало гостру критику з боку опозиційної консервативної партії. З моменту приєднання Британії до Європейського Співтовариства у британському парламенті час від часу лунали вимоги проведення аналізу витрат і вигод (cost-benefit analysis) доцільності такого членства. Як консервативні, так і лейбористські уряди постійно відмовляли у проведенні подібного аналізу, аргументуючи це тим, що вигоди членства Великобританії в ЄС є «очевидними».

У відповідь на поступку Е.Блера щодо зниження британського рабату у 2006 році відомий британський аналітичний центр консервативного нахилу «Брюгге Груп» (Bruges Group), почесним президентом якого є колишній прем'єр-міністр Великобританії баронеса М.Тетчер, представив дослідження на тему «Скільки коштує Британії її членство в ЄС». Дослідження було підготовлено під керівництвом депутату європейського парламенту Герарда Батена (Gerard Batten). В ньому представлено першу економічно обґрунтовану оцінку розміру загальних витрат Британії від її членства в ЄС. Основні результати цього дослідження, перевиданого у 2008 році, такі:

- у період 1973-2008 років брутто-внески Британії до Європейського Співтовариства склали 230,4 млрд. ф.ст., а нетто-внески – 68,2 млрд. ф.ст.;
- у період 1973-2007 років акумульований торговельний дефіцит з іншими країнами-членами ЄС становив 383,7 млрд. ф.ст.;
- участь у фінансуванні спільної сільськогосподарської політики ЄС коштує Британії щонайменше 16,8 млрд. ф.ст. щороку;
- спільна риболовна політика коштує Британії щонайменше 3,275 млрд. ф.ст. щороку;
- надмірне регулювання ділової активності з боку ЄС коштує 28 млрд. ф.ст. щороку;
- у 2008 році нетто-витрати британської економіки від членства в ЄС становили 55,8 млрд. ф.ст. [8,с.5].

За оцінками «Брюгге Груп», у період 2007-2013 років розмір британських валових внесків до бюджету ЄС становитиме близько 99 млрд. ф.ст. Розмір річного нетто-внеску Британії у бюджет ЄС (4,3 млрд. ф.ст. у 2007 році) буде зростати щороку до 2013 року. Британія виступає другим найбільшим донором ЄС після Німеччини з розміром нетто-внеску у сумі 57 млрд. євро. Найбільшим бенефіціантом коштів є Польща, яка у період 2007-2013 років отримує з бюджету ЄС на 65 млрд. євро більше, ніж сплатить (табл.2).

Британія не отримує фермерських субсидій через порівняно невелику частку аграрного сектора у структурі ВВП. Водночас 19% британського агропромислового імпорту надходить з поза меж ЄС, до якого застосовується Спільний зовнішній тариф, що веде до зростання ціни для кінцевих споживачів на внутрішньому ринку. За даними британського мозкового центру «Відкрита Європа» (Open Europe), в середньому ціни на сільськогос-

подарську продукцію для європейських споживачів є на 23% вищими за ціни на світових ринках [9,с.42].

Табл.2. Позиції країн-членів ЄС за розмірами їх внесків до бюджету ЄС на 2007-2013 рр., млрд. євро.

Сумарні валові внески		Сумарні витрати ЄС в країні-члені		Сумарні чисті внески	
Німеччина	164	Франція	89	Німеччина	86
Франція	140	Польща	87	Великобританія з рабатом	57
Італія	116	Німеччина	78	Франція	51
Великобританія з рабатом	103	Іспанія	78	Італія	46
Іспанія	76	Італія	70	Нідерланди	24
Нідерланди	37	Великобританія з рабатом	46	Швеція	11
Бельгія	33	Греція	40	Австрія	8,5
Польща	22	Бельгія	39	Данія	7,2
Швеція	20	Угорщина	32	Фінляндія	3,7
Австрія	19	Румунія	32	Кіпр	0,1
Данія	17	Чехія	31	Мальта	-0,5
Греція	15	Португалія	29	Ірландія	-0,6
Фінляндія	13	Словаччина	14	Іспанія	-2,2
Португалія	12	Нідерланди	13	Словенія	-2,9
Ірландія	11	Болгарія	12	Естонія	-3,2
Чехія	9,2	Ірландія	12	Латвія	-4,6
Угорщина	8,4	Австрія	10	Бельгія	-6,4
Румунія	7,2	Данія	10	Литва	-7,3
Словаччина	3,5	Люксембург	10	Люксембург	-7,7
Словенія	3,1	Фінляндія	9	Болгарія	-9,7
Люксембург	2,3	Литва	9	Словаччина	-11
Болгарія	2,3	Швеція	9	Португалія	-17
Литва	1,7	Латвія	6	Чехія	-22
Латвія	1,4	Словенія	6	Угорщина	-24
Кіпр	1,1	Естонія	4	Греція	-25
Естонія	0,8	Кіпр	1	Румунія	-25
Мальта	0,5	Мальта	1	Польща	-65

Джерело: G.Batten. How much does the European Union cost Britain? 2008 / London: The Bruges Group, 2008. – P.15-16.

Згідно розрахунків Асоціації споживачів (Consumer Association) та Руху справедливої торгівлі (Trade Justice Movement), Спільна аграрна політика коштує 1000 ф.ст. на рік для британської родини з чотирьох осіб. Половина цієї суми утворюється за рахунок більш ви-

соких податків з метою субсидування фермерів, а половина - з більш високих у порівнянні з цінами світового ринку цін на продукти харчування. Таким чином, Британія платить двічі: через фінансування Спільної аграрної політики та через податки на імпорт харчових продуктів з поза меж ЄС. Загальний обсяг цих витрат у 2007 році оцінюються у суму 16,8 млрд. ф.ст.

Іншою статтею непрямих витрат є спільна риболовна політика. Із вступом до Європейського економічного співтовариства Британія відмовилась від контролю за національними риболовними угіддями на користь ЄС. Промисловий риболовний флот країн ЄС практично спустошив колись родючі британські риболовні угіддя, а через систему квот, що діє в ЄС, мільйони мертвої риби викидаються у море, оскільки не відповідають регулюючим нормам Євросоюзу. Спільна риболовна політика ЄС знищує британську рибну промисловість і робочі місця. У 2008 році у Британії нараховувалось 12,761 професійних риболовів, що на 24% менше, ніж у 1999 році [10,с.3].

Надмірне регулювання з боку ЄС розглядається британським експертами як одна з головних перешкод розвитку підприємництва. За оцінками колишнього Президента ФРН Р.Герцога, на сьогоднішній день щонайменше 84% усіх нових законів ініціюються у Європейському Союзі, а не у національних парламентах країн-членів ЄС. Кількість нових нормативних актів, що готує ЄС щороку, постійно збільшується. Необхідність приведення національної практики у відповідність з законодавством ЄС має безпосередній вплив на уряд, приватні організації та бізнес; ці витрати переходять на платників податків і споживачів.

У жовтні 2006 року віце-президент Європейської Комісії з питань промисловості і підприємництва Г.Ферхойген оцінив перевищення витрат над вигодами регулювання в ЄС на рівні 440 млрд. євро. У 2004 році заступник Прем'єр-міністра і міністр фінансів Нідерландів Г.Залм представив розрахунки, згідно яких витрати Нідерландів від надмірного регулювання ЄС становлять 2% ВВП. За оцінками центру «Відкрита Європа», витрати на регулювання для британського бізнесу у період 1998-2008 років становили 148,2 млрд. ф.ст., причому 72% законодавчих актів, за якими здійснюється регулювання на британському ринку, мають походження з ЄС, а відповідні витрати оцінюються у розмірі 106,6 млрд. ф.ст. [11, с.3].

Як зазначається у дослідженні «Брюгге Груп», десятки мільйонів фунтів були витрачені Банком Англії на підтримку введення євро; та інші підготовчі роботи у зв'язку із можливим вступом Британії до зони євро. Навіть не будучи членом єдиної європейської монетарної системи, Британія має сплачувати 15% капіталу Європейського центрального банку. Понад 18 млрд. ф.ст. було витрачено на розробку винищувача «Єврофайтер», який технічно застарів до запуску в експлуатацію. І хоча цей проект не був виключно європейським, він представляв тенденцію руху в напрямку спільної європейської оборонної політики. У той же час, на думку британських експертів, більш дешевий і кращий у технічному сенсі літак міг бути придбаний у США. Таке саме скептичне ставлення британців і до ефективності розробки власної супутниково-навігаційна системи Європейського Союзу «Галілей» (конкурента до американської GPS).

Вважалося, що членство Британії у «Спільному ринку» буде сприяти розвитку торгівлі; проте показники балансу торгівлі з країнами ЄС свідчать про те, що у період 1973-2007 років у торгівлі з країнами ЄС Британією було накопичено дефіцит у розмірі 383,7 млрд. ф.ст., в той час як з кранами поза ЄС за відповідний період Британія накопичила позитивне сальдо торгівлі у розмірі 14,7 млрд. ф.ст. (табл.3). При цьому торгівля з США виявилась більш сприятливою для Британії, ніж торгівля з ЄС. У період 1999-2007 років позитивне сальдо торгівлі з США становило понад 117 млрд. ф.ст.

Таку диспропорцію можливо пояснити тим, що ЄС є митним союзом, а не зоною вільної торгівлі, як на цьому від самого початку наполягала Великобританія. В рамках митного союзу панують тенденції до розвитку протекціонізму. Євроскептичні аналітики у Британії наголошують, що існування спільного зовнішнього тарифу ЄС та спільної сільськогосподарської політики ЄС призвело до спотворення структури британської торгівлі і стримує розвиток більш сприятливих торгівельних відносин Великобританії з рештою країн світу.

Табл. 3. Платіжний баланс Великобританії з ЄС у 1973-2007 рр.

Рік	Баланс торгівлі товарами та послугами з країнами ЄС, млрд. ф.ст.	Баланс торгівлі товарами та послугами з країнами поза ЄС, млрд. ф.ст.	Рік	Баланс торгівлі товарами та послугами з країнами ЄС, млрд. ф.ст.	Баланс торгівлі товарами та послугами з країнами поза ЄС, млрд. ф.ст.
1973	-1,674	678	1991	-5,793	-2,161
1974	-2,592	-590	1992	-11,823	1,69
1975	-2,831	1,308	1993	-13,207	2,451
1976	-2,536	1,764	1994	-12,523	10,104
1977	-2,215	2,268	1995	-12,5	9,608
1978	-2,92	4,043	1996	-5,485	1,296
1979	-2,995	2,542	1997	-4,845	5,349
1980	815	2,028	1998	-5,923	-2,032
1981	1,694	5,054	1999	-9,812	-11,151
1982	813	3,836	2000	-6,823	-11,151
1983	41	3,488	2001	-13,403	-10,609
1984	-1,029	2,511	2002	-23,603	-4,47
1985	-1,496	3,734	2003	-27,261	1,266
1986	-8,832	7,968	2004	-30,353	-2,401
1987	-12,889	8,086	2005	-37,359	-10,618
1988	-18,175	1,7	2006	-30,142	-13,062
1989	-20,811	-1,587	2007	-36,862	-10,618
1990	-18,393	-353	*Разом*	*-383,742*	*14,706*

Джерело: G.Batten. How much does the European Union cost Britain? 2008 / London: The Bruges Group, 2008. – P.28-29.

Проведений аналіз дає підстави заробити наступні висновки. Великобританія поруч з Німеччиною виступає найбільшим донором Євросоюзу, сумарний чистий розмір внесків Сполученого Королівства до спільного європейського бюджету у період 2007-2013 років складе 57 млрд. євро. Незважаючи на тривале членство у Європейському Союзі, Великобританія не позбулася упередженого ставлення до ідеї європейської інтеграції. Головною причинами невдоволення Сполученого Королівства виступають питання фінансування спільного європейського бюджету у частині проведення спільної сільськогосподарської та риболовної політики, а також модель митного союзу, в якому ЄС функціонує відносно решти світу. На думку британських скептично налаштованих аналітиків

така модель призводить до хронічного погіршення британського сальдо платіжного балансу, а також до підвищення вартості продуктів харчування для кінцевих споживачів.

Література

1. Липкин М.А. Британия в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957-1974 гг.) / М.А.Липкин. – СПб.: Алетейя, 2009.
2. Grant C. Why is Britain eurosceptic? / Centre for European Reform. – London: December 2008.
3. UK membership of the single currency. An assessment of the five economic tests / HM Treasury. – 09 June 2003. - [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.hm-treasury.gov.uk/euro_assess03_repindex.htm
4. Кузнецов О.В. Лондон – глобальний фінансовий центр // Вісник Національного банку України. – 2009. - №11.
5. The UK Economy / M.Sawyer. (Ed.) – [16th Edition]. – Oxford University Press, 2005.
6. G.Batten. How much does the European Union cost Britain? 2008 / London: The Bruges Group, 2008.
7. General Budget of the European Union for the financial year 2010 – The Figures / European Commission. – Brussels – Luxemburg, 2010.
8. Europe's painful summit // The Economist. – June 15th 2005.
9. Trade liberalization and CAP reform in the EU / A Report for Open Europe by Oxford Economic Forecasting. – Oxford, October 2005.
10. UK Sea Fisheries Statistics 2008 / Marine & Fisheries Agency. – [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.mfa.gov.uk/statistics/ukseafish.htm
11. L.Mullally, M.Persson, S.Booth, S.Gaskell. Out of Control? Measuring a decade of EU regulation / Open Europe. – February 2009.

Прохорова М.Е.,[*] Макаренко Д.Г.[**]

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ВАЛЮТНОЇ СИСТЕМИ

В даній статті представлений аналітичний огляд макроекономічних показників країн-членів ЄС, що мають найбільші складнощі в економічній сфері, проаналізовані причини появи тимчасової кризи як в Європейському Союзі в цілому, так і в конкретних країнах зокрема та розглянуто можливі шляхи стабілізації економічної ситуації в Європі.

The problems of the European Monetary System have become more obvious recently. In this article the analytical review of the most problematic states of EU is represented. Also it is analyzed the reasons of a temporary crisis in the European Union and considered possible ways to stabilize the economic situation in Europe.

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку міжнародних економічних відносин і світового господарства характеризується глобалізацією світогосподарських зв'язків. Світове господарство являє собою сукупність національних економік, а також господарських (торгово-виробничих, фінансових, науково-технічних і інших) відносин між ними, що розвиваються відповідно з об'єктивними економічними законами і принципами. Так, одним з таких принципів є принцип інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків, тобто постійне розширення і поглиблення міжнародного поділу праці на загальносвітовому, міжрегіональному й внутрішньо рівнях, які ведуть до подальшого вдосконалення спеціалізації і зміцненню коопераційних зв'язків через національні кордони окремих держав, тим самим перетворюючи міжнародні економічні зв'язки в усе більш важливий і невід'ємний фактор стабільного економічного зростання будь-якої держави. У цьому контексті важко переоцінити роль інтеграційних процесів. До цього процесу залучаються багато тисяч банків, фірм, виробничих компаній, науково-технічних центрів, що входять в орбіту впливу ТНК, так і обслуговують інтереси дрібного і середнього бізнесу.

На сьогодні найбільш вдалим прикладом інтеграційних процесів у світі є Європейський Союз, який пройшов всі стадії інтеграції, включаючи митний і валютні союзи. Це і зумовило введення наприкінці 90-х нової валюти – євро. Однак, починаючи з 2008 року, коли світ охопила фінансова криза, - далеко не всі країни-члени валютного союзу витримали. Так, проблеми, з якими зіткнулися Греція, Іспанія, Португалія та Ірландія можуть мати катастрофічні наслідки як для євровалюти зокрема, так і для Європейського Союзу в цілому.

Постановка проблеми. Охоплені світовою фінансовою кризою, а також внутрішніми проблемами, як високий рівень безробіття, значний зовнішній борг, падіння рівня вироб-

[*] кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин і бізнесу Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

[**] студент 4 курсу факультету міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

© Прохорова М.Е., Макаренко Д.Г., 2009

ництва, значний бюджетний дефіцит, країни-PIGS (Португалія, Ірландія, Греція та Іспанія) поставили під сумнів свою подальшу участь у валютному союзі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процеси європейської інтеграції в цілому та процеси європейської валютної інтеграції зокрема досліджувала значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Певний доробок в наукове обгрунтування проблеми інтеграції країн Європейського співтовариства і зокрема включення їх в Європейський валютний союз внесли такі українські економісти-міжнародники, як А.С. Гальчинській, О.В. Плотнікова, С.Я. Боринець, В.М. Суторміна, О.С. Філіпенко, Л.Л. Кістерський, О.І. Шнирков, В.Д. Сікора, П.О. Порошенко, та інші.

Великий доробок в дослідження валютної інтеграції в Європейському співтоваристві зробили західноєвропейські та американські вчені-економісти. Серед них такі, як Д. Гей, В. Горден, П. Коффі, Г. Габерлер, Г. Магніфіко, Д. Міде, Р. Малден, Р. Маккіннон, П. Кенен, Д. Флемінг, К. Гудгарт, Е. Тауер, А. Лафер, Н. Кальдор та ін.

На жаль, роботи більшості авторів присвячені саме формуванню єдиного валютного союзу в Європі, а не проблематиці функціонування валютної системи під час фінансової кризи.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз функціонування європейської валютної системи, проблем, що з'явилися в останні роки у країнах групи PIGS (Португалія, Ірландія, Греція, Іспанія), прогноз щодо майбутнього функціонування євро та майбутніх перспектив цих країн у Європейському валютному союзі.

Ключові слова: Європейський Союз, валютна інтеграція, євро, безробіття, державний борг, фінансово-економічна криза.

Виклад основного матеріалу.

Європейський Союз по праву вважається одним з найпотужніших інтеграційних угрупувань в світі. Одним з факторів, завдяки чому він досяг таких успіхів є єдина валютна система. Однак, на сьогодні цей союз не вважається стійким через неоднорідність розвитку економіки та фінансового сектору в кожній окремо взятій країні Союзу. Так, на кінець останнього кварталу 2009 року ряд деяких країн зіткнувся з проблемами, що поставили під сумнів існування єдиної валютної системи в Європі, чи то пак – участь вищезгаданих країн у ній.

Розширення ЄС, яке відбулося у 2007 р. — це якісно новий крок переходу ЄС від економічно-торговельного блоку до загальноєвропейського міждержавного політико-економічного утворення.

Однак після всіх святкувань з приводу розширення ЄС залишилися з передбаченим набором проблем: «союз» країн з абсолютно різними уявленнями про все (від зовнішньої політики до політики на ринках праці) і різними економічними інтересами.

Так, серед постійних проблем ЄС виділяють: повільне економічне зростання (мал.1), високий рівень безробіття і важкі фінансові ситуації в деяких країнах.

Ці проблеми реальні, але рішення їх лежить в нових перспективах збільшеного ЄС: інтенсифікація торгівлі товарами і послугами, інтеграція ринків і кращий розподіл капіталу.

Розширення зони євро обіцяє заохочувати подальшу фінансову інтеграцію. Посилена конкуренція і економія за рахунок зростання виробництва у великих, більш інтегрованих фінансових ринках повинні розширити поле кредитування, знизити посередницькі витрати і ефективніше асигнувати фонди.

З початку фінансової кризи 2008 р. ще більш очевидними стали організаційні слабкості і суперечності всередині європейського валютного союзу, так як зростаючі бюджетні дефіцити в Греції, Ірландії, Італії, Португалії та Іспанії підривають довіру ринків до євро. Оскільки економіка зазначених країн єврозони в небезпеці, на європейських лідерів чиниться сильний тиск, що змушує їх приймати екстрені міри порятунку.

Але в такій теперішній ситуації немає нічого дивного. Ще до кризи 2008 р. економіка Португалії, яка не одне десятиліття залежала від низьких витрат на оплату праці, була ослаблена конкуренцією з новобранцями Європейського союзу.

Ірландія та Іспанія потерпають від наслідків структурних криз в банківській та будівельних сферах відповідно. Однак, вся увага на сьогодні прикута до Греції, як першого потенційного кандидата на дефолт.

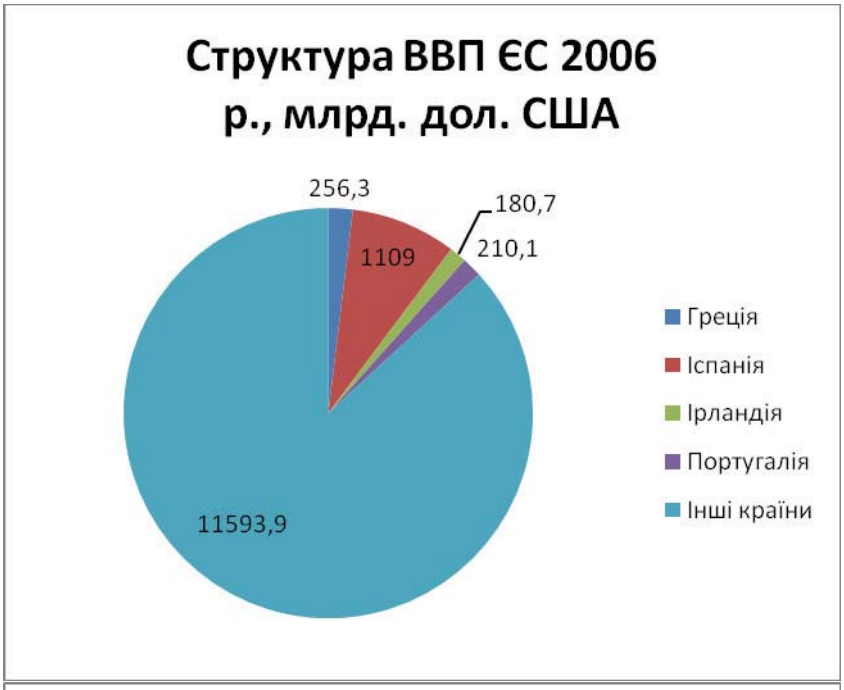

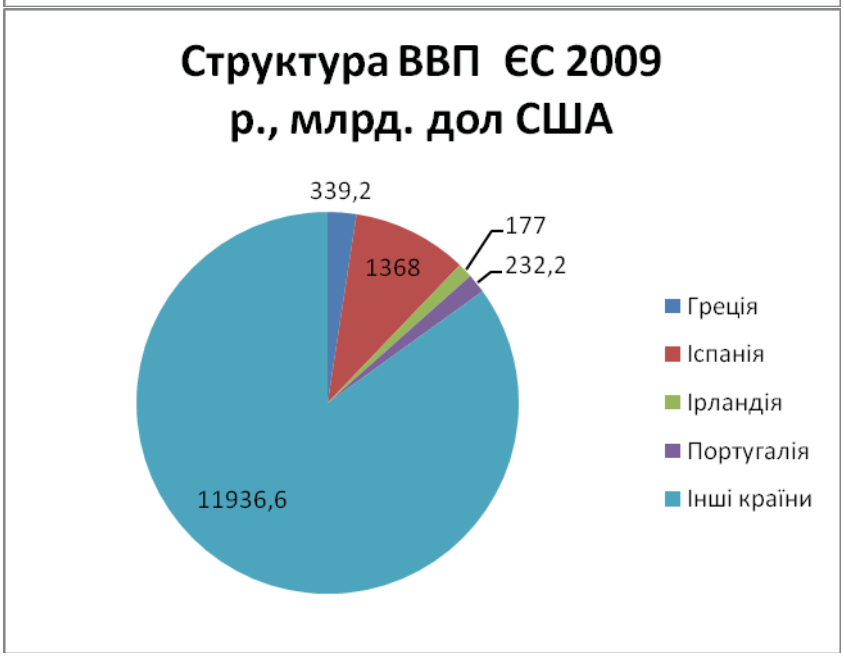

Мал. 1 Сукупний ВВП ЄС та його структура в 2006 та 2009 рр.

Щодо проблем та перспектив країн групи PIGS, то:

1 .Греція

Греція на сьогоднішній день є найбільш проблемною країною Європейського валютного союзу. Все через те, що влада в країні зробила все для того, щоб криза стала реальністю.

Проаналізувавши економічну систему Греції, можна сказати, що ця країна має повноцінну ринкову економіку. За структурою ВВП сфера послуг в Греції займає 75%, сільське господарство 3,4%, промисловість 20,8%. [1].

Починаючи з 2003 року грецька економіка почала зростати стабільними темпами. Так, завдяки Олімпійським іграм у Афінах (2004 р.) та значними вливаннями в інфраструктуру країни ВВП збільшився на 4% у 2007 р. Однак, це зростання знизилося до 2,9% вже в 2008 р. В країні почали з'являтися тенденції до спадання, в результаті чого в 2009 р. ВВП скоротився на 2,5%. Серед загальних причин, що посприяли цьому падінню можна виділити світову фінансову кризу, що призвела до конкретних причин - жорстких умов кредитування, зростаючий бюджетний дефіцит, що був викликаний падінням доходів держави, і збільшенням державних витрат (мал. 2).

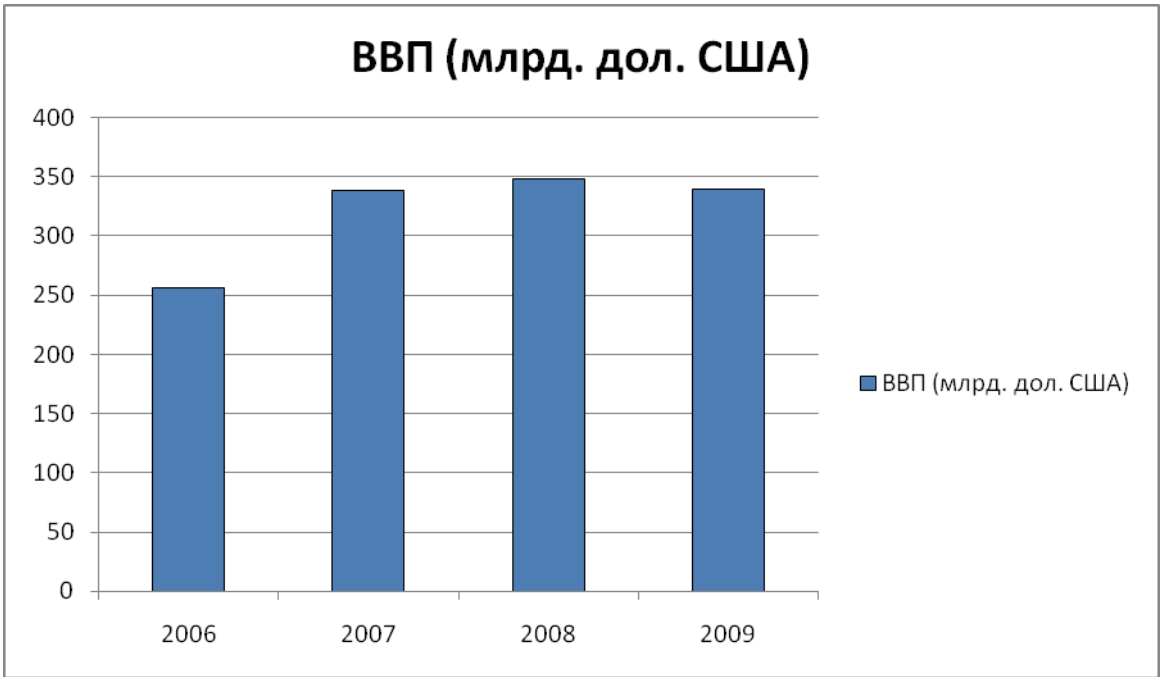

Мал.2. ВВП Греції

Разом з тим, тенденції до того, що країна буде мати проблеми в майбутньому були помітні ще до початку кризи. Недарма, Греція є одним з головних бенефіціарів допомоги з боку ЄС, на яку припадає 3,3% річного ВВП ЄС. [2]

Станом на 2009 р. державний борг склав 113% від ВВП, а дефіцит бюджету – 12,7% що більш аніж вчетверо перевищує дозволену межу (в ЄС – 3%). [4]

Станом на І квартал 2010 р. бюджетний дефіцит країни вже складає 9,1%. Таких результатів вдалося досягти завдяки екстреним заходам уряду, який вже на початку березня представив план з порятунку національної економіки, який призваний скоротити дефіцит національного бюджету на 4,8 млрд. євро (приблизно 2% ВВП). [3]

В даний час грецький уряд перебуває під сильним тиском з боку Євросоюзу і міжнародних кредиторів, які вимагають реалізувати середньострокову програму жорсткої еко-

номії, яка включає різке скорочення державних витрат, скорочення розмірів державного сектора, а також реформування праці та пенсійної систем. Уряд значною мірою скоротив свої видатки, при цьому збільшивши податки в країні. Окрім вищезазначених факторів, рівень безробіття в країні в порівнянні з 2008 р. збільшився з 7.65% до 8.9% у 2009 р.

Але, незважаючи на всі труднощі, Греція має намір понизити бюджетний дефіцит до рівня нижче 3% ВВП, що відповідатиме так званим маастрихтським критеріям. Програма уряду, яку останній поставив на розгляд Єврокомісії розрахована до 2013 р.

Цей план передбачає поетапне зменшення бюджетного дефіциту - до 8,7% ВВП в поточному році, до 5,6% - в 2011г., до 2,8% - в 2012г. і, нарешті, до 2% - в 2013г.

Грецькі профспілки не могли дозволити собі спостерігати за цими подіями і провели декілька страйків по всій країні проти заходів жорсткої економії.

Якщо зробити висновок, то можна з впевненістю сказати, не тільки те, що Греція є «найслабкішою ланкою» Європейської валютної системи, але й те, що подібної кризи в країні не було ще з часів приєднання до зони євро у 2001 р.

Щодо можливого виходу з такого складного становища як в Греції зокрема, так і в ЄВС в цілому, то існує декілька заходів, що потрібно здійснити. Головний з них – це створення так званого Європейського Грошового Фонду (EMF), який був би основною європейською установою, яка б здійснювала б фінансування країн з надмірними дефіцитами бюджету та борговими рівнями. [8]

2. Ірландія

Дещо схожі проблеми, але не настільки катастрофічні спостерігаються і в Ірландії. Після того, як на початку 2009 р. авторитетне агентство Moody's понизило рейтинг державних боргових зобов'язань і висказало припущення щодо входження Ірландії в глибоку рецесію, держава почала приймати заходів щодо порятунку найбільших банків країни. Так, вже тоді було виділено близько 7 млрд. євро таким банкам як Bank of Ireland та Allied Irish Banks, які страждали від збільшення простроченої заборгованості по кредитах. Держава намагалася не залишити банківський сектор країни, що валився на очах. В цілому заборгованість ірландських банків нараховує суму, що в 11 разів перевищує розміри економіки країни. [5]

Ірландія виявилася першою серед країн Європи та єврозони, яка постала перед реальною загрозу дефолту. Таким чином, борги банків стали проблемою не тільки національних урядів, які вимушені рятувати їх від банкрутства але й несуть системний ризик* банківському сектору Євросоюзу. Цей системний ризик полягає у тому, що в разі неплатоспроможності інститутів, що складають Європейську систему центральних банків (зокрема нацбанків Ірландії, Греції та Іспанії), відбудеться фінансовий колапс, який одразу ж дестабілізує ситуацію у всіх країнах-членах Європейської Валютної Системи.

Звичайно, такий розвиток подій, поряд з іншими причинами, буде мати катастрофічні наслідки для курсу євро.

Ще з 2007 р., після значного стрибка, в економіці Ірландії намітився спад. Так, це помітно, дослідивши показники приросту ВВП. В порівнянні з 2008 р. (-3%) у 2009 р. приріст впав вже до -7,5%. Таким же невтішним рік виявився і для рівня безробіття, який підвищився майже вдвічі (2008 р. – 6,9%; 2009р. – 12%). Стосовно державного боргу, то станом на 2009 р. він вже складав 63,7% ВВП, що на 19,5 % більше ніж в попередньому.(Мал. 3) [6]

---

* Це ризик того, що неспроможність одного з учасників платіжної системи виконати свої зобов'язання або порушення функціонування самої системи призведе до нездатності інших учасників виконати свої зобовязання належним чином.

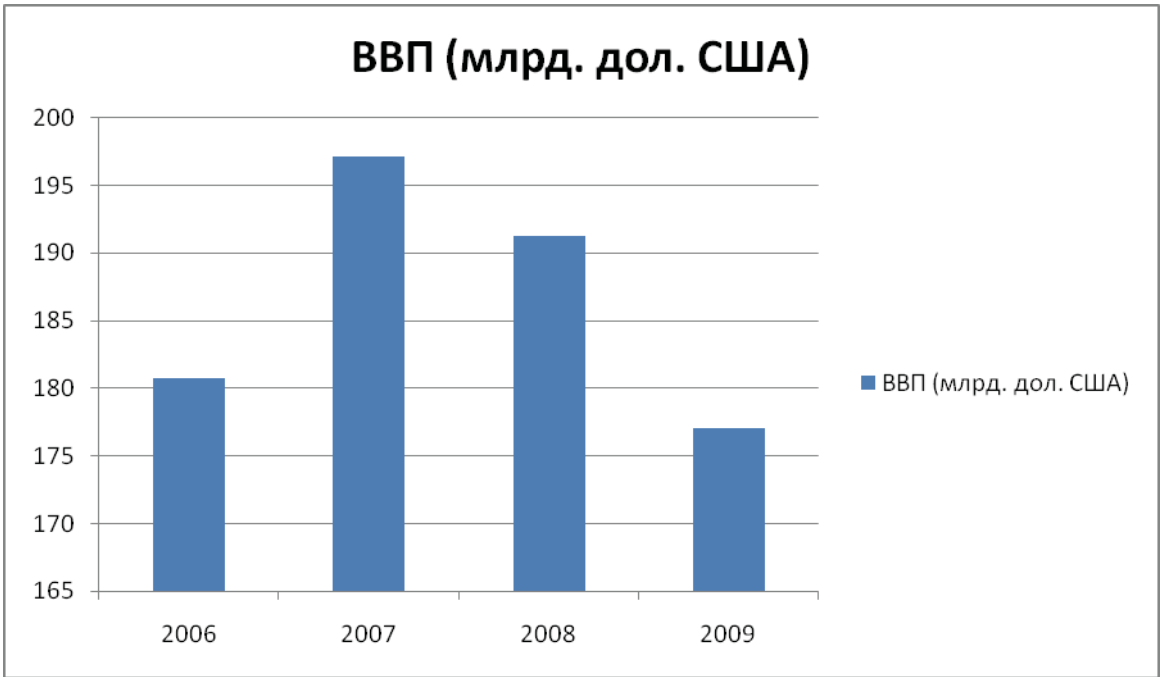

Мал 3. ВВП Ірландії

У 2009 році в рамках зусиль по стабілізації банківського сектора, ірландський уряд оголосив про створення Національного агентства з управління активами (ДНСР), який буде набувати майно і кредити на цілі розвитку з балансовою вартістю понад $ 100 мільярдів в ірландських банках. Зіткнувшись з необхідністю приведення бюджетного дефіциту вниз під 3%-го обмеження ЄВС до 2014 року, ірландський уряд прийняв у певні обмеження у бюджет на 2009 р. На додаток, у бюджет було включено зниження заробітної плати для всіх державних службовців.

Старший викладач манчестерської бізнес школи Університету Манчестера Ісмаїл Ертюрк вважає, що країнами, які постали перед загрозою дефолту потрібно нарощувати витрати заради стимулювання економіки.

Проте в Ірландії, дефіцит бюджету не дає можливості нарощувати витрати заради стимулювання економіки, адже він складає 11% від ВВП. Тобто, в даному випадку навпаки потрібно обмежити всі витрати з бюджету. Ертюрк вважає, що фіскальні проблеми країн-членів єврозони не загрожують її функціонуванню. Натомість виникають проблеми структурного характеру, усунути які є набагато складнішим завданням, аніж врятувати Ірландію або Грецію. Одна з таких структурних проблем – це слабкість Європейського Центрального Банку. Сильній валюті потрібен сильний банк. Але країни-члени єврозони не бажають передавати повноваження своїх центральних банків на наднаціональний рівень. В довгостроковій перспективі єврозона повинна зміцнити роль ЄЦБ. [7]

Країнам єврозони, в тому числі Ірландії, варто було б дозволити транскордонні злиття банків, що дозволило б отримати по справжньому потужні суб'єкти. Адже не є секретом той факт, що єдина валюта не може функціонувати ефективно при наявності роздробленої банківської системи.

3. Іспанія

Іспанія – це країна з яскраво вираженими регіонами, які далеко не рівномірні у своєму економічному розвитку. Так, на долю трьох найбільш потужних в економічному плані регіонів (Мадрид, Каталонія, країна Басків) припадає більше 40% ВВП. Та незважаючи на

таку нерівномірність розвитку, країна проводила поміркoвану та цілеспрямовану політику в ЄС. Але в контексті Європейського Союзу Іспанія поступово перетворилася з дотаційної території Європи на країну-донора ЄС. Це помітно при порівнянні двох останніх програм структурного реформування ЄС для Іспанії. Якщо в період 2000-2006 рр. нетто-баланс (різниця між внесками і надходженнями) країни склав 48,7 млрд. євро, то вже в 2007-2013 рр. за прогнозами він має скласти лише 5 млрд. євро. [9]

На кінець 2009 – поч. 2010 р. країна опинилася серед так званої «групи ризику» в Європі без очевидних на те причин. З першого погляду на останні макроекономічні показники Іспанії – країна, хоча і переживає певний спад, але стійко переносить всі труднощі світової фінансової кризи. Так, дещо знизився приріст ВВП, який склав -3,6% у 2009 р. станом на 2008 р. цей показник складав 0,9 %. Стосовно дефіциту бюджету, то в 2009 р. він складав «лише» 6,8% ВВП, - так, вдвічі більше за дозволений в ЄС, але і набагато менший ніж в Греції та Ірландії. (Мал. 4) [10]

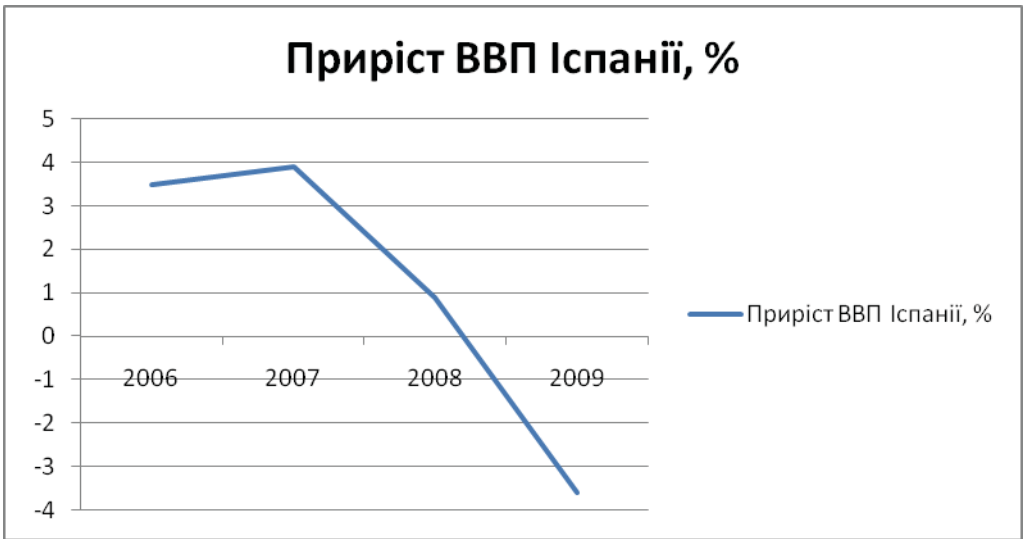

Мал 4. Приріст ВВП Іспанії

Однак, головна проблема Іспанії полягає в односторонності її економіки. Так, в будівельному секторі Іспанії у 2007 р. було зайнято майже 19% від усієї кількості зайнятих в цьому секторі у всіх країнах ЄС. Логічним є і той факт, що після краху цього сектору, що стало результатом кризи, - Іспанія отримала найвищий в Європі рівень безробіття, який на початок 2010 р. складав вже 19,5%. (Мал. 5)[11]

Таким чином, Іспанія створила ще один прецедент до можливих розмов про кризу єврозони. Крім цього країні буде вкрай важко відновити конкурентоспроможність на ринку праці за рахунок зниження витрат на робочу силу після закінчення кризи. [12]

За прогнозами Міжнародного Валютного Фонду Іспанія буде перебувати в стані рецесії до 2011 р., коли в таких країнах як Франція, Німеччина та Великобританія вже почнеться економічне піднесення.

Аналітики кажуть, що дефіцит в Іспанії, в поєднанні з проблемами заборгованості і в інших країнах Середземномор'я, являє собою серйозну загрозу для стабільності ЄС. Уряд країни намагається всіма силами боротися з цією тенденцією і вже прийняв ряд заходів суворої економії, які зокрема включили збільшення пенсійного віку з 65 до 67 років. Експерти вважають, що за таких умов Іспанія досягне омріяного 3% дефіциту до 2013 р. [13]

За оцінками The Wall Street Journal для покращення ситуації та повернення довіри до іспанської фінансової системи країні потрібно буде залучити ін’єкцій на суму близько 270

млрд. дол. Більшість економістів вирізняють декілька варіантів розвитку ситуації для Іспанії: перший – уряд нічого не робить і країна поступово вибирається з кризи впродовж тривалого періоду; другий передбачає більш активну учать держави, непопулярні реформи та скорочення видатків. Останній варіант, до речі, був підтриманий головою Центрального банку Іспанії.

Щодо третього, то він є найбільш радикальним. Це повна відмова від використання євро і розділення єврозони на частини. Це дозволило б підвищити конкурентоспроможність іспанської економіки і забезпечити їй стабільне подальше зростання. Але, звичайно, жодний уряд добровільно не зробить такий крок, який призведе до справжнього фінансового хаосу.

Зі слів відомого економіста Пола Кругмана (Paul Krugman) випливає те, що ситуація, яка склалася в Іспанії сьогодні – це ніщо інше як результат десятилітнього буму, що почався разом з приєднанням країни до євро. Результатом цього буму став швидкий ріст економіки у поєднанні з високими темпами інфляції. За період з 2000 по 2008 рр. ціни в країни виросли у середньому на 35% (для прикладу, в Німеччині – всього на 10%). Рівень заробітної плати також різко збільшувався, що призвело до втрати економікою країни її конкурентоспроможності. (Мал. 5)

Мал. 5. Рівень безробіття в Іспанії

Згідно даним McKinsey Global Institute державний борг Іспанії за вищезгаданий період збільшувався в середньому на 14,5 % на рік. [14]

А на думку іншого аналітика Петра Яковлєва фінансова ситуація в Іспанії викликана незбалансованим державним бюджетом а також світовою кризою, яка мала особливо великий вплив в країні. В іспанській промисловості відбувся перекіс, а в національному бюджеті – видатки перевищили доходи. Це було пов'язано насамперед зі зменшенням експорту, банківськими та фінансовими проблемами. Але на думку експерта уряд почав діяти вчасно, а тому жодної загрози для єврозони з боку Іспанії не існує. [15]

Відомий економіст Нуріель Рубіні, говорячи про перепитії економічних проблем країн – PIGS, зазначив, що якщо Греція залишить єврозону – це буде проблемою, але якщо це зробить Іспанія, то це буде справжньою катастрофою. А тому велику увагу потрібно приділити саме цим країнам і не дозволити розпаду зони євро. [16]

Таким чином, як вже було сказано вище уряд країни зобов'язався скоротити дефіцит бюджету до 3% впродовж трьох років а це значить зменшення державних витрат на 50 млрд. євро. В основному будуть урізані соціальні статті бюджету, що не може не сказатись негативно на ситуації в країні, що і так потерпає від безробіття. [17]

4. Португалія

Четвертою, і поки що останньою країною «групи ризику» в Європі є Португалія. Країна, незважаючи на значні фінансові вливання з боку Євросоюзу, залишається однією з найбідніших в західній Європі. Португальська економіка перебувала в тяжкому стані ще задовго до фінансової кризи. Середній рівень росту ВВП за останні роки не перевищував 1%, а зокрема у 2009 р. – взагалі дорівнював -3,3%.

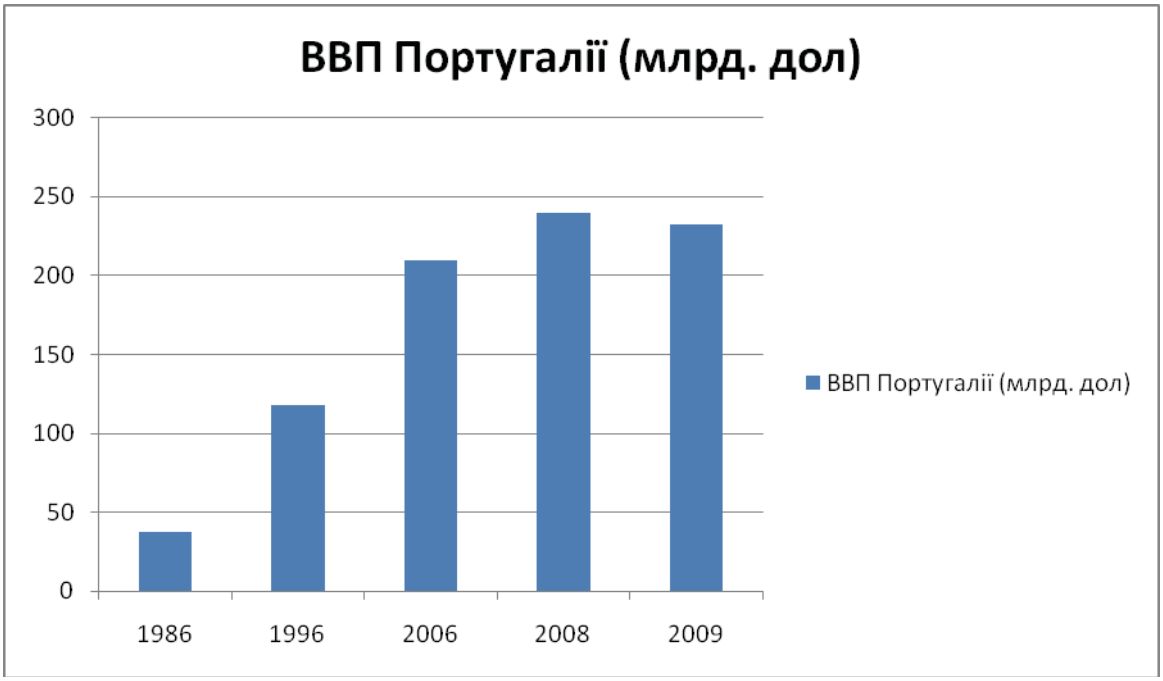

Мал. 6. ВВП Португалії

Існує декілька об'єктивних причин, що мали вирішальний вплив на ту ситуацію в країні, яку ми можемо спостерігати сьогодні. По-перше, - це те, що головними напрямками економіки Португалії залишалися обробна (текстильна, швейна) та суднобудівна промисловість, яка характеризується низькою продуктивністю праці та застарілими технологіями. По-друге, країна є досить залежною як в енергетичному, так і у фінансовому плані. Третя, і головна, на наш погляд, причина – це те, що економіка Португалії не є конкурентоспроможною на ринку саме через високий рівень витрат на оплату праці. Якщо порівняти затрати на виробництво однойменних товарів в країні на теперішньому етапі та 10 років тому, то виявиться, що вони виросли на 16%. При тому, що середній показник для країн ЄС складає 11%. Саме тому португальські товари і програють свою конкуренцію, а країна недоотримує прибуток.

Важливим фактором є і те, що значну роль в країні відігравали інвестиції, обсяги яких, починаючи з 1986 р. постійно збільшувалися. Пік інвестицій в країну припав на 2003 р., що було пов'язано з проведенням в Португалії чемпіонату з футболу «ЄВРО-2004». Однак, через фінансову кризу їх потік було зупинено, що призвело до використання країною кредитів. (Мал. 7)

Мал. 7. Інвестиції в Португалію

В минулому році дефіцит в країні склав 9,3% від ВВП. За прогнозами експертів в поточному році він має знизитись до 8,3 %, та до омріяних 3% в 2013 р.

Не залишився незмінним і державний борг. Так, за приблизними оцінками Міністерства Фінансів Португалії у 2010 р. він має скласти 85,4% від ВВП (76,6% у 2009 р.). [18]

Звичайно, у порівнянні з Грецією, Португалія має більш-менш пристойні результати, але не слід забувати, що без підтримки з боку держав-лідерів ЄС країна може не впоратись самотужки з такими проблемами.

Як і в усіх країнах групи PIGS, уряд Португалії вже почав розробляти стабілізаційну програму. Методи, що не є дивним, в цих країнах є майже однаковими. Це, насамперед, замороження соціальних видатків з бюджету, заробітної плати державним службовцям та збільшення деяких податків. Крім того, ще одним джерелом надходжень в Португалії можуть стати доходи від приватизації.

В минулому році аналітиками компанії Standard & Poor‘s з позитивного на негативний було змінено декілька показників щодо Португалії. Зокрема, кредитний, довгостроковий суверенний та борговий рейтинги. [19]

Та попри всі проблеми, уряд країни настроєний вкрай позитивно, заявляючи, що різке зростання дефіциту бюджету Португалії пов’язане зі скороченням податкових надходжень, яке не здається тією складністю, яку не можна вирішити. Хотілося б також зазначити, що Лісабон вже стикався з подібними труднощами у 2005 р., коли дефіцит бюджету перевищував 6 %, але успішно здолав їх, досягнувши у 2007 р. 3%-го бар’єру.

Дослідивши економічну ситуацію у всіх проблемних країнах єврозони, можна сказати, що не зважаючи на неоднорідність розвитку, фінансово-економічна криза мала свої наслідки майже в усіх сферах економіки, що разом зі спадом виробництва, збільшенням державного боргу та дефіцитів бюджету породило припущення щодо краху валютної системи в Європі. Однак, у вигляді непопулярних реформ та перетворень всередині держав уряди країн все-таки мають конкретний план дій на середньостроковий період і сподіваються досягти поставлених цілей вже до 2013 р. Але такі непопулярні методи боротьби з кризою викликають неадекватну реакцію соціуму, на чолі з профспілками, що автома-

тично перетворює західну Європу на бомбу уповільненої дії. А от відповідь на питання чи виявиться вона іграшковою нам зможе дати лише час.

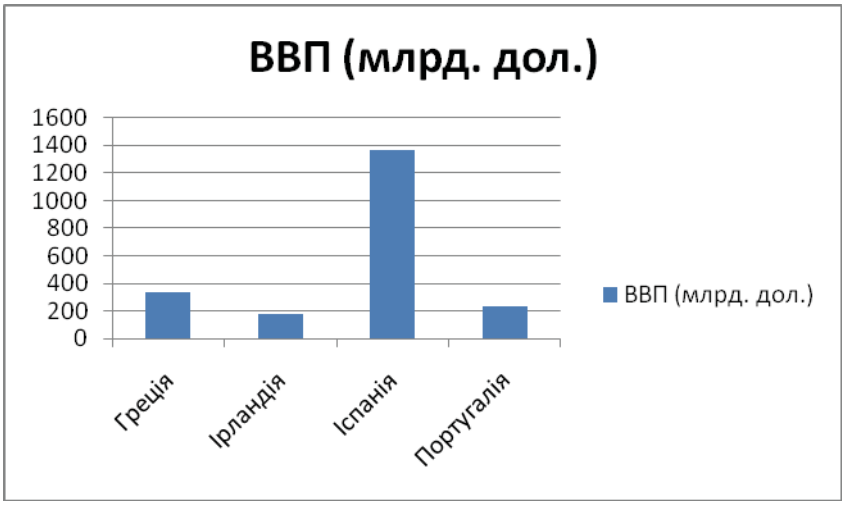

ВВП країн PIGS за 2009 р.

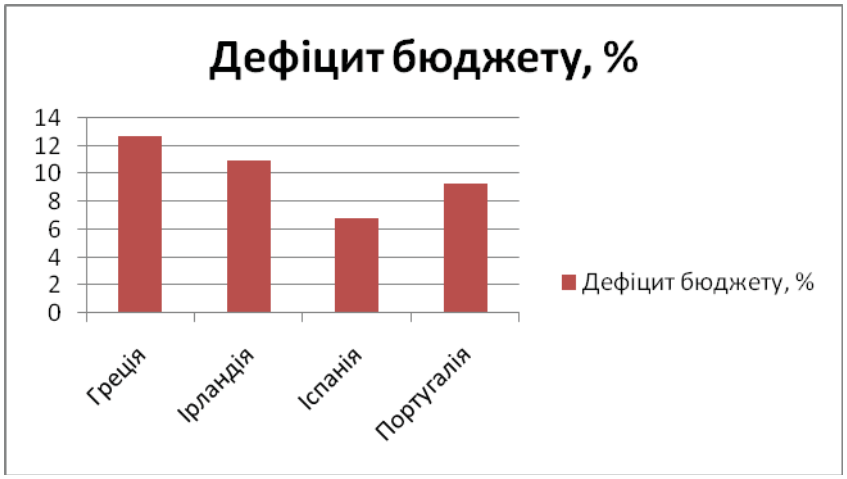

Дефіцит бюджету країн PIGS за 2009 р.

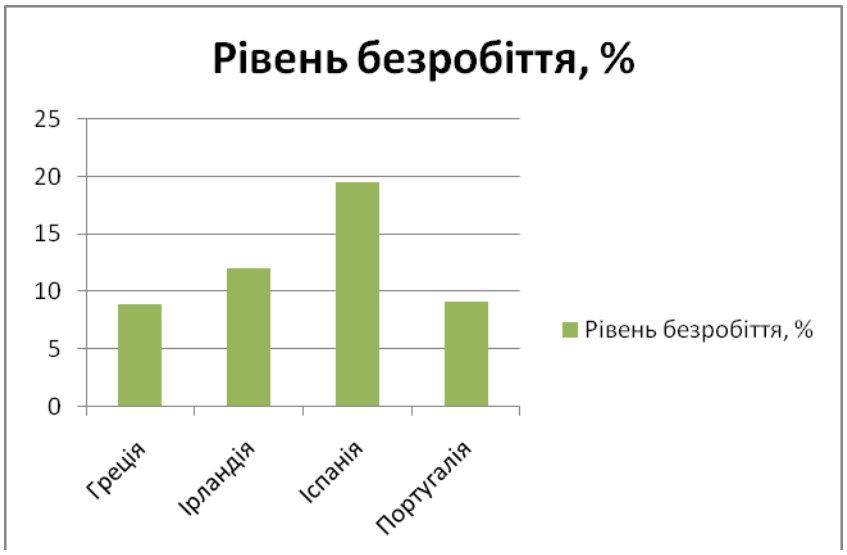

Рівень безробіття країн PIGS за 2009 р.

Список використаних джерел:

1. Greece.MoreFacts&Figures [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.infoplease.com/ipa/A0107588.html?pageno=5
2. Economy-overview [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gr.html
3. Меры Греции по сокращению дефицита бюджета не убедили рынки [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://top.rbc.ru/economics/11/03/2010/378845.shtml
4. Еврозоне грозит раскол [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.moneytimes.ru/articles/2009-12-14/news/8852
5. Ирландия - первый банкрот Евросоюза? [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.finam.ru/analysis/forecasts00D57/default.asp
6. Economy – overview [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ei.html
7. Есть ли будущее у евро [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.finansmag.ru/articles/60232
8. Crisis in the eurozone and how to deal with it [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.ceps.be/book/crisis-eurozone-and-how-deal-it
9. Региональная политика стран ЕС [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.imemo.ru/ru/publ/2009/09024.pdf
10. Economy – overview [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sp.html
11. Когда наступит конец евро [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.finansmag.ru/news/59655
12. Old Spanish practices [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.economist.com/displayStory.cfm?story_id=15211954
13. Spain's Troubled Economy: Why Europe Is Worried [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1962142,00.html?xid=rss-topstories
14. Испания: новое поле битвы за еврозону [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://bfm.ru/articles/2010/02/25/ispanija-stanet-sledujushhej-zhertvoj-evrozony.html
15. Распад «еврозоны». Кто виноват? [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://rus.ruvr.ru/2010/01/28/3960356.html
16. Эксперт: еврозона на грани развала [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://news.akado.ru/index.php?id=5830
17. Испания, «затягивает пояс». По требованию ЕС резко сокращаются затраты [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.newsspain.ru/novost3850.html
18. Проблемы Португалии приводят к ослаблению евро [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www1.spekulant.ru/magazine/2010/02_2010/Problemy_Portugalii_privodyat_k_oslableniyu_evro.html
19. Греция и Португалия: «медленная смерть» экономик евро [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: http://www.interfax.ru/business/txt.asp?id=118535
20. Economy – overview [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/po.html

Мицюк С.В.*

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗРОСТАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В статті проаналізовано важливі інституціональні передумови підвищення конкурентоспроможності економіки. Досліджено проблеми розвитку інституційних структур.

Important institutional pre-conditions of increase of competitiveness of economy are analysed in the article. The problems of development of institutional structures are investigated.

Сучасний період в українській економіці супроводжується корінною перебудовою всієї інституціональної системи суспільства, що подана сукупністю основних політичних, економічних, правових, соціальних правил і неформальних обмежень (загальноприйняті норми поводження), названих інститутами. Найбільш точне визначення інституціональних перетворень дає, на наш погляд, А.В.Сидорович: «Інституціональні перетворення – це створення умов для дії ринкової системи шляхом перетворення правових інститутів, формуванні системи, нових організацій і заснувань ринкового типу, створення нової системи управління народним господарством і т.д.» [4].

Практика реформування макросистем показала, що відсутність інституціональної складової підсилює інформаційну невизначеність, підвищує ступінь ризику при здійсненні обмінних процесів і укладання контрактів, обумовлюючи збільшення економічних, соціальних і трансакційних витрат і цін на товари і послуги. Без інституціонального середовища ринковий механізм не спрацьовує. Принцип побудови і розвитку сучасних інститутів перебуває в домовлених, контрактних формах взаємовідносин, що знижує рівень інформаційної невизначеності і ризику, забезпечує визначені гарантії і скорочує трансакційні витрати.

У зрілих макросистемах жорстко визначені способи, норми і правила взаємодії економічних суб'єктів в обмінних процесах. Ці способи, норми і правила законодавчо оформлені і для їхньої реалізації вимагаються визначені організаційні структури. Коли інститути мікрорівня, макрорівня й інституціональні форми міжкорпоративних зв'язків не виявляють нерозв'язних протиріч між собою, діяльність економічних суб'єктів на всіх рівнях макросистеми здійснюється з меншими витратами.

Якщо розвиток макросистеми будь-якого типу не підкріплено необхідними інституціональними перетвореннями, або вони здійснюються з запізненням, або не працюють, процеси розвитку завмирають і прогресивна еволюція макросистеми сповільнюється.

Зрілість інституціональної бази відбивається в спроможності макросистеми адаптуватися до умов функціонування, що змінилися, а інституціональна її складова дозволяє підвищити ступінь контролю і передбачуваності економічних процесів.

---

* кандидат економічних наук, молодший науковий співробітник економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Мицюк С.В., 2009

Фактори сучасної теоретичної актуалізації інституціонального аналізу чисельні та різноманітні. В цілому вони обумовлені тим, що інституціоналізм є одним з найбільш методологічно продуктивних напрямів економічної теорії у дослідженні змісту, напрямів зростання конкурентоспроможності перехідних економік. Це пов'язано з його загальною орієнтацією на цілісне та багатоаспектне дослідження основ функціонування і розвитку економічних систем у широкому суспільному контексті [3].

Можна сказати, що інституціоналізм – продукт розвитку господарської системи, що усвідомив необхідність внутрішньої саморегуляції, у тому числі і на основі норм правового регулювання. Теорії інституціоналізму притаманна відмова від абсолютизації прагнення або «самопрагнення» усякої ринкової економіки до рівноваги. Представники даного напрямку наукової думки виходили з того, що суб'єкти ринку неминуче діють в умовах неповноти ринкової інформації, що викликає необхідність особливої категорії трансакційних витрат. Представляється, що саме ця категорія витрат в умовах українського ринку заслуговує особливої уваги. Трансакційні витрати, що грають фундаментальну роль у формуванні інституту, можуть бути широко використані при дослідженні дії економічних, правових і соціальних інститутів в Україні. Дослідження їхньої динаміки дозволяє наблизиться до відповіді на питання, якою мірою те або інше інституціональне утворення доповнює своє основне призначення – установлення чітких «правил гри», що сприяють мінімізації непевності економічних агентів щодо один одного, і створенні процедур, що спонукають до співробітництва.

Відповідно до основної доктрини інституціоналізму, держава повинна робити постійний активний вплив на норми і правила поводження суб'єктів економічної діяльності, тобто направляти еволюцію або добір інститутів, оскільки спонтанна еволюція суспільних відносин не завжди випливає з виборові варіантів, адекватних конкретної стадії і рівня розвитку економіки в тій або іншій країні [5].

В Україні існує певний інституційний вакуум. Деякі ринкові інститути взагалі відсутні в сучасній економіці або представлені дуже слабо. Відсутнє законодавче регулювання аспектів економічної діяльності. А такі основоположні ринкові інститути, як приватна власність «ефективні власники», вільні ціни, конкуренція, податкова система ринкового типу, відкритість економіки, ще й досі відстають у своєму розвитку і домінуванні.

Сучасна економічна система України має суперечливий набір інститутів. Оскільки недостатній розвиток, недосконалість або відсутність ринкових інституційних механізмів в Україні властиві не приватним, а фундаментальним характеристикам її сучасної економічної системи, то така система ще не спроможна продукувати зростання конкурентоспроможності української продукції. Конкурентоспроможність української продукції та послуг можливий тільки на основі протиріч механізмів в окремих галузях та за сприйнятливих умов, що проявляються в наявному рості експортно-орієнтованих галузей. Для історії трансформації української економіки середина минулого десятиліття характерна певним розривом між інституційними реформами і поточною економічною політикою. У той час не відбулося суттєвих інституційних зрушень, фактично продовжувалося запозичення проведення реформування в сусідніх країнах, а тому держава майже повністю зосередилась на поточному регулюванні.

Для становлення інституційної системи, яка б відповідала потребам конкурентоспроможності, необхідна нова економічна роль держави. Позитивним буде подолання інвестиційної кризи і концентрація зусиль на пріоритетних напрямах, а негативними наслідками можуть бути послаблення конкурентного середовища, проінфляційний тиск на бюджет та ін. Для України де нещодавно держава була практично єдиним об'єктом господарювання і в силу цього не займалася становленням «правил гри» для інших еконо-

мічних агентів розглянута проблема стає сьогодні однією з ключових в інституційній трансформації.

Фундаментальними інститутами ринкової системи, які потребують подальшого розвитку, є приватна власність і конкуренція. Безумовно, приватна власність є цементом на якому побудоване власне саме ринкове господарство. Від стану цих інститутів залежить ефективність ринку, як особливого способу організації економічної діяльності. Історичний досвід розвинутих країн показав, що провідні тенденції інтеграції далеко просунули економіку й привели до еволюції власності.

Важливим інституціональним аспектом ринкової трансформації у всіх постсоціалістичних країнах є створення свого роду «опосередкованих» інститутів, наявність котрих необхідно в період радикальних соціально-економічних перерв. Зміни глибинних неформальних інститутів, рутини в зв'язку зі змінами соціально-економічного і політичного середовища відбуваються досить повільно і відстають від швидкої зміни формальних інститутів, головним чином конституції і законів. Однак для прискорення інституціональної адаптації необхідна достатня маса початкових інституціональних змін, що повинні і здатні дати поштовх ринковим перетворенням і забезпечити їхню необоротність. До числа таких норм можна віднести правопорядок приватної власності, антимонопольне законодавство, визначення сфер природних монополій, вливання підприємств, що залишаються у власності держави, у конкурентне ринкове середовище.

На відміну від країн з високим рівнем розвитку ринкових відносин, де економічні відносини базувалися переважно на принципах конкурентності, Україна, як і інші постсоціалістичні країни, мала стартовими умовами для приватизації суцільне державне володіння і контроль, тобто монополію держави в економіці. Більш того, саме приватизація стала в Україні тим потужним системозмінюючим механізмом, який забезпечував умови і сприяв створенню нової системи відносин власності, побудованої на засадах ринку, а отже – приватної власності та конкуренції.

Роздержавлення власності призводить до покращення стану фінансових розрахунків суб’єктів господарювання між собою та з бюджетом за податками та іншими обов’язковими державними платежами та внесками. Недержавний статус приватизованих підприємств змушує їх входити в ринок та здійснювати розрахунки на ринкових засадах без підтримки органів державної виконавчої влади та управління. В цих умовах зростає відповідальність таких суб’єктів господарювання за результати діяльності перед своїми власниками, контрагентами та державою, в тому числі і в частині повноти та своєчасності платежів за своїми зобов’язаннями. Крім того, на такі підприємства не поширюється мораторій щодо порушення справ про банкрутство боржників.

Попередній висновок щодо існування причинно-наслідкових залежностей між рівнем конкурентоспроможності суб’єктів господарювання та глибиною їх приватизації підтверджується і даними щодо стану фінансових розрахунків таких суб’єктів: недержавний сектор економіки має кращі показники з погашення заборгованості перед бюджетом, контрагентами та власними працівниками.

Перехід на траєкторію економічного зростання привів до певного поліпшення інституціональної структури валових заощаджень, обумовив їх позитивні значення в секторі нефінансових корпорацій, що є, мабуть, найважливішою передумовою підвищення конкурентоспроможності української економіки. Проте нерозв’язаним питанням залишається утворення інституційних структур, здатних адекватно формувати конкурентне середовище.

Завдання підвищення національної конкурентоспроможності вимагають впровадження широкомасштабних інституціональних реформ, формування об’єднань нового типу, стратегічно важливих технологічних комплексів територіальних, галузевих, міжга-

лузевого, національного і транснаціонального рівнів, здатних опанувати сучасні макротехнології, що дають найбільшу економічну віддачу забезпечують істотний приріст промислового прибутку [1].

Для продовження процесів приватизації і саме головне, підвищення їхньої результативності, зростання виробництва, а також зростання конкурентоспроможності продукції необхідно створити більш сприятливі конкурентні умови. Цьому можуть сприяти: по-перше, стабільна і правова інфраструктура, що розвивається динамічно, ринку, у рамках якого необхідно сформувати сучасне корпоративне право, законодавчо закріпити і підкріпити розвиток ринку цінних паперів; по-друге, створення механізмів державного регулювання і розробка відповідної стратегії, що визначають роль держави і його соціальної відповідальності за прискорене створення одного із самих потенційно стабільних секторів ринкової системи.

Важливою ознакою конкурентоспроможності підприємства є його привабливість як об'єкта інвестування. Це стосується акціонерних товариств взагалі і створення у процесі корпоратизації та приватизації зокрема, тут загальну проблему можна розділити принаймні ще на декілька аспектів: 1) привабливість для стратегічних інвесторів; 2) привабливість для портфельних інвесторів, а також 3) кредитоспроможність як важлива умова залучення позикових коштів.

Велике значення для підвищення конкурентоспроможності приватизованих підприємств має повнокровне функціонування ринку цінних паперів, цілеспрямований розвиток інституціональної його інфраструктури, що гарантує цілісність прав власності на цінні папери і ліквідності, що забезпечує необхідний рівень ринку. Слід зазначити, що в даний час існує розрив між інституціональними перетвореннями і поточною конкурентною політикою, що робить негативну дію на державну власність, що у роки реформ розпродавалася. Наявність погодженого взаємозв'язку структурних елементів інституціонального процесу робить позитивний вплив на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників.

Пропасний переділ власності унеможливив зміну стратегії підприємства оскільки неясність у результаті передачі прав власнику позбавляла його стимулів відновлення виробництва; привів до стагнації виробництва, а не до розгортання конкурентоспроможності. Нові власники не стали провідниками ефективного менеджменту, оскільки підприємці не створюються в результаті передач прав власності. У результаті неефективні раніше державні підприємства не змогли забезпечити себе конкурентними потенціями при трансформації їх в акціонерні товариства.

В економічній теорії та практиці незаперечним є положення про необхідність зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Важливою запорукою створення та розвитку конкурентоспроможності продукції є науково обґрунтована та виважена конкурентна політика держави, яка використовує систему різноманітних правових, економічних, адміністративних та інших важелів впливу на діяльність економічних суб'єктів задля мети недопущення використання монопольної влади окремими фірмами, запобігання створення нових монополістичних структур і створення умов для появи на монополізованих ринках ефективних конкурентів.

У сфері інституціональних перетворень також виявляються шляхи удосконалення практики демонополізації товарних ринків та їх вплив на зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Монополізм, яким би шляхом не сформувався, деформує ринок і веде до стримування науково-технічного прогресу, росту якості виробленої продукції і розширенню її асортименту, обумовлює інфляцію. Монополії, сформовані адміністративним шляхом, провокують зазначені деформації більш агресивно в порівнянні з монополізмом ринкового типу.

Ринкові монополії завойовують ринок на основі активного застосуванню науково-технічних досягнень, але як тільки створюють бар'єри для вступу в галузь для нових виробників, вони вступають у період ослаблення інноваційної діяльності. Монополізм в умовах нерозвиненого ринку з недостатньою товарною насиченістю знижує роль споживача у відтворному процесі, він змушений миритися з тим рівнем якості й асортименту, що пропонує монополіст.

Лібералізація економіки в Україні, що почалася в 1992 р., була проведена, як відомо, без істотної попередньої трансформації монопольних структур. З огляду на технологічний характер наших монополій, унікальний характер їхнього виробництва цього робити було не можна. До того ж механізм захисту ринку від монопольного диктату на той час не встиг сформуватися. Поводження більшості виробників-монополістів у ході лібералізації цін було дуже логічним для такого роду структур: вони роздули ціни, скоротивши обсяги виробництва, що забезпечило їм зростання прибутку.

Надалі ціновий тиск монополій декілька знизив свою гостроту, що пояснюється декількома причинами: монополісти перестають користуватися вигодами дефіцитного ринку. Ринок став більш насиченим, а виробники почали наштовхуватися на попитові обмеження, що при різкому підвищенні цін ведуть до втрати покупців. Висока інфляція і спад у виробництві, що ускладнюють поповнення оборотних коштів, скорочують місткість ринку і підсилюють складності в реалізації продукції. Сформована кон'юнктура не дозволяє використовувати такий інколи добре випробуваний спосіб одержання прибутку, як підвищення цін.

При посиленні інтеграції у світове співтовариство національні монополії загубили свою винятковість, тому що виникнула альтернатива в особі іноземного продавця.

В міру просування до ринкової економіки спостерігаються нові явища розвитку монопольного ринку, зв'язані з переходом від ринку виробника до ринку покупця, коли продавці починають боротися за гаманець покупця. Першою ластівкою цього прогресивного явища став ринок банківських послуг, що виник у результаті боротьби за гроші вкладників. Такий ринок породжує конкуренцію якості, на основі якої виникає особливий вид монопольного ринку – ринок монополістичної конкуренції. Монополії цього ринку іноді називають монополіями по диференційованому продукті або монополіями по Е.Чемберліну.

Монополістична конкуренція значно просуває нас по дорозі ефективного ринку. Вона залишає за покупцем право вибору з множини продуктів одного диференційованого. Там, де є вибір, виробництво перестає бути консервативним. Воно перебудовується у бік тих різновидів продукту, що користується найбільшим попитом, і відхиляє ті з них, що не проходять перевірку реалізацією. Торжество ринку монополістичної конкуренції в перехідній економіці – справа майбутнього.

Антимонопольна політика націлена на формування конкурентного середовища й обмеження влади монополій на ринку. Необхідно зазначити, що у цьому відношенні за останні роки в Україні сталися досить позитивні зміни, особливо в сфері правового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій по розвитку конкуренції. Як вже підкреслювалося, Закон України «Про захист економічної конкуренції» дещо поліпшив можливості органів Антимонопольного Комітету України щодо контролю за процесами монополізації ринків та впливу на порушників встановлених правил у цій сфері. Проте, одночасно, ще залишається досить багато проблем, які потребують свого вирішення на шляху зростання в нашій державі конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Ці проблеми пов’язані, по-перше, із збереженням занадто високого рівня концентрації в економіці України, що безумовно, позначається і на ефективності конкуренції і інших

умовах. Зважаючи на це, державна політика щодо зростання конкурентоспроможності продукції повинна розвиватися по двом основним напрямам: по-перше, посилення рівня конкуренції на монополізованих ринках шляхом розвитку малого та середнього бізнесу і виваженої зовнішньоекономічної політики та, по-друге, дієвого регулювання вже існуючих монополістичних утворень і недопущення створення нових.

Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва є одним із пріоритетних завдань регуляторної політики держави. На жаль на сьогодні не можна стверджувати, що заходи, які впроваджуються державою з метою регулювання вітчизняного підприємництва, є ефективними. Такий стан зумовлений негативною дією цілого ряду чинників, що мають корені в низькій ефективності регуляторної діяльності держави.

За цих умов перспективним напрямком регуляторної політики у сфері підприємництва мало б стати створення сприятливого конкурентного середовища у країні, як ми вже відмічали, за рахунок вдосконалення системи державного регулювання економічних процесів. Проте, зусилля держави, що докладаються зараз, наприклад для вдосконалення системи оподаткування, не дають належного ефекту, а часто навпаки завдають складнощів роботі як господарюючих суб'єктів, так і податківців через перманентні зміни нормативно-правової бази у сфері оподаткування, а також в силу безсистемності і відсутності ґрунтовних економічних розрахунків у ході прийняття рішень щодо надання податкових пільг окремим виробництвам. Це ж саме стосується системи державного регулювання ціноутворення, зовнішньоекономічної діяльності тощо. Успішне подолання економічних складнощів неможливе й без адаптації суб'єктів підприємництва до роботи в нових умовах. Не зважаючи на це, управлінські трансформації щодо суб'єктів господарювання, започатковані з боку галузевих міністерств і відомств України, обмежуються переважно контрольно-заборонними функціями, які мають складний і багато в чому суб'єктивний характер.

У цілому можна зазначити, що державі поки що бракує чіткого уявлення про стратегію підтримки вітчизняного підприємництва і створення ефективних механізмів, які через систему інтересів створювали б конкурентні засади для розвитку економіки, примушували підприємців розвивати й удосконалювати виробництво та підвищувати якість продукції, своєчасно сплачувати податки, забезпечувати стабільне поповнення доходної частини бюджету, а найманих працівників – ефективно працювати.

Так, підвищення можливостей малих форм бізнесу для залучення та використання фінансових ресурсів, придбання сучасного обладнання і технічних засобів може надати досить суттєвий імпульс до зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Поряд з заходами по стимулюванню діяльності малого та середнього бізнесу дієвим важелем зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції на товарних ринках може стати і політика по полегшенню доступу на монополізовані ринки зарубіжних конкурентів. Звичайно, подібна політика повинна бути досить виваженою і збалансованою, зважаючи на відверто низький рівень конкурентоспроможності більшості товарів вітчизняного виробництва. Одночасно, застосування гнучкої системи тарифного та нетарифного регулювання поряд із дієвим контролем за дотриманням конкурентного законодавства зарубіжними компаніями на вітчизняних ринках, може сприяти більш швидким темпам підвищення якості товарів вітчизняних підприємств.

Другим важливим напрямом державної політики зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції, як вже зазначалося, повинна стати діяльність по регулюванню існуючих монополістичних структур і по недопущенню появи нових. На наш погляд, найсуттєвішими проблемами в цій сфері є певні прогалини у вітчизняному законодавстві методичного характеру, а також невирішеність ряду питань з приводу можливостей ан-

тимонопольних органів при отриманні необхідної статистичної та юридичної інформації, недостатньої ефективності взаємодії різних органів державної влади тощо.

Сьогодні можна констатувати, що, незважаючи на вдосконалення правової бази регулювання діяльності монополістичних структур, досить багато питань практичної роботи антимонопольних органів не дістали достатнього методичного забезпечення. У цьому відношенні найбільш актуальним є проблеми порушення українськими підприємствами вимог про узгоджену антиконкурентну поведінку суб'єктів господарювання, яку Закон України «Про захист економічної конкуренції» об'єднав під визначенням «узгоджені дії» (стаття 5), куди також входять антиконкурентні угоди [2] Особливо складним вбачається виявлення такої узгодженої поведінки, яка за своєю суттю на сьогоднішній день є надзвичайно поширеною і загрозливою саме через складність її доведення і виявлення.

У відповідності зі ст. 33 Закону України «Про захист економічної конкуренції» учасники погоджених дій, учасники концентрації, органи влади, місцевого самоуправління, адміністративно-господарського управління і контролю, у випадку відмови Антимонопольного комітету України в наданні дозволу на погоджені дії чи концентрацію, отримали право звертатися за таким дозволом в Кабінет Міністрів України [2]. У випадку, коли позитивний економічний ефект для суспільних інтересів (наприклад, розширення виробництва, підвищення якості, зменшення собівартості, поява нового продукту тощо) буде переважати над негативними наслідками обмеження конкуренції на відповідних ринках, а також, що здійснення погоджувальних дій або концентрацій призведе до зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції і утворить позитивні умови для ефективного розвитку ринкової економіки, Кабінет Міністрів за допомогою спеціальної Комісії експертів може подібний дозвіл надати.

Зважаючи на різноманітність варіантів, за допомогою яких можуть здійснюватися погоджувальні дії або концентрація у кожному конкретному випадку повинен застосовуватися індивідуальний підхід при вирішенні надання чи відмови в наданні дозволу на подібні дії. Хоча, звичайно, повинні бути розроблені і узагальнені критерії, за допомогою яких можливо оцінювати як позитивний, так і негативний ефект від здійснення узгоджених дій або концентрації.

Ще однією проблемою, що значно звужує можливості органів Антимонопольного Комітету України в регулюванні діяльності існуючих монополістичних структур є складність доведення в кожному практичному випадку фактів зловживання монопольним становищем і навіть саму наявність монополізованих структур. Так, наприклад, практичне застосування Методики визначення монопольного (домінуючого) положення на ринку гальмується невирішеністю визначення самого об'єкту аналізу, а саме сутності категорії «товарний ринок». Процес дослідження рівня концентрації ринків на практиці ускладнюється наявністю специфіки товару для кожної товарної групи споживачів, особливістю кожного товарного ринку і складністю виявлення взаємовідносин між суб'єктами ринку на всіх стадіях реалізації товару. Окрім того, сьогодні є необхідним проведення постійного моніторингу товарних ринків, на яких діють або можуть діяти підприємства-монополісти, що потребує розробки нових спеціальних методик і здійснення практичних заходів по їх реалізації.

Для кваліфікованого вирішення вказаних проблем необхідне залучення до роботи спеціалізованих маркетингових компаній, які мають значний досвід в дослідженні відповідних товарних ринків. Іншими словами, необхідна тісна співпраця державних органів, які створені для регулювання конкурентних відносин, з одного боку, і незалежних, як правило недержавних, експертних компаній, які, окрім вирішення безпосереднього завдання по дослідженню товарних ринків, будуть паралельно виступати і в якості організацій по суспільному контролю з питань конкуренції. Подібна система контролю за монополіями,

де дві ланки установ незалежно одна від одної проводять постійний моніторинг рівня конкуренції на відповідних ринках, існує, наприклад, у Великобританії.

Треба зауважити, що в Угодах про приєднання держав-кандидатів на членство в Європейському Союзі особлива увага приділяється саме виявленню та боротьбі з діями органів влади, які можуть призвести до порушення конкуренції на ринку (державна допомога) та створенню додаткових органів контролю за порушенням антимонопольного законодавства. Дії щодо державної допомоги вважаються особливо небезпечними, це стосується, зокрема, рішень державних органів щодо надання пільг та змін в оподаткуванні. Тому для ефективного моніторингу цих порушень, контролю та швидкого реагування необхідно створення незалежного неупередженого органу, який би додатково виконував функції Антимонопольного комітету, якому навряд чи вдасться ефективно поєднувати згадані обов'язки.

Також можна стверджувати, що один з найважливіших напрямків по забезпеченню умов для зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції є інформаційне забезпечення конкурентної політики. Антимонопольний комітет України та його регіональні відділення повинні вдосконалювати власну базу інформаційних ресурсів і мати можливість користуватися інформаційними ресурсами інших органів державної влади, отримувати безперешкодний доступ до інформації про результати діяльності господарюючих суб'єктів в межах національної економіки та за кордоном.

У цьому відношенні в Україні існують досить серйозні перешкоди (інколи навіть непереборні), пов'язані, насамперед з особливостями вітчизняного законодавства щодо збереження комерційної таємниці. Досить розповсюдженими є факти відмови окремих господарюючих суб'єктів надавати необхідну інформацію органам Антимонопольного комітету України, посилаючись на норми цього законодавства.

Для мети підвищення ефективності конкурентної політики держави потребують подальшого вдосконалення також й інші правові акти України, які досить часто взаємно суперечать один одному. Особливої актуальності у цьому відношення набуває проблема погодження законодавства про захист економічної конкуренції із законодавством про захист інтелектуальної власності. Ці законодавчі акти на перший погляд мають дві протилежні цілі: боротьба з монополізмом у першому випадку і надання легальної монополії в інших галузях інтелектуальної діяльності в іншому. Проте в умовах сучасної економіки ця суперечність вирішується за рахунок взаємного погодження правових норм і створення на цій основі цивілізованої патентної системи, яка б не обмежувала загальний конкурентний клімат, а навпаки, сприяла його розвитку. За цих умов патентна система, видача ліцензій відповідним суб'єктам підприємницької діяльності буде вирішувати двоєдине завдання: по-перше, здійснювати державний захист монопольних прав власника патенту і, по-друге захищати суспільство від монопольних зловживань.

Ефективність протидії існуючим монополістичним структурам буде залежати і від того, наскільки врегульованим буде механізм взаємодії Антимонопольного комітету України з судовими органами. Необхідне законодавче закріплення прав і обов'язків антимонопольних органів щодо їх участі в судових справах, пов'язаних з економічною конкуренцією. У цьому зв'язку вже неможливо затягувати прийняття спеціального Конкурентного процесуального кодексу, в якому має бути чітко визначено, по перше, інструменти захисту конкурентних основ для всіх суб'єктів підприємницької діяльності, по друге, механізми такого захисту, принципи організації судових прав. Спеціалісти з права і політики в останній час справедливо наголошують на необхідності створення спеціального судового органу – Конкурентно-патентного суду.

Нарешті, потребує розширення можливості та форми введення проти порушників законодавства штрафних санкцій і, головне, їх стягнення в обов'язковому порядку. У цьому

відношенні можливе запозичення досвіду Європейського Союзу, де штрафні санкції за порушення антимонопольного законодавства стягуються у відсотках до річного обігу (наприклад, до десяти відсотків).

Звичайно, штрафні покарання є крайньою формою державного впливу на діяльність економічних суб'єктів. Досвід розвинених країн свідчить, що проблема неефективного функціонування інституціонального механізму виявляється основною причиною спаду продуктивності національної економіки, зниження конкурентоспроможності її продукції. А найважливішим елементом інституціонального механізму стосовно можливостей цілеспрямованої дії на економічні, політичні і соціальні процеси, які лежать в основі зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції є держава. Тому найбільш пріоритетними напрямками державної конкурентної політики повинні бути комплексні заходи правового, організаційного, інституційного та економічного характеру, спрямованих на поглиблення ринкової трансформації економіки України. Саме тому значення ролі держави як інституту, що здатний істотним чином прискорити процес зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції надзвичайно важливе.

Література:

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
2. Закон України «Про захист економічної конкуренції»/ Відомості Верховної Ради України. 2001.- № 12. - с.64.
3. Панорама экономической мысли конца XX столетия / Ред. Д.Гринэуэй, М.Блини, И.Стюарт. В 2-х т. – Т.1. – СПб.: Экономическая школа, 2002.
4. Сидорович А. Курс экономической теории. – М., 1997. – С.447
5. Тарушкин А.Б. Институциональная экономика. Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004. – 368 с.

Бут Ю.С.*

ЕКОЛОГІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В КОНТЕКСТІ РОЗШИРЕННЯ ЄС НА СХІД ТА ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Annotation

The article is considered on the environmental policy aspect in scope of the EU enlargement to the East. By example of countries of Eastern Europe which became members of the European Union, certain conclusions for Ukraine are stated. Special attention is paid to the development of national environmental strategy as the most effective step on the way of introduction of the European ecological standards.

За останні роки Європейський Союз став рушійною силою у підвищенні екологічних стандартів у широкому європейському регіоні. Крім того, за межами ЄС екологічні норми і стандарти стали орієнтиром для сусідніх країн, які намагаються на них рівнятися. Європейська комісія зацікавлена у поширенні природоохоронних стандартів і заходів на сусідні з ЄС терени, адже забруднення природи не має меж. Це одна із причин розширення природоохоронної співпраці ЄС із державами-сусідами.

Однією з ключових і найважчих проблем, пов'язаних із розширенням ЄС на схід на сьогоднішній день є посилення національного регулювання в сфері довкілля в країнах Східної Європи шляхом перенесення екологічного законодавства ЄС, його практичного впровадження і контролю за його дотриманням.

Екологічна політика ЄС розглядається як одна з рушійних сил модернізації державного управління в країнах-кандидатах. Сфера довкілля є однією з тих галузей політики, в якій ЄС має особливо великі наддержавні повноваження. А це, відповідно, вимагає від країн, що прагнуть вступу до ЄС, перенесення й впровадження розгалуженого законодавства, а також значних приватних і державних інвестицій.

Крім того, екологічна політика ЄС вимагає надзвичайно компетентного уряду, здатного до запровадження складних спеціально-технічних і процедурних правил. Понад те, для реалізації нормативно-правових вимог адміністративний апарат (як державний, так і в приватному секторі) має бути спроможним визначати, планувати, фінансувати і контролювати виконання необхідних інвестиційних програм.

Хоча Європейська Комісія і уряди країн-кандидатів активно обговорюють питання співпраці в галузі охорони довкілля і на сьогоднішній день сформували певний мінімум вимог, що мають бути виконані до набуття членства в ЄС, цим країнам потрібно буде також чимало зробити вже після їхнього вступу протягом так званих перехідних періодів, які передбачається надавати їм з багатьох конкретних проблем.

Країни-кандидати мають чітко усвідомити відповідність екологічним нормам і стандартам ЄС як невід'ємну вимогу членства. Сьогодні ці питання активно вирішуються у країнах Західних Балкан і Туреччині. З точки зору діючої політики сусідства, а також у

* здобувач кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: проф. Шнирков О.І.

© Бут Ю.С., 2009

перспективі майбутнього членства відповідна проблематика актуалізується також і для України.

Природоохоронне законодавство ЄС складається із понад 200 актів і охоплює широкий спектр питань, включаючи:

– товарно-орієнтовані природоохоронні стандарти;

– регулювання забруднення землі, води і повітря;

– питання генетично модифікованих організмів;

– охорону природи.

Від країни-кандидата на вступ вимагаються адекватні і відповідно оснащені структури на національному і місцевому рівнях для виконання вимог природоохоронного правового доробку (acquis).

Процес пристосування до вимог ЄС у напрямі «Навколишнє середовище», складається з двох етапів, перший з яких – транспозиція правових норм ЄС до місцевого законодавства. Для усіх нових країн-членів із ЦСЄ він тривав до кінця 2002 р. (завершення переговорів щодо членства у ЄС).

Другий етап – упровадження вимог природоохоронного законодавства – триватиме ще протягом багатьох років після прийняття країни до Співтовариства.

Переговорний напрям «Навколишнє середовище» охоплює широку сферу завдань охорони природи, окремі питання якості вод і повітря, промислових викидів, управління відходами, ядерної і радіаційної безпеки, а також використання хімікатів і генетично модифікованих організмів.

Цей напрям був одним із найскладніших у переговорах про вступ у ЄС для країн Центральної та Східної Європи з точки зору як гармонізації права, так і можливості впровадження норм ЄС.

Поширеним явищем стало встановлення перехідних періодів, які залежали або від дати набуття чинності для держав-кандидатів окремих нормативних актів, або дати чинності норм, що встановлені деякими директивами.

Розглянувши історію попереднього розширення ЄС, можна дійти висновку, що зазвичай Євросоюз погоджується розглянути питання про перехідні періоди в тих випадках, коли потрібна значна адаптація інфраструктури, або ж, коли великий обсяг інвестицій необхідно розтягнути на тривалий час.

Приймаючи одну з чотирьох основних засад функціонування ЄС, якою є вільний рух товарів, положення у напрямі «Навколишнє середовище» будуть реалізовані насамперед стосовно законів, що впливають на функціонування спільного ринку. З огляду на велику кількість адаптаційних програм, а також можливі негативні суспільні наслідки, до яких призведе швидке впровадження права ЄС (зростання інфляції, вихід із ринку окремих суб'єктів господарювання, а також пов'язані з цим зростання безробіття, втрата конкурентоспроможності підприємств і т. д.), впровадження положень усіх законів ЄС до завершення переговорних періодів було неможливим. З огляду на це, переговорні команди країн-кандидатів виступали із проханням про впровадження перехідних періодів. Перехідним є період від моменту вступу до Європейського Союзу, протягом якого держава може бути виключена з поля дії обов'язкового правового регулювання комунітарного права (в окремих його частинах).

Наприклад, Польща отримала право на дев'ять перехідних періодів [6, 34]:

– щодо комунальних відходів – стосовно різних директив – для систем централізованої каналізації – до 31 грудня 2008 р. (для агломерацій із населенням понад 10 000); 31 грудня 2015 р. (для агломерацій від 2 до 10 тис. мешканців та для агломерацій людністю від 15 000 до більш як 100 000), а для каналізаційних відходів підприємств сільськогосподарсько-продуктового сектора – до 31 грудня 2010 р. (директива 91/271/ЄЕС);

– щодо інтегрованої системи запобігання і контролю забруднень–до 31 грудня 2010 р. (директива 96/61/ЄС);

– для упаковок і пакувальних відходів – до 31 грудня 2007 р. (директива 94/62/ЄС);

– для модернізації існуючих чи будівництва нових звалищ відході–до 1 липня 2012 р. (директива 99/31/ЄС);

– для забруднень, викликаних деякими небезпечними речовинами, що потрапляють до водного середовища (директива 76/464/ЄЕС та «дочірні» директиви) – до 31 грудня 2007 р.;

– щодо зменшення вмісту сірки у рідких паливах (директива 99/32/ЄС) – до 31 грудня 2006 р.;

– щодо контролю летких органічних сполук (директива 94/63 ЄС) – до кінця 2004 та 2005 рр. –для різних виробничих операцій;

– щодо запобігання іонізуючому випромінюванню (директива 97/43/Євроатом) – до 31 грудня 2006 р.;

– щодо нагляду і контролю переміщення відходів у рамках ЄС і поза його територією (Розпорядження ЄЕС/259/93) – до 31 грудня 2007 р.

Хоча інтеграційний процес в рамках ЄС відбувається комплексно і безперервно, і європейськими фахівцями з питань розширення Союзу накопичено чималий досвід у всіх аспектах соціально-економічної співпраці, слід зважити на те, що засоби, свого часу використані ЄС для успішного приєднання таких країн як Іспанія, Португалія та Греція, – значні компенсаційні виплати зі Структурних фондів та створення спеціального «Фонду приєднання» – внаслідок обмежених фінансових можливостей більше не можуть бути використані для розширення ЄС на схід. Особливо відчутно це стало через наслідки фінансової кризи 2008-2009 років. Це має безпосереднє відношення до екологічної політики, оскільки саме ці фонди зробили для зазначених країн можливим виконання своїх зобов'язань щодо впровадження екологічного законодавства ЄС.

За оцінкою Європейської Комісії, обсяг видатків країн Центральної та Східної Європи, що необхідні для виконання їх екологічних зобов'язань відповідно до нинішніх вимог законодавства ЄС, становить близько 120 мільярдів євро. Ця цифра враховує, зокрема, витрати на виконання зобов’язань в сфері охорони довкілля східноєвропейських країн, що набули членства в ЄС у 2004 році, таких як Чеська Республіка, Словаччина та країни Балтії. Аби полегшити цей величезний фінансовий тягар, для них були започатковані кілька фінансових та адміністративних програм допомоги. Однак, фінансова допомога з боку ЄС складає лише незначну частку від потреб – понад 90% від прогнозованої суми витрат країни мають профінансувати за рахунок внутрішніх джерел та міжнародних донорських програм, що не пов'язані з ЄС.

Отже, старанне виконання країнами-кандидатами вимог щодо вступу до Європейського Союзу зумовлює глибокі економічні, суспільно-інституційні та політичні виклики, які виходять далеко за межі екологічних питань. Наскільки їм вдасться подолати ці труднощі, лишається відкритим питанням, враховуючи той факт, що сфера довкілля для них є значно меншим пріоритетом, ніж якомога швидший вступ до ЄС та вирішення набагато більш нагального питання забезпечення життєздатності й зростання національної економіки.

Директор програми євроінтеграції та сталого розвитку Інституту громадянського суспільства Віктор Вовк виділяє, зокрема, три основні проблеми економічного характеру, що постають на сьогоднішній день перед країнами, що прагнуть вступу до ЄС, в контексті розгляду екологічних питань:

1) Проблема фінансування екологічних видатків

Необхідні витрати на впровадження європейських екологічних стандартів стануть додатковим тягарем на економіку, яка сьогодні й так спрямована здебільшого на вирішення питань забезпечення внутрішніх потреб країн.

Ще підчас переговорів щодо вступу до ЄС десяти країн Центральної та Східної Європи (п'яте розширення) особливо дискусійним було питання тривалості тих чи інших перехідних періодів, які Євросоюз надавав тогочасним країнам-кандидатам, аби тимчасово полегшити тягар повного дотримання Екологічних директив. Для того, щоб обгрунтувати потребу в перехідних періодах, країни-кандидати вказували як на надзвичайну складність виконання екологічного законодавства ЄС, так і на обмеженість фінансових та інституційних ресурсів, які вони можуть залучити для цих цілей.

Фінансування інтеграційних програм вимагало від країн-кандидатів виділення у 2–3 рази більше засобів на охорону навколишнього середовища в період вступу до ЄС, порівняно з попередніми роками. Так, протягом 1991–2000 рр. витрати на інвестиції, пов'язані з охороною середовища, становили у Польщі 68 млрд. злотих (17 млрд. євро). У період із 2001 р. до 2015 р. (року завершення останнього перехідного періоду) щорічні витрати розраховані на рівні від 2,3 до 2,8 млрд. євро [5].

Основні статті витрат були пов'язані з упровадженням директив у галузі водного господарства, очищення комунальних стоків, охорони вод від забруднень сільськогосподарського походження, а також рекультивація промислових земель.

Значні кошториси адаптаційних програм були пов'язані не лише з «екологічною спадщиною років соціалізму», а й із принципами права охорони навколишнього середовища в країнах ЦСЄ та ЄС. Основним мотивом екологічного права у період соціалістичного господарства була охорона природних об'єктів, у той час коли закони ЄС характеризуються технічним підходом, зобов'язуючи користувачів навколишнього середовища (у цьому також господарські суб'єкти) до безвідмовного дотримання стандартів, наприклад, щодо норм викидів.

Водночас вступ до ЄС для усіх країн-кандидатів був пов'язаний із перспективами збільшення обсягів інвестицій в охорону довкілля зі Структурних фондів ЄС, а також Фонду приєднання. Одним із принципів фінансування з боку фондів ЄС є вимога власного внеску, який походить із національних джерел. Додаткові засоби залучалися за рахунок упровадження нових економічних інструментів охорони навколишнього середовища (наприклад, продуктові оплати, комерційні кредити), більшого податкового навантаження користувачів навколишнього середовища.

Позиція Євросоюзу щодо фінансування видатків на охорону довкілля з того часу лишається чіткою і незмінною: якими б не були зрештою витрати країн-кандидатів на вступ на виконання Екологічних директив ЄС, кошти мають надійти насамперед з внутрішніх джерел цих країн. Допомога з боку Євросоюзу може надаватися переважно для окремих, високо пріоритетних проектів, і, ймовірно, слугуватиме каталізатором для надання відповідної допомоги іншими зовнішніми донорами, такими як ЄБРР і Світовий банк, а також для інвестицій з боку приватного капіталу.

Головним завданням для країн ЦСЄ була і залишається координація усіх бенефіціантів допомоги ЄС, а також інституцій, які забезпечували необхідні засоби з боку країни-кандидата (серед них – національні природоохоронні фонди, засоби органів місцевого самоврядування, підприємницьких структур).

2) Проблема енергоємності економіки

Інша серйозна економічна проблема, що постає перед країнами-кандидатами, – це зменшення надмірного енергоспоживання. Так ще у 1999 році енергоємність ВВП (тобто кількість тонн нафтового еквіваленту, що спожиті на мільйон доларів національного ВВП,

вираженого через паритети купівельної спроможності) в більшості цих країн перевищувала середній показник західноєвропейських членів ЄС приблизно в 1,7 рази, а в Болгарії та Естонії це перевищення сягало майже 2,5 рази. За оцінками експертів, в сучасній Україні енергоємність ВВП в порівнянні з європейськими стандартами перевищена в 4-4,5 рази. Застарілі технології, що використовуються сьогодні в ключових галузях української промисловості та значна залежність від постачання закордонних енергоносіїв – основні перешкоди на шляху вирішення цього непростого стратегічного питання.

Слід зазначити, що впровадження екологічних стратегій в ЄС має стійку опору на науково - експертний аналіз в процесі прийняття рішень в сфері екологічної безпеки. У затвердженій лідерами ЄС у 2007 році програмі переходу на альтернативні й поновлювані джерела енергії біопаливу приділялася ключова роль в якості заміни традиційного бензину. У 2008 році Єврокомісія планувала законодавчо зобов'язати країни-члени ЄС переходити на граничні рівні використання на транспорті біопалива (планувалось збільшення його частки до 10 % у загальнопаливному балансі). Проте, аналіз проблеми експертами наукового комітету Європейської агенції з питань навколишнього середовища привів до висновку, що значне збільшення посівів культур для виготовлення біопалива матиме ряд негативних наслідків. Існує велика вірогідність, що збільшення площ посівів технічних культур призведе до значного навантаження на грунти, викличе порушення балансу водних ресурсів з причини значних витрат води на вирощування технічних культур, спричинить дефіцит сільськогосподарської сировини, призведе до загрози біорозмаїттю та знищення існуючих екосистем. Це викликало перегляд політичних рішень щодо пріоритетності вироблення і використання біопального за рахунок додаткового навантаження на природне середовище. Хоча рішення про збільшення відсоткової частки біопального було прийнято на високому рівні та закріплено у Директиві ЄС про відновлювальні джерела енергії (січень 2008 року), нині не виключається поступове доповнення цієї сфери політики Євросоюзу новими орієнтирами.

3) Проблема забезпечення економічного зростання

З метою досягнення економічної та соціальної конвергенції нових членів ЄС, економічно слабкіших за більшість країн, що приєднались до Євросоюзу до 2004 року, необхідно підтримувати в цих країнах значно більші темпи економічного зростання. Питання в тому, чи вдасться утримати цей темп на достатньо високому рівні, впроваджуючи екологічне законодавство ЄС та забезпечуючи при цьому його неухильне дотримання. Особливо тепер, коли в більшості країн Євросоюзу ще сильно відчутні наслідки світової фінансової кризи, існує конфлікт між цими двома стратегічними цілями. Фактично, це є частиною ширшого питання: чи вдасться розірвати зв'язок між економічним розвитком та деградацією довкілля? Безперечно, в першу чергу це стосується також країн, для яких вступ до Європейського Союзу сьогодні залишається національним пріоритетом.

Також слід відмітити досить динамічний характер acquis communautaire у напрямі «Навколишнє середовище», що спонукало уряди країн-кандидатів уважно слідкувати за його розвитком. Нові правові акти Європейського Союзу, частина яких набуває чинності у процесі вступу до Європейського Союзу, призводять до значного підвищення економічних стандартів, виконання яких спричинить значне навантаження як на державний бюджет, так і органи місцевого самоврядування та підприємців.

Стратегії впровадження вимог екологічного права ЄС у країнах ЦСЄ ґрунтувалися на таких положеннях:

– інвестиції, пов’язані з упровадженням положень права ЄС, в основному відповідають пріоритетам національних екологічних політик держав-кандидатів, хоча в деяких випадках орієнтовані на скорочення періодів досягнення конкретних цілей;

– країни-кандидати стають членами ЄС після введення в дію Договорів про вступ, через певний (досить значний) час після остаточного терміну транспозиції законів ЄС до національного права;

– у напрямі переговорів «Навколишнє середовище» у визначених галузях країни-кандидати виступають за перехідні періоди;

– до часу завершення всіх перехідних програм країни-кандидати отримують згоду ЄС на збереження існуючих систем фінансування охорони навколишнього середовища, що дозволяє утримувати рівень фінансування екологічних інвестицій із державних джерел на відповідному рівні;

– країни-кандидати отримують на охорону навколишнього середовища значні кошти у рамках передвступних фондів, а також зі сторони Структурних фондів і Фонду приєднання, за умови забезпечення значної фінансової підтримки з національних джерел.

З огляду на вищезазначене, можна сформулювати головні висновки, які Україна має врахувати в ході формування політики євроінтеграції:

1. Постановка питання про «якість довкілля» окремо від удосконалення життєвих умов і покращення «якості життя» людей очевидно спричиняє низький політичний пріоритет цієї мети в посткомуністичних суспільствах, до яких безперечно належить сучасна українська держава. Як результат, це мінімізує шанси мобілізувати необхідну політичну підтримку.

2. На сьогодні відсутні переконливі свідчення того, що європейська бюрократична модель вирішення проблем довкілля, яка історично базувалася на суворому й екстенсивному екологічному регулюванні та потребувала дедалі більших фінансових витрат, адміністративної спроможності й дієвих суспільних інститутів, виявиться ефективною та успішною хоча б в самому Євросоюзі – як в екологічному, так і в економічному та соціальному аспектах. В будь-якому разі впровадження європейських екологічних норм в Україні повинно відбуватись обдумано і помірковано, з врахуванням всіх аспектів національної специфіки.

3. Ключовою для сталого розвитку є реалізація інноваційної еколого-економічної політики, зокрема таких її складових як «торгівля квотами на викиди» і «еко-трудова податкова реформа», що спрямована одночасно на створення робочих місць та збереження довкілля. Така фіскально нейтральна реформа, що частково переносить базу оподаткування з праці (фонду заробітної плати) на споживання природних ресурсів та шкідливі викиди і відходи, має стати ключовим моментом структурної перебудови, про що свідчить досвід її успішного впровадження в індустріально розвинених країнах ЄС, передусім в Німеччині, Данії, Швеції та Нідерландах.

Головним же висновком провідні вітчизняні вчені-екологи вважають необхідність подальшої розробки і впровадження в дію національної стратегії екологічної політики, сформульованої ще у 2007 році. Для адекватної відповіді на виклики часу в основу модернізації стратегії України було покладено новітню доктрину сталого (екологічно і соціально збалансованого) розвитку.

Доведено, що для розробки ефективних механізмів стратегія екологічної безпеки повинна формуватися як ієрархічно організований комплекс економічних завдань і рішень, основу процесів прийняття яких мають становити суспільно-політичний, проблемно-цільовий, галузево-ресурсний підходи. Розвиток еколого-економічної ситуації визначається не стільки природними законами, скільки закономірностями розгортання людської діяльності в конкретно-історичних умовах суспільного буття, вивчення яких складає пріоритетне методологічне завдання системного регулювання соціоекологічних процесів.

Це зумовило необхідність розроблення і прийняття нового стратегічного документа на довгострокову перспективу – Стратегію національної екологічної політики України.

17 жовтня 2007 року розпорядженням Кабінету Міністрів України зроблено перші кроки у цьому напрямі, тобто схвалено Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 року [3], положення якої враховуватимуть: процеси глобалізації економіки; розвиток ринкових відносин та рішення Київської конференції міністрів природного середовища «Довкілля для Європи», прийнятого у 2003 році; рішення Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі, що відбувся у 2002 році, та Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті на 2003–2015 роки, Конвенції про охорону і сталий розвиток Карпат, документа «Екологічне партнерство в регіоні ЄЕК ООН: Екологічна стратегія для країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії», Пан'європейської стратегії біологічного та ландшафтного різноманіття; вступ України до СОТ; положення низки міжнародних зобов'язань України в сфері охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки.

Зазначене базуватиметься на принципах: рівності трьох складових розвитку держави (економічної, екологічної, соціальної); екологічної відповідальності; запобігання, що передбачає аналіз і прогнозування екологічних ризиків; інтеграції питань охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів (екологічних цілей) у секторальну політику на тому рівні, що й економічні та соціальні цілі; «забруднювач та користувач платять повну ціну»; міжсекторального партнерства та залучення до реалізації політики усіх зацікавлених сторін.

Тобто, національна екологічна стратегія на сучасному етапі має створити передумови вирішення комплексу завдань у сфері навколишнього середовища, а стратегічне планування політики екологічної безпеки повинно спиратися на: політичну пріоритетність вирішення проблем екологічної безпеки; інтеграцію екологічної складової в галузеві політики – економічну, соціальну; екологічну відповідальність суб'єктів промислової сфери; збалансування та взаємне доповнення загальнонаціональних і регіональних екологічних пріоритетів; науково-експертне обґрунтування засобів ефективного подолання екологічних загроз.

Нажаль, система еколого-економічного регулювання та фінансування природоохоронної діяльності в Україні до цього часу є неефективною. Передусім недостатньо задіяні ринково-економічні інструменти впливу та важелі стимулювання екологоорієнтованої поведінки суб'єктів господарювання. Недостатньо розвиваються механізм здешевлення кредитів комерційних банків і система податкових пільг, практично не працює механізм коротко- і довгострокового кредитування природоохоронних заходів, обмежене застосування знаходить екологічне страхування тощо. Потребує розширення база екологічного оподаткування, недостатніми за європейськими мірками є фінансові можливості природоохоронної діяльності.

Розроблення Стратегії національної екологічної політики України обумовлене також необхідністю підвищення ефективності структури управління надзвичайними екологічними ситуаціями на державному та регіональному рівнях через вирішення стратегічних завдань шляхом збереження й покращення усіма доступними методами та стратегіями умов життєдіяльності людей, навколишнього середовища, впровадження систем очистки та ресурсозберігаючих технологій, що забезпечить дійсно значний прорив у сфері нормативно-правового забезпечення екологічної політики держави, основними принципами якої є: довгостроковість; випереджаючий характер відносно планів соціального й економічного розвитку; оцінка ступеня господарського освоєння природних ресурсів з урахуванням комплексності, утилізації відходів й інших чинників; оцінка особливостей розвитку природоохоронної інфраструктури як складового елементу господарського комплексу країни з урахуванням особливостей розвитку продуктивних сил на перспективу;

облік регіональних особливостей екологічних наслідків розвитку продуктивних сил окремих регіонів країни, міст і міської агломерації.

З урахуванням виваженої гармонізації чинного екологічного законодавства європейських держав і національних інтересів, а головне орієнтування на нові, перспективні еколого-економічні механізми, Україна матиме більші переваги і перспективи, якщо застосує ініціативний підхід до вироблення Стратегії національної екологічної безпеки, яка будуватиметься на засадах перспективності, ефективності й мінімальної видатності, а також адекватності тенденціям розвитку регіонів, зокрема адаптації інноваційної еколого-економічної політики ЄС, виходячи з національних умов і завдань.

Джерела

1. Віктор Вовк. Вступ країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу: вплив на екологічну політику та перспективи сталого розвитку (Уроки для України) // http://www.csi.org.ua/book/1097136922_EU%20Enlargement%20&%20Sustainable%20Development%20%20Abstract%20Ukrainian.doc
2. Гусев А. А. Основные направления и этапы формирования экологической политики Европейского Союза //http://www.wpec.ru/text/200704171418.htm
3. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України/[І.Ф.Ґазізуллін, М.М.Гончар, О.В.Коломієць [та ін.] ; за ред. В.Мартинюка; – К. : [Агентство «Україна»], 2009. – 84 с.
4. Implementation and Enforcement Capacities in the former Yugoslav Republic of Macedonia for the environmental acquis.– ARCADIS ECOLAS N.V., IEEP, Berchem-Brussels, 2007.
5. Inwestycje w ochronie środowiska. Rozmowa z Jerzym Swatoniem, ministrem środowiska//Geoland// http://www.geoland.pl/dodatki/energia_xl/ms.html http://www.geoland.pl/dodatki/energia_xl/ms.html
6. Raport na temat rezultatów negocjacji o członkostwo Rzeczypospolitej Polskiej w Unii Europejskiej.– Radaministrów.– Warszawa, 2002.
7. http://europa.eu/
8. http://euroint.ukrinform.ua/
9. http://eu-directory.ea-ua.info/

Фрасинюк А.М.*

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО БАНКІВСЬКОГО БІЗНЕСУ ПІД ВПЛИВОМ ІННОВАЦІЙ

The brief review of the most considerable innovations which entailed transformation of international banking is given in the article. Attention concentrated on the role of innovative financial instruments and technological changes in development of international banking in the end the pas – beginning of new century.

Постановка проблеми. Розвиток світового фінансового ринку в цілому та, зокрема, банківської сфери набув інноваційного характеру. В різні історичні періоди цей процес мав специфічні особливості і наслідки, що пояснюється впливом тенденцій світового економічного розвитку – поглиблення інтернаціоналізації, транснаціоналізації, лібералізації міжнародних валютно-кредитних, фінансових відносин та зовнішньої торгівлі, глобалізації. Регіональні економічні процеси також виявились чинниками утворення банківських систем в межах регіональних інтеграційних угруповань.

Упродовж кількох останніх десятиріч нові фінансові продукти, технології та інститути перебувають у центрі уваги наукової думки. Подібно до того, як в результаті науково-технічного прогресу на ринок потрапляють нові товари і послуги, так фінансові інновації періоду 80-х - 90-х рр. зумовили подальше виникнення множини нових, вельми складних, фінансових інструментів.

Створення і запровадження в обіг єдиної європейської валюти, уніфікація нормативної бази та розвиток електронних торговельних систем, похідні фінансові інструменти, транснаціоналізація світової економіки та фінансів – є окремими напрямками наукових пошуків, результати яких широко висвітлюються у науковій фаховій літературі.

Ступінь розробленості проблеми та її невирішені частини. Основи теорії інновацій були запропоновані німецькими вченими В. Зомбартом, В. Метернихом, Й. Шумпетером. Проблематика інноваційного розвитку висвітлюється в роботах таких авторів як: Дж. Кларк, С. Кузнец, Е. Дж. Долан, Р. Дорнбуш, У. Едвардес, Д. Линдсей, Ж. Матук, Н. Г. Менкью, Дж. Фіннерті, Е. Хансен, та багатьох інших.

Питанням економічного змісту поняття інновацій, суті ринку інноваційного інвестування, формам і методам інноваційної діяльності та іншим загальноекономічним питанням присвятили праці російські та вітчизняні вчені: О. Абакуменко, О. Барановський, Т. Васильєва, С. Глазьєв, О. Дзюблюк, Н. Кондратьєв, В. Міщенко, А. При¬гожин, Комарницький І., Смолін І., М. Паладій, О. Рогач, А. Сухоруков, В. Кузьменко; І. Макаренко, Ф. Фрадкін, О. Шнирков та ін.

Однак системного дослідження, яке розкриває вплив фінансових інновацій щодо трансформації міжнародного банківського бізнесу до цих пір бракує.

Мета статті - висвітлення найбільш значущих подій інноваційного характеру, які спричинили технологічні, інституційні, якісні зміни в розвитку міжнародної банківської справи наприкінці минулого – початку нового сторіччя.

* здобувач кафедри міжнародних валютно-кредитних і фінансових відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© Фрасинюк А.М., 2009

Технологічні досягнення у галузі телекомунікацій, інформатизації та комп'ютеризації є загальновизнаним провідним чинником розвитку фінансових інновацій [15, 181]. Разом з цим, значною була й роль інших чинників – поглиблення конкуренції у фінансовій сфері, регуляторні вимоги щодо збільшення капіталізації кредитно-фінансових інститутів.

Головними чинниками, що стимулюють появу фінансових інновацій на фондовому ринку є: податкові переваги, зниження операційних витрат, зниження агентських витрат, перерозподіл ризиків, підвищення ліквідності, чинники, пов'язані з регулюванням і законодавством, рівень процентних ставок та їх мінливість, рівень цін та їх мінливість, роботи академічного характеру, вигоди за рахунок поліпшення фінансової звітності, технічні досягнення [1, 115].

З урахуванням зазначених вище чинників виокремлюють [1]:

1. Фінансові інновації, спрямовані на зменшення операційних витрат та витрат на моніторинг.

2. Фінансові інновації, спрямовані на уникнення регуляторних правил.

3. Фінансові інновації, спрямовані на уникнення оподаткування та/або зменшення податкового навантаження.

4. Фінансові інновації, спрямовані на уникнення власних (корпоративних, саморегулівних) обмежень.

5. Фінансові інновації, спричинені сегментацією фінансових ринків.

Бурхлива хвиля інновацій охопила фінансовий ринок у 80-х рр. внаслідок дерегулювання і лібералізації руху капіталів розвинутих країн. Валютні та процентні свопи, валютні та процентні опціони, форвардні угоди, синтетичні кредитні деривативи, облігації із змінюваним відсотком – далеко не повний перелік фінансових інструментів інноваційного характеру, які базуються на інструментах, що вже стали традиційними – ф'ючерсах, нотах з плаваючою ставкою та ін. Прикладом пізніших інноваційних інструментів є стріпи, екзотичні свопи, або свопи дефолту акцій та ін.

Поступове ускладнення змісту фінансових інновацій знайшло прояв у розвиткові специфічної діяльності - фінансового інжинірингу. За визначенням Дж. Фіннерті, фінансовий інжиніринг – це поєднання конструювання, розроблення та реалізації інноваційних фінансових інструментів і процесів, а також творчий пошук нових підходів до розв'язання проблем в галузі фінансів.

Запровадження новітніх технологій банківської діяльності та нових інструментів становило основу концепції «фінансового супермаркету» - перетворення банків на універсальних інституціональних учасників фінансового ринку. Якщо впродовж 80-х - 90-х рр. це стосувалося переважно оптової торгівлі, то наразі сучасні транснаціональні банки пропонують широке коло традиційних і новітніх роздрібних банківських продуктів.

Отже, одним з найважливіших нововведень на фінансовому ринку є створення електронних торговельних систем як альтернативи традиційним торговельним системам. Перехід на електронні торговельні системи набув масового характеру наприкінці 90-х років, хоча деякі країни використовували подібні технології ще в 80-і роки. Першими до використання нових технологій перейшли валютний ринок та ринок похідних інструментів. За даними БМР, вже у 2001 році до 70% міжбанківської торгівлі валютою здійснювалися через електронні брокерські системи (у 1995 р. цей показник складав 10%) [17]. Пізніше нові технології стали активно використовуватися на грошовому ринку, ринку облігацій, а також на найбільш розвинутому сегменті фінансового ринку - ринку державних цінних паперів. На ринку акцій також поступово починає переважати електронна торгівля.

Технологічні нововведення впливають на фінансовий ринок за двома напрямами. По-перше, вони істотно знижують операційні витрати, а також вартість отримання інформа-

ції [5, 41]. Дилери, завдяки електронним системам, можуть миттєво визначати кращу ціну і планувати оптимальні торговельні стратегії. Електронні системи також дозволяють ефективно інтегрувати оптовий і роздрібний ринок за участі безлічі дилерів.

Утворення валютного союзу країн ЄС створило для інвесторів нові можливості доступу до активів, що раніше не включалися ними до інвестиційного портфелю. Наслідком розширення інвестиційної бази за рахунок цінних паперів, деномінованих в євро, стало подвоєння чистого об'єму запозичень з боку банківського сектора і корпоративних позичальників протягом двох років після появи єдиної валюти [8]. Крім того, істотно зросла диверсифікація структури самих інвесторів.

Важливим чинником розвитку фінансового ринку на сучасному етапі є диверсифікація структури інвесторів. Банківські злиття, фінансові кризи і поява великої кількості інституційних інвесторів істотно вплинули на формування стратегій учасників фінансового ринку щодо управління ризиками і ухвалення інвестиційних рішень. Остання хвиля крупних злиттів і поглинань в секторі фінансових послуг більшості розвинених країн теж виявилась чинником системних змін. Так, в середині 90-х років на валютному ринку понад 50 найбільших гравців мали змогу впливати на ринкову кон'юнктуру практично по будь-якій парі валют. В даний час кількість подібних учасників не перевищує 20 [12, 332].

Водночас, інші категорії учасників ринку стають активнішими. Зокрема, в даний час істотно зросла роль пенсійних фондів, страхових компаній, взаємних фондів і інших небанківських фінансових посередників. Так, в період 1995–2000 років загальна кількість взаємних фондів збільшилася на 53%, при цьому об'єм активів під їх управлінням зріс на 126% [5,48]. Найбільш відчутні зміни відбулися в єврозоні. Хоча банківські депозити та інші фінансові інструменти з низьким рівнем ризику були найбільш поширені у минулому, стрімко росте число дрібних інвесторів, що розміщують кошти у різних фондах з управління активами. В результаті різко зростає диверсифікація портфелів, а також рівень кредитного ризику.

Зміни в структурі учасників супроводжувалися зміною системи управління ризиками. Злиття зазвичай призводить до того, що ліміт кредитування нового утворення, як правило, є нижчим за суму лімітів, встановлених до злиття на кожного учасника окремо. Це може спричинити загальне зменшення кредитних лімітів на ринку.

Зміни в управлінні були обумовлені і кризами кінця 90-х, наприклад такими, як банкрутство компанії LTCM (Long Term Capital Management) в 1998 році. У звіті за 1998 рік Комітет з нагляду за світовою фінансовою системою (Committee on the Global Financial System, або CGFS) відзначив, що дана криза ставить під питання надійність сучасних торговельних систем, а також методів управління ризиками [17]. Це примусило учасників ринку переглянути свої стратегії хеджування. Підвищена чутливість до кредитного ризику і кореляція між різними видами ризиків привели до того, що учасники ринку, побоюючись можливого збільшення цінової волатільності, почали менш охоче відкривати позиції по певних видах активів [10].

Під впливом інноваційних змін набули поширення різні індекси. Спочатку індекси акцій, облігацій та інших фінансових активів були призначені для визначення сукупної зміни рівня цін, тобто вимірювання «настрою» учасників ринку. Поступово індекси самі стають фінансовим активом, а показником ефективності управління активами, замість динаміки цін окремих активів, стає значення сукупного індексу.

Нарешті, значною зміною на фінансових ринках є зміна структури пропозиції інструментів. Це особливо чітко виявляється на ринку цінних паперів з фіксованою прибутковістю і суміжних з ним сегментах. У всіх країнах, окрім Японії, чистий об'єм емісії державних цінних паперів істотно знизився до 2000 року. Водночас різко зросла емісія корпоративних цінних паперів. В результаті в період 1995–2000 років частка державних

цінних паперів розвинених країн в загальному об'ємі даних фінансових інструментів зменшилася з 45 до 35% [17]. У цей період набули поширення корпоративні запозичення у формі американських казначейських облігацій, комерційні папери та різноманітні кредитні деривативи.

Починаючи з 70-х років, ринки державних цінних паперів в багатьох розвинених країнах бурхливо зростали. Бюджетні дефіцити приводили до широкомасштабної емісії державних облігацій. Дефіцит бюджету у Франції, Іспанії і низці інших країн єврозони підтримував об'єм ринку державних облігацій, деномінованих в євро. Найбільший ринок державних облігацій сформувався в Японії через величезний бюджетний дефіцит.

Протилежна тенденція - скорочення ринків державних цінних паперів наприкінці 90-х років – мала місце в країнах з бюджетним профіцитом: Австралії, Великобританії, США, Канаді, Швеції та інших. На відміну від державних облігацій, корпоративні запозичення зростали прискореними темпами. Корпоративний сегмент американського фінансового ринку збільшився майже в 2 рази за період 1995–2000 років і досяг $13 трлн. У єврозоні також істотно збільшився об'єм корпоративних запозичень. Навіть в Японії наприкінці 90-х, хоч і трохи, але збільшився об'єм корпоративних цінних паперів [17].

Зростання корпоративного ринку відбувається на тлі розвитку інструментів, що дозволяють перерозподіляти кредитний ризик. Ринок кредитних деривативів виник на початку 90-х. Серед перших банків, які почали масово застосовувати кредитні деривативи, був один з найбільших банків Німеччини - Deutsche Bank. Сьогодні застосування кредитних деривативів в Німеччині регулюється загальним федеральним органом нагляду за фінансовим ринком, у тому числі і за банками, BAFIN (Bundesanstalt fur Finanzdienstleistungsaufsicht / Federal Financial Supervisory Authority) [11]. Згодом центр активності банківських операцій з кредитними деривативами перемістився до США, де вже фактично і утворився міжбанківський ринок кредитних деривативів, представлений низкою стандартизованих контрактів: свопи на активи, дефолтні свопи та опціони, свопи на сукупний дохід, опціони на кредитний спред та ін.

Розглянуті зміни в системі функціонування фінансового ринку чинять істотний вплив на політику центральних банків: однією з проблем є визначення стратегії центрального банку з рефінансування учасників ринку. Особлива увага приділяється питанням адекватної реакції центрального банку на несподіване скорочення або збільшення рівня ліквідності. Крім того, важливу роль грають питання визначення стратегічних і тактичних аспектів монетарної політики в умовах зміни принципів функціонування трансмісійного механізму. Зокрема, це стосується значення інформації, закладеної в цінах на активи, а також збільшення ступеня прозорості центральних банків. Нарешті, зміни на фінансових ринках безпосередньо впливають на механізм грошово-кредитної політики, включаючи проведення інтервенцій на валютному ринку.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати, що інноваційний процес у фінансовій сфері має виражений еволюційний характер: передумовою появи інновацій нового покоління є попередні нововведення, які з часом стають традиційними.

Інноваційні зміни системи функціонування фінансового ринку зумовлюють появу нових інструментів, своєю чергою поява останніх призводить до якісних змін міжнародного банківського бізнесу: розширенні спектру банківських послуг, появі нетрадиційних банківських продуктів, включаючи оптову і роздрібну сфери.

Література

1. Гібридний капітал банку: світовий досвід, перспективи впровадження в Україні: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 13 / В.І. Міщенко, В. А. Крилова, В.В. Салтинський, О.Г. Приходько. – К.: Національний банк України. Центр наукових досліджень. 2009. – 180 с.

2. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: Моногр. / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук; Київ. нац. екон. ун-т. — К., 2003. — 394 с. — Бібліогр.: с. 342-351.
3. Національна інноваційна система України: проблеми і принципи побудови: монографія / І.П. Макаренко, П.М. Копка, О.Г. Рогожин, В.П. Кузьменко; Ін-т пробл. нац. безпеки Ради нац. безпеки і оборони України, Ін-т еволюц. економіки. — К., 2007. — 520 с.
4. Сапунцов А. Л. Развитие транснациональных форм бизнеса // Российский внешнеэкономический вестник. — 2008 .— N 8 .— С. 3-8.
5. Суэтин, А. А.. Новые условия работы на финансовых рынках // Аудитор. — 2008 .— N 1 .— С. 41-52.
6. Циганова Н.В. Передумови та закономірності транскордонного руху банківського капіталу // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. Випуск 75. Ч. 2. – К.: Київ. Національний ун-т ім.. Т. Шевченка. Ін-т міжн. відн., 2008. – С. 121 – 126.
7. Claessens, S., and L. Laeven. What drives bank competition? Some international evidence // Journal of Money, Credit, and Banking. – 2004. - Vol. 36. - P. 563–583.
8. Craig, B., and F. Fecht: «The Eurosystem money market auctions: A banking perspective,» Journal of Banking and Finance. – 2007. – Vol. 31, №8. – P. 2925–2944.
9. Eisenschmidt, J., Astrid Hirsch, Tobias Linzert. Bidding behaviour in the ECB's main refinancing operations during the financial crisis //ECB Working papers. – 2009. - № 1052.
10. Fender, I. Corporate hedging: the impact of financial derivatives on the board credit channel of monetary policy// BIS Working Papers. – 2000. - № 94.
11. Gerberding, C., Seitz, F., and Worms, A. How the Bundesbank really conducted monetary policy // North American Journal of Economics and Finance. – 2005.- № 16. – P.277–292.
12. Leven, L., and R. Levine (2007) Is there a diversification discount in financial conglomerates? // Journal of Financial Economics. – 2007. - Vol. 85. - P.331–367.
13. Linzert, T., D. Nautz, and J. Breitung: «Bidder Behavior in Central Bank Repo Auctions: Evidence from the Bundesbank,» // Journal of International Financial Markets, Institutions and Money. – 2006. - № 16. – P. 215–230.
14. Linzert,T., Nautz, D. and U. Bindseil . Bidding Behavior in the Longer Term Refinancing Operations of the European Central Bank: Evidence from a Panel Sample Selection Model // Journal of Banking and Finance. – 2007. - № 31(5). – P. 1521-1543.
15. Recent innovations in international banking (Cross Report) // CGFS Publications. – 1986. - № 1// www.bis.org/publ/ecsc01c.pdf.
16. Transmission mechanisms for monetary policy in emerging market economies // BIS Papers. – 2008. - № 35.
17. Офіційний сайт Комітету з нагляду за світовою фінансовою системою - http://www.bis.org/list/cgfs/index.htm.

Мамедова Т.*

НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНОМУ ОБМІНІ ТЕХНОЛОГІЯМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

У статті підкреслюється місце Укріани на світовому ринку науково-технологічних та інноваційних досягнень. Також проаналізовані ефективність використання та стан наявного науково-технологічного потенціалу України в умовах європейської інтеграції.

The article highlights the place of Ukraine in the world market of scientific and technological and innovative achievements. Also analyzed the efficiency and condition of existing scientific and technological potential of Ukraine in European integration.

Актуальність теми. Реалізація інноваційної моделі економіч¬ного розвитку України обумовлює необхідність ефективного використання різних форм інтеграції у глобальний ринок об'єктів інтелектуальної власності, у тому числі міжнародного обміну науково-технічним знанням та потенціалом. Нагромаджений в Україні людський капітал наукової сфери дає підстави стверджувати про доцільність і можливість поглиблення інтеграції у глобальне та європейське економічне середовище саме у формі міжнародної передачі технологій як однієї з найефективніших і довготривалих форм міжнародних економічних відносин.

Декларування урядом України структурно-інноваційної моделі розвитку та стратегії євроінтеграції України наприкінці минулого сторіччя, на жаль, не було підтверджено системними заходами довгострокового характеру. Відповідно, економічне зростання відбувалося на основі низькотехнологічних «старопромислових» галузей та високорентабельних торговельної, фінансової, банківської сфер, операцій з нерухомістю тощо. В результаті послабилися позиції динамічної конкурентоспроможності економіки в глобальній конкуренції і посилилися загрози економічній безпеці держави. При цьому високий ступінь інерційності розвитку науково-технологічної сфери, особливо людського капіталу, а також невизначеність довгострокових наслідків новітніх технологій для генофонду нації, здоров'я людини, еколого-техногенного стану переводить цю загрозу в категорію стратегічно важливих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання науково-технологічного потенціалу України у міжнародному обміні технологіями є предметом досліджень багатьох іноземних та вітчизняних фахівців, зокрема Вернона Н., Друкера П., Портера М., Познера М., Соллоу Р., Хікса Д., Лук'яненка Д.Г., Поручника А.М., Румянцева А.П., Савчука В.С., Старостіної А.О., Соловйова В.П., Федулової Л.І., Черваньова Д.М., Шевченка В.Ю. та ін.

---

* студентка IV курсу спеціальності «міжнародн іекономічні відносини» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: ас. Чугаєв О.А.

© Мамедова Т., 2009

Проте, залишається ще багато питань, які потребують аналізу з точки зору ефективності міжнародного обміну науковими технологіями та передумов реалізації науково-технічного потенціалу України в умовах європейської інтеграції.

Мета статті. Визначити рівень ефективності використання наявного науково-технологічного потенціалу України та передумови його реалізації в умовах євроінтеграції.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень показує, що науково-технологічний потенціал є одним із визначальних факторів, здатних суттєво впливати на формування національної конкурентоспроможності України. Дослідження передумов зростання диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів доводить низький рівень активності у процесі використання науково-технологічного потенціалу як на рівні економіки країни, так і окремих регіонів.

До країн з найвищим рівнем технологічного розвитку входять країни-лідери за показниками економічного розвитку у тому числі за показником індексу людського розвитку (США, Японія, Західна Європа, зокрема члени ЄС). Приналежність країн до визначеного кластера підтверджує певну їх подібність у технологічному розвитку у порівнянні з іншими. Якщо ж врахувати досягнення країн по впровадженню інновацій, то акценти в загальному рейтингу дещо міняються в сторону нових-країн лідерів, які досягли успіхів в комерціалізації інновацій, наприклад, частка Південної Кореї на світовому ринку цивільної наукомісткої продукції складає 27%, в той час як в країн ЄС – 21%, в США – 15%. [1]

Останнім часом стрімко збільшується кількість науково-технічних працівників і зміцнюються позиції в області високих технологій країн, що раніше вважалися країнами «третього світу». Особливо треба відзначити Китай, Південну Корею, Тайвань, Таїланд і Сінгапур, і трохи пізніше до них приєдналися деякі країни Латинської Америки й Індія. Ці країни сфокусовуються на чотирьох напрямках: 1)покращення науки, інженерна та математична освіта; 2)залучення високоосвічених іммігрантів; 3)збільшення державних витрат на дослідження; 4)податкові пільги.

Україна не змогла зайняти належне місце в процесах міжнародного трансферу технологій. Згідно з рейтингом Всесвітнього економічного форуму, Україна серед 134 країн зайняла у 2009 році у сфері розвитку початкової освіти 37 місце, у сфері розвитку вищої освіти – 45, у сфері формування факторів інноваційного розвитку – 52, за оснащеністю сучасними технологіями – 65, у сфері захисту прав інтелектуальної власності – 114 місце, що свідчить про неефективне використання власного інноваційного потенціалу. [2]

Для забезпечення впливу місцевої влади на розвиток інноваційних процесів в деяких регіонах України обласними державними адміністраціями було розроблено та затверджено регіональні інноваційні програми, в яких стратегічною метою діяльності цих регіонів визначено формування інноваційної моделі розвитку економіки. Такі програми було затверджено, зокрема, в Черкаській області – «Обласна програма науково-технічного та інноваційного розвитку на 2008-2011 роки», Запорізькій – «Цільова економічна програма інноваційного розвитку Запорізької області на 2008-2012 роки».

Реалізація зазначених програм має створити підґрунтя для активізації інноваційної діяльності, створення інноваційної, науково-виробничої інфраструктури, забезпечення інтеграції освіти, науково-технічної сфери та виробництва як передумов інноваційного розвитку економіки регіонів.

Ефективності використання науково-технологічного та інноваційного потенціалу здійснено за такими показниками, як загальний обсяг фінансування інноваційної діяльності та чисельність фахівців, які виконували наукові та науково-технічні роботи (в розрахунку на одну особу).

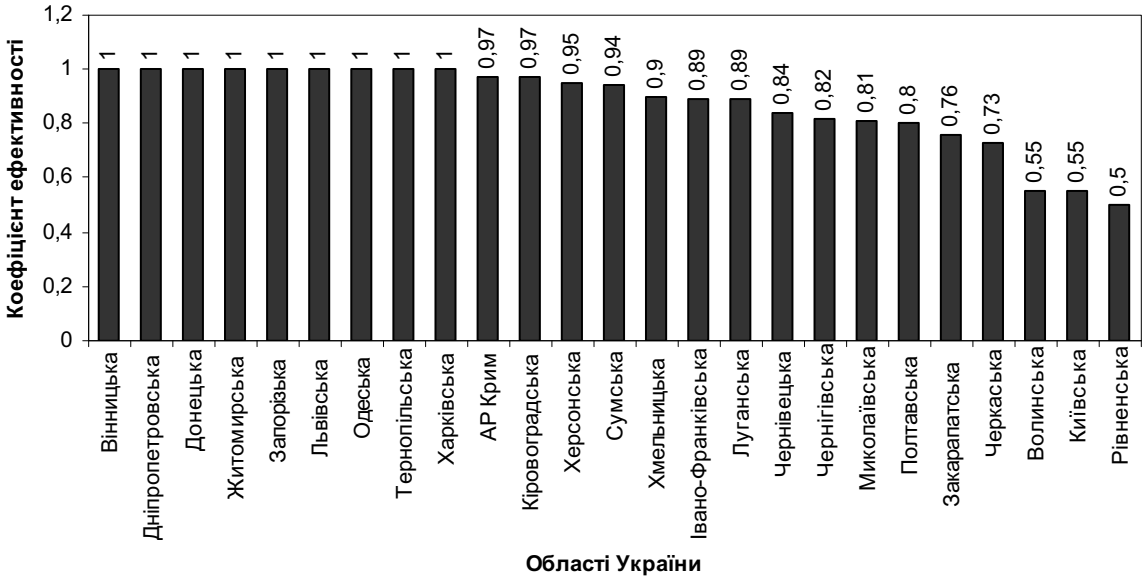

Мал.1. Ефективність використання науково-технологічного та інноваційного потенціалу України в розрізі областей станом на 2008 р.

Джерело: Державний комітет статистики України

Загальний обсяг фінансування інноваційної діяльності трьох з цих областей (Дніпропетровської, Донецької та Харківської) значно перевищував відповідний показник решти переважної більшості областей. У той же час, ці області та ще Київська і Черкаська виявилися лідерами з обсягів реалізації ліцензійної продукції. Тобто ефективний розподіл науково-технологічного та інноваційного потенціалу, а також його обґрунтоване використання на території того чи іншого регіону України призводить до вирішення проблем досягнення необхідного рівня економічного зростання та можливостей виходу на міжнародний технологічний ринок конкурентоспроможних підприємств, областей та країни загалом.

Однією із головних причин того, що Україна виробляє значно меншу частку наукомісткої продукції на світовому ринку, ніж її частка в світовому науково-технічному потенціалі, є недостатні обсяги фінансування та недосконала його структура, що вимагає оптимізації.

Починаючи з 2000 року в Україні жодного бюджетного року не була виконана, визначена статтею 34 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» норма щодо забезпечення державою бюджетного фінансування наукової та науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7% ВВП. Фактично щорічний розмір бюджетних видатків на науку складав 0,3–0,5% ВВП, в той час, як економічна функція науки починається з обсягів фінансування більших від 0,9% ВВП. В країнах ЄС прийнятою нормою фінансування науки є 3% ВВП [3].

В 1-му півріччі 2009 року відбулося подальше скорочення витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт за рахунок держбюджету: на 31,7 млн. грн. (на 2,3%) в порівнянні із аналогічним періодом минулого року, що призвело до зменшення частки держбюджету в складі джерел фінансування цих робіт із 40,5% до 39,9% [4].

Зниження рівня фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт призвело до відтоку з України кваліфікованих наукових та технічних кадрів, занепаду багатьох наукових шкіл, стрімкої деградації матеріально-технічної бази наукових та науково-технологічних досліджень, переважного впровадження в Україні запозичених технологій не найвищої рівня новизни.

Таблиця 1. Джерела фінансування технологічних інновацій

рік	Загальна сума витрат	У тому числі за рахунок коштів			
		власних	державного бюджету	іноземних інвесторів	інші джерела
	млн.грн.				
2000	1757,1	1399,3	7,7	133,1	217
2001	1971,4	1654	55,8	58,5	203,1
2002	3013,8	2141,8	45,5	264,1	562,4
2003	3059,8	2148,4	93	130	688,4
2004	4534,6	3501,5	63,4	112,4	857,3
2005	5751,6	5045,4	28,1	157,9	520,2
2006	6160	5211,4	114,4	176,2	658
2007	10850,9	7999,6	144,8	321,8	2384,7
2008	11994,2	7264	336,9	115,4	4277,9

Джерело: Державний комітет статистики України

Знижується кількість інноваційноактивних підприємств: з 26% у 1994 році проти 14,2% у 2007 році та 13% у 2008 році [10], в той час, як цей показник в Ірландії складає 74%, в Данії – 71%, в Німеччині – 69%, в Австрії – 67%, в Нідерландах – 62%. Навіть країни, які в Європейському Союзі мають найнижчий рівень інноваційної активності (Португалія– 26%, Греція –29%) перевищують показник України двічі [3].

Таблиця 2. Інноваційна активність

рік	Питома вага підприємств, що займалися інноваціями	Загальна сума витрат	У тому числі за напрямами						
			дослідження і розробки[1]	у тому числі		придбання нових технологій[2]	підготовка виробництва для впровадження інновацій[3]	придбання машин та обладнання пов'язані з упровадженням інновацій[4]	інші витрати
				внутрішні НДР	зовнішні НДР				
	%	млн.грн.							
2000	18	1760,1	266,2	X	X	72,8	163,9	1074,5	182,7
2001	16,5	1979,4	171,4	X	X	125	183,8	1249,4	249,8
2002	18	3018,3	270,1	X	X	149,7	325,2	1865,6	407,7
2003	15,1	3059,8	312,9	X	X	95,9	527,3	1873,7	250
2004	13,7	4534,6	445,3	X	X	143,5	808,5	2717,5	419,8
2005	11,9	5751,6	612,3	X	X	243,4	991,7	3149,6	754,6
2006	11,2	6160	992,9	X	X	159,5	954,7	3489,2	563,7
2007	14,2	10850,9	986,5	793,6	192,9	328,4	X	7471,1	2064,9
2008	13	11994,2	1243,6	958,8	284,8	421,8	X	7664,8	2664

Джерело: Державний комітет статистики України

Низькими залишаються обсяги державного замовлення на новітні технології, які щорічно становлять близько 1% бюджетного фінансування наукової сфери. Венчурне фінансування в Україні не отримало належного розвитку. За практичної відсутності венчурного капіталу вітчизняного походження зарубіжні венчурні фонди переважно не зацікавлені у розвитку ризикових проектів і кошти спрямовують переважно в проекти традиційної спрямованості.

При стратегічному плануванні розвитку науково-технологічної та інноваційної сфери на макро- і мезорівні, необхідно враховувати не лише наявний потенціал, але й ефективність його використання. Це дозволить скоординувати потреби країни (регіону) із можливостями (ресурсами), які в свою чергу будуть обґрунтовано скеровані і забезпечать максимальний ефект в довгостроковій перспективі.

Дослідження та аналітична оцінка науково-технологічного потенціалу країни на етапі поглиблення світогосподарських зв'язків має фундаментальне значення. Вивчення стану науково-технологічного потенціалу є основою для розробки стратегії подальшого розвитку економіки країни на шляху до інтеграції в європейський економічний і дослідницький простір. У 60-і роки XX століття київською школою наукознавців була сформульована і розроблена концепція науково-технічного потенціалу «як сукупної можливості науки і наукового обслуговування розв'язувати поточні та майбутні задачі». Запропоновано враховувати такі основні показники науково-технологічного потенціалу: (1) забезпеченість науковими кадрами; (2) науково-інформаційну забезпеченість; (3) матеріально-технічні ресурси; (4) оптимальність організації наукової системи.

Наукомісткість промислового виробництва не перевищує 0,3%, що в 10-12 разів менше світового рівня. Понад 90% продукції, виробленої в Україні, не відповідає сучасному науково-технічному забезпеченню. Низький рівень технологій, відсутність стимулів до виробництва високоякісної продукції спричиняють нерентабельність і неконкурентоспроможність продукції промисловості. Частка підприємств, які працюють над підвищенням технічного рівня виробництва в Україні, постійно скорочується.

Таблиця 3. Організації, що виконували наукові та науково-технічні роботи в Україні (2002-2007 рр.)

Назва організації	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**
Самостійні науково-дослідні організації	682	724	784	787	821	828
Самостійні конструкторські організації	291	275	274	245	207	198
Проектні та проектно-пошукові організації	58	53	53	60	57	50
Вищі навчальні заклади	153	153	158	160	160	163
Дослідні заводи	17	12	11	13	16	17
Науково-дослідні та конструкторські підрозділи на промислових підприємствах	109	97	97	93	85	80
Інші самостійні організації	125	136	141	142	144	143
Всього	1435	1450	1518	1501	1490	1479

Джерело: Державний комітет статистики України

Як видно з даних таблиці, станом на 2007 р. наукові та науково-технічні роботи в Україні виконувало близько 1500 організацій. Зростає кількість науково-дослідних організацій та вищих навчальних закладів і, навпаки, зменшується кількість конструкторських організацій, дослідних заводів, проектних та проектно-пошукових організацій, науково-дослідних та конструкторських підрозділів на промислових підприємствах [5].

Безперечно, це негативно позначається на потенційних можливостях комерціалізації наукових розробок, свідчить про погіршення готовності наукового сектора до супроводу інновацій протягом усього їх життєвого циклу. Найсуттєвіший негативний вплив у цьому відношенні мала ліквідація багатьох дослідно-експериментальних баз, дослідних виробництв у системі НАН України, вищої школи, галузевої сфери, здійснена у перші роки приватизації.

Існує ще низка питань, стосовно науково-технологічного потенціалу України, вирішення яких потребує широкого залучення міжнародної технічної допомоги. Впровадження проектів міжнародної технічної допомоги сприяє розв'язанню тих проблем, які країна не в змозі вирішити самостійно, та зменшує навантаження на державний бюджет. Міжнародна технічна допомога надається Україні практично в усіх галузях народного господарства та суспільного життя більш як 20 країнами і є важливим інструментом реалізації політики її міжнародної інтеграції, забезпечення інтересів держави на зовнішніх ринках.

З 1993р. Україна є асоційованим членом програми EUREKA. Український Національний інформаційний пункт за період свого існування надіслав до Секретаріату EUREKA 76 проектних пропозицій, з яких 43 занесено в базу даних програми. [10]

Одним з головних практичних інструментів співробітництва ЄС та України є програма Європейського Союзу TACIS. З початку реалізації програми Європейський союз надав Україні технічної допомоги на суму близько 1,1 млрд. євро, у тому числі в рамках національної програми TACIS - понад 550 млн. євро. Незважаючи на позитивні наслідки реалізації європейських програм в Україні, проекти міжнародної технічної допомоги, що здійснювались і здійснюються в Україні, є ізольованими один від одного, нескоординованими і в своїй більшості не сприяють проведенню глибоких системних перетворень.

Інноваційний розвиток в Україні стримується також із-за відсутності системної довгострокової стратегії інноваційного розвитку країни. В цьому напрямку вже зроблено суттєвий крок вперед. Кабінет Міністрів України розпорядженням від 17 червня 2009 р. № 680 схвалив Концепцію розвитку національної інноваційної системи. Її метою є визначення основних засад формування та реалізації збалансованої державної політики з питань забезпечення розвитку національної інноваційної системи, спрямованої на підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Цей програмний документ є базовим інструментом реалізації довгострокової стратегії інноваційного розвитку країни. Термін реалізації Концепції – до 2025 року. Реалізація Концепції має здійснюватися шляхом розробки кожні три роки плану заходів щодо розвитку національної інноваційної системи та забезпечення його виконання.

Науково-технологічний потенціал є одним із визначальних чинників, здатних істотно впливати на формування національної конкуренто¬спроможності України. Істотний вплив має експорт технологій на економічне зростання і дозволяє виділити країни з високим, середнім та низьким рівнем використання ресурсів у науково-технологічній сфері.

Незважаючи на істотне скорочення науково-технологічного потенціалу України, його людський капітал ще залишається достатньо потужним навіть у порівнянні з розвиненими країнами. Проте, мають місце надмірна частка фінансування інноваційної діяльності за рахунок власних коштів підприємств при зниженні наукомісткості ВВП і зменшенні витрат на фінансування НДіДКР, негативні зміни в структурі інноваційного виробництва.

Загалом позитивний вплив інновацій на економічне зростання поєднується з виявленим взаємозв'язком між показниками науково-технологічного розвитку, у тому числі міжнародного трансферу технологій, та інтегральним показником екологічної безпеки регіонів України.

Метою розвитку інноваційної інфраструктури є створення умов для об'єднання всіх учасників інноваційного процесу. Державної підтримки потребують заходи щодо створення мережі інноваційно-інформаційних центрів, організації постійно діючих та періодичних виставок інноваційної продукції та наукоємних технологій, конкурсів інновацій тощо. Вирішення проблеми недостатньої реалізації наукового та технологічного потенціалу лежить саме у площині інституціональних чинників.

Список використаних джерел

1. Звіт по світових інноваціях журналу The Economist, October 11, 2007 // http://www.economist.com.
2. Всесвітній економічний форум «The Global Competitiveness Report 2008-2009» // http://rpl.net.ua.
3. Парламентські слухання. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів // http://kno.rada.gov.ua.
4. Наукова та науково-технічна діяльність. Держкомстат України // http://www.ukrstat.gov.ua.
5. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2007 році. Статистичний збірник. – Київ: Державний комітет статистики України, 2007. – 351 с.
6. Концепція розвитку національної інноваційної системи // http://www.rada.gov.ua.
7. Інноваційна діяльність промислових підприємств в 2007р. // http: www.in.gov.ua.
8. Федулова Л.І. Стан та проблеми України в контексті розвитку ринків високотехнологічних товарів та послуг. // Наука та інновації. – 2009. – Т.5. – №3.
9. Національна бібліотека імені В.І. Вернадського // http: www.nbuv.gov.ua
10. Смертенко П. Програма EUREK в Україні: політична та адміністративна складова підтримки // Наука та інновації. – 2006. – №5. – С. 120-122.

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Галака С.П.
Ідея нового договору щодо європейської безпеки..... 3

Коппель О.А., Кісільова З.
Новий міжнародний порядок: структурні характеристики та особливості формування..... 11

Грубінко А.В.
Велика Британія біля витоків європейської політики безпеки і оборони: роль, пріоритети, суперечності..... 18

Лещенко Л.
Стандарти Ради Європи у становленні інституту омбудсмена в пострадянських країнах членах Ради Європи..... 29

Запорожець О.Ю.
Політика Європейського Союзу в сфері інформаційної безпеки..... 26

Анджапарідзе А.
Гуманітарний чинник українсько-грузинського стратегічного партнерства..... 46

Цибуляк А.Г.
Центрально-азійський й південно-кавказький вектори військово-політичної безпеки Російської Федерації..... 56

Бойченко О.М.
Актуальні проблеми діяльності військово-промислового комплексу Європейського Союзу..... 69

Карпенко Н.В.
Ілюзії та реалії бренду «Україна»..... 76

Корчака М.В.
Європейські перспективи Іспанії після виборів до Європарламенту 2009 року..... 84

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Муравйов В.І., Шпакович О.М.
Правові інструменти співпраці між Європейським союзом і Україною в сфері простору свободи безпеки і правосуддя..... 88

Антипенко В.Ф., Антипенко А.В.
Методологічні аспекти виокремлення міжнародної кримінології тероризму як напряму науки кримінологія..... 93

Дяченко В.І.
Проблеми підвищення ефективності прокурорського нагляду за додержанням законодавства про банки і банківську діяльність..... 100

Макаруха З.
Правові засади заснування спільної Європейської системи притулку: гармонізація матеріального права притулку 109

Лі Юхао
Вплив антидемпінгового регулювання в Європейському Союзі на право Китаю... 119

Костюченко Я.
Правові інструменти співробітництва між Україною та Європейським Союзом у сфері юстиції, свободи і безпеки..... 127

Філіпенко Д.О.
Особливості реалізації принципу верховенства права в Україні..... 135

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Крапівін О.В.
Інтеграційні проекти Україна – ЄС: внесок Донеччини..... 143

Мазуренко В.І.
Сучасні методологічні підходи до аналізу боргових криз..... 155

Негода А.В.
Аналіз паливно-енергетичного балансу країни з точки зору енергетичної незалежності..... 169

Поліванов В.Є., Кощеєв О.О., Дмитрієва Н.О.
Оцінка сучасних перспективних напрямків наукових розвідок у сфері протидії кризовим явищам в умовах економічної та інформаційної глобалізації..... 179

Кузнецов О.В.
Фіскальні аспекти членства Великобританії у Європейському Союзі..... 187

Прохорова М.Е., Макаренко Д.Г.
Сучасні проблеми європейської валютної системи..... 196

Мицюк С.В.
Інституціональні заходи зростання конкурентоспроможності: проблеми та перспективи..... 208

Бут Ю.С.
Екологічне співробітництво в контексті розширення ЄС на СХІД та висновки для України..... 217

Фрасинюк А.М.
Розвиток міжнародного банківського бізнесу під впливом інновацій..... 225

Мамедова Т.
Науково-технологічний потенціал України у міжнародному обміні технологіями в умовах євроінтеграції..... 230

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Збірник наукових праць

ВИПУСК 87

(Частина II)

Засновано 1996 року.

Засновник: Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію: К1 № 292 від 05.11.1998 р.

Науковий редактор: д-р екон. наук, проф. Шнирков О. І.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Протокол № 5 від 22 грудня 2009 року.

Підписано до друку 25.12.2009.
Наклад 1000 прим.

Відділ оперативної поліграфії
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Тел. 483–11–25